

UDC 93/99

INSTITUTE OF HISTORY
YU ISSN 0350-08202

HISTORICAL REVIEW

Vol. XLVIII
(2001)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, VASILJE KRESTIĆ, RADOŠ LJUŠIĆ,
MIOMIR KORAĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
EMA MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

TIBOR ŽIVKOVIĆ, Ph.D.
Director of Institute of History

BELGRADE
2002

УДК 93/99

YU ISSN 0350-08202
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. XLVIII
(2001)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ, РАДОШ ЉУШИЋ,
МИОМИР КОРАЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЋУКИЋ,
ЕМА МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2002

Овај број *Историјског часописа* штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку, технологије и развој
Владе Републике Србије

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. XLVIII
(2001)

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
ЗОРАН ГАЈИЋ

Превод резимеа на енглески
НАДА ПАНЧИЋ

Лектор
ЈЕЛКА ЈОВАНОВИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13
e-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж
1000 примерака

CONTENTS

ARTICLES

Tibor Živković, <i>Uspenski's Taktikon and the Theme of Dalmatia</i>	9
Đorđe Bubalo, <i>Georgije, Bishop of Prizren (On „Last Names“ of Medieval Bishops)</i>	45
Ruža Ćuk, <i>The Žaretić Family of Dubrovnik coming from Bar in the Middle Ages</i>	53
Marica Malović-Đukić, <i>Nobleman Toma Pavla Toma from Kotor</i>	59
Miodrag Petrović, <i>Constantine the Philosopher – Kostenečki on Babuni – Bogomiles in Belgrade in the 15th Century</i>	73
Srđan Rudić, <i>On the First Mention of the Family Name of Mrnjavčević</i>	89
Biljana Marković, <i>The Criminal Offence of Theft in some Serbian Monuments of Byzantine Origin</i>	97
Ema Miljković Bojanić, <i>Rural Economy in Smederevo Sancak (1476-1560)</i>	117
Srđan Katić, <i>The Turkish Fortification of Kučajna from its Establishment in 1552/53 to the Austrian Conquest in 1718</i>	137
Isidora Točanac, <i>Rules of Archbishop and Metropolitan Mojsije Petrović for Priests and Parishioners</i>	147
Aleksandar Rastović, <i>The British King Edward VII and Diplomatic Boycott of Serbia 1903-1906</i>	165
Biljana Vučetić, <i>Serbia and Great Britain from 1903 to 1906 as Seen by the British Press</i>	185
Nedeljko Radosavljević, <i>The Village and its Population in 1903 Questionnaires of Matica Srpska</i>	203

REVIEW ARTICLES

Slavko Gavrilović, <i>Register of Documents related to the pashalik of Velika Kanjiža from the 17th century</i>	219
Radomir Popović, <i>Annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908 – one unofficial view of Nikola Jovanović Amerikanac</i>	223

BOOK NOTES IN MEMORIAM

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Тибор Живковић, <i>Тактикон Успенског и тема Далмација</i>	9
Ђорђе Бубало, <i>Епископ призренски Георгије (О «презименима» средњовековних архијереја)</i>	45
Ружа Ћук, <i>Дубровачка породица Жаретић пореклом из Бара у средњем веку</i> ...	53
Марица Маловић-Ђукић, <i>Которски властелин Тома Павла Тома</i>	59
Миодраг М. Петровић, <i>Константин Философ – Костенечки о бабуницама – богомилима у Београду у 15. веку</i>	73
Срђан Рудић, <i>О првом помену презимена Мрњавчевић</i>	89
Биљана Марковић, <i>Облици кривичног дела крађе у неким српским споменицима византијског порекла</i>	97
Ема Миљковић-Бојанић, <i>Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)</i>	117
Срђан Катић, <i>Турско утврђење Кучајна од оснивања 1552/53. до аустријског освајања 1718. године</i>	137
Исидора Точанац, <i>Прописи за свештенике и парохијане архиепископа и митрополита београдско-карловачког Мојсија Петровића</i>	147
Александар Растовић, <i>Британски краљ Едвард VII и дипломатски бојкот Србије 1903-1906.</i>	165
Биљана Вучетић, <i>Србија и Британија 1903-1906. године очима савремене британске штампе</i>	185
Недељко Радосављевић, <i>Село и сељаштво у упитним листовима Матице српске из 1903.</i>	203

ПРИЛОЗИ

Академик Славко Гавриловић, <i>Регистри о списима Великокањинског пашалука из 17. века</i>	219
Радомир Поповић, <i>Анексија Босне и Херцеговине 1908. године – један незваничан став Николе Јовановића Американца</i>	223

ПРИКАЗИ

W. Montgomery Watt, <i>Der Einfluss des Islam auf das europäischer Mittelalter. Aus dem Englischen Von Holger Fliessbach und mit einem Vorwort von Ulrich Haarmann, Verlag Klaus Wagenbach, Berlin, 1988, 1992, 2001, str. 124 (с 11 илустрација), (Олга Зиројевић)</i>	229
Промоција књиге Др Василије Ђ. Крстић, <i>Бискуп Штросмајер у светлу нових извора, «Прометеј» Нови Сад 2002, стр. 90, (Милорад Екмечић)</i> ..	233
Савка Суботић, <i>Успомене, приредила Ана Столић, Београд 2001, 176 (Александра Вулетић)</i>	238

Smail Balić, <i>Islam für Europa Neue Perspektiven einer alten Religion</i> , Kölner Veröffentlichungen zur Religionsgeschichte, hrsg. von Michael Klocker und Udo Tworuschka, Band 31, Bohlau Verlag Köln Weimar, Wien, 2001, 258. (Олга Зиројевић)	239
Стојан Новаковић, <i>Васкрс државе српске, Политичко-историјска студија о Првом српској устанку 1804-1813</i> , Фонд «Први српски устанак», Аранђеловац, Српска књижевна задруга, Београд, 2002, 230. (Арсен Ђуровић)	241

IN MEMORIAM

Ема Миљковић-Бојанић, <i>Др Тома ПОПОВИЋ</i>	245
Славица Мереник, Маша Милорадовић, <i>Библиографија др Томе Поповића</i>	247
<i>Др Вељан Трпковић (Атанасовски)</i>	253
Славица Мереник, Маша Милорадовић, <i>Библиографија др Вељана Атанасовског</i>	254

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLVIII (2001) стр. 9-44
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLVIII (2001) pp. 9-44

Оригинални научни рад
Чланак примљен 25. VI 2002.
УДК: 949. 5. 02 : 949. 7 (093) "08"

Тибор ЖИВКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ТАКТИКОН УСПЕНСКОГ И ТЕМА ДАЛМАЦИЈА

Спис који је у историјској науци пресудно утицао на данас утемељено мишљење о времену настанка теме Далмације јесте *Тактикон Успенског* (ТУ), у којем су први пут у једном званичном спису поменути архонт и бивши архонти Далмације.¹ Последично, ово би значило да је тема Далмација настала извесно време после састављања ТУ. Од датирања ТУ, односно времена када је Далмација још увек била само архонтија зависи и датирање настанка теме Далмације. О времену настанка теме Далмације изречена су у науци два основна мишљења – прво, да је она постала тема у доба Василија I (867 – 886) и друго, да се то одиграло на самом почетку владавине Михаила III (842 – 867).²

¹ N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972 (= Oikonomidès, *Listes*) 57.12, 59.8. У случају бивших архоната Далмације, В. Бенешевећ скреће пажњу на то да уместо Δ стоји X, па се читава реч чита Χαλματίας уместо Δαλματίας, што отвара могућност да је на наведеном месту можда стајало Χαλδίας; упор. V. Benešević, *Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalem Handschriften zusammengestellt und revidiert*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 5 (1927) 157.

² Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957 (= Ферлуга, *Управа*) 70, одредио је као време настанка теме Далмације раздобље између 867. и 878. године. Овај закључак углавном је прихваћен у историографији. Супротно мишљење, да је Далмација постала тема између 842. и 846. године, исказао је J. Posedel, *Pitanje dalmatinskog temata u prvoj polovici IX stoljeća*, Historijski zbornik 3 (1950) 217-219. Поседеловим размишљањима придружили су се и D. Zakythinos, *La thème de Céphalonie et la défense de l'Occident*, L'hellénisme contemporain 4-5 (1954) 310, датирајући настанак теме Далмације у доба око 840. године, као и L. Margetić, "Provincijalni arhonti" *Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije)*, ЗРВИ 29/30 (1991) 47 (= Margetić, "Provincijalni arhonti"). У новије време Н. Икономидис је изрекао мишљење да није немогуће да је тема Далмација постојала у првој половини IX века (*for a limited ti-*

Треће мишљење, за које су се углавном залагали старији истраживачи, да је Далмација постала тема после пада Равенског егзархата 751. године, није било довољно утемељено да би се одржало и данас је у науци потпуно превазиђено.³

Полазну основу за датирање настанка теме Далмације чине следећи списи: *О управљању Царством* цара Константина Порфирогенита, *Тактикон Успенског*, *Ајнхардови Анали* и белешке франачког проповедника Готшалка, који је 846 – 848. године боравио на двору хрватског кнеза Трпимира. Поред ових извора, од користи је и неколико печата византијских чиновника који су службовали у Далмацији. Пошто не постоји латински или византијски извор који изричито наводи када је Далмација постала тема, до одговора на ово питање долази се испитивањем вести које наведени извори пружају, њиховим сучељавањем и критичком анализом.

Византијска администрација водила је рачуна о благовременом праћењу свих промена које су се тичале унутрашњег уређења Царства. Ти списи, у којима су брижљиво, хијерархијским редом наведени високи чиновници Царства, познати су под заједничким именом као *тактикони*. Византологија данас располаже са четири списка ове врсте: *Тактикон Успенског*, *Филотејев Клиторологион*, *Тактикон Бенешевих* и *Ескоријални Тактикон*.⁴ Ти драгоцени списи доносе важна обавештења о унутрашњем уређењу Царства, положају чиновника и провинцијској управи. На основу њихове унутрашње анализе може се често доћи до одређених хронолошких чињеница битних за праћење развоја унутрашњег уређења Царства – времена настанка појединих тема, архонтија, клисура или увођења нових дворских или управних титула и звања.

Тактикон Успенског први је објавио Ф. И. Успенски али се том приликом није бавио питањем времена његовог настанка.⁵ То је учинио Ц. Бјури најпре на основу наслова ТУ, где су поменути цар Михаило и његова мајка Теодора, тако одредивши хронолошке оквире настанка ТУ између 842. и 856. године.⁶

me?); упор. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, I – III, Washington 1991 – 1996 (= Nesbitt – Oikonomides, *Seals*) I, 46.

³ За ово мишљење и старију литературу, видети, Ферлуга, *Управа*, 45, нап. 31.

⁴ Све их је објавио, Oikonomides, *Listes*, passim.

⁵ Ф. И. Успенский, *Византийскъ табелъ о рангах*, Известия Русского Археологического Института в Константинополе 3 (1898) 109 – 129 (= Успенски, *Табелъ*). У питању је рукопис Јерусалимске патријаршије № 39 (XII – XIII век), који садржи синопсис црквених правила Јована Аристина (фол. 9 – 88v), затим читав низ мањих дела из области канонског права (фол. 88v – 170v), списак епископија под Цариградском патријаршијом, део Филотејевог Клиторологиона, Тактикон Успенског, листу римских папа до 638. године, патријарха Јерусалима, Александрије, Антиохије и Цариграда, затим још један списак патријарха Антиохије, уз једну notiцију са списком подређених му епископија. На крају су (фол. 200r – 207v) историјско-географски подаци из Нићифорове Хронике; упор. Oikonomides, *Listes*, 43; Успенски, *Табелъ*, 102 – 103.

⁶ J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911 (= Bury, *Administrative System*) 12 и даље; за преглед аргументације досадашњих датирања ТУ, ви-

Датирање које је предложио Бјури оспорио је Сп. Киријакидис, опредељујући се за време настанка ТУ између 809. и 828. године.⁷ Нешто доцније, Г. Острогорски је побио Киријакидисове аргументе и поново оснажио Бјуријево датирање, с том разликом што је предложено раздобље (842 – 856) сузио на време 845 – 856. године, узимајући у обзир да се у наслову ТУ не јавља царева сестра Текла која је поуздано до 845. године била савладар са Михаилом и њиховом мајком Теодором.⁸ Напоследку, Н. Иконоmidис је изнео мишљење да је ТУ настао између 842 – 843. године пошто је приметио да се у спису јавља *друнгар* Егејских острва, кога од 843. године замењује *стратег* Егејских острва.⁹ Што се тиче доказа које је изнео Г. Острогорски да се у наслову не јавља име царева сестре Текле, Н. Иконоmidис је навео пример како се у наслову Филотејевог Клиторологиона јавља само име цара Лава VI, а не и његовог брата и савладара Александра, иако су они 899. године, када је овај Тактикон састављен, били савладари. На основу те чињенице Н. Иконоmidис је закључио да име Текле и није морало до стоји и наслову ТУ иако је спис настао у време савладарства Михаила, Текле и Теодоре.¹⁰

Свим досадашњим истраживачима ТУ, са изузетком Киријакидиса, кључни податак за датирање био је у самом наслову списка: † Τακτικὸν ἐν ἐπιτομῇ γενόμενον ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ φιλοχρίστου δεσπότη καὶ Θεοδώρου τῆς ὀρθοδόξου αὐτοῦ μητρός, одакле је проистигао закључак да је спис састављен у време “*Михаила, христољубивог цара, и Теодоре, најправоверније и свете његове мајке*”. Пошто су Михаило и Теодора били савладари од 842. до 856. године, свака даља анализа самог садржаја списка која би могла да укаже на евентуалне хронолошке одреднице изван тог раздобља била је оптерећена претходним опажањем из самог наслова ТУ.¹¹ На овај наслов списка биће, ипак, неопходно вратити се у доцнијем излагању, када буду изложене и неке друге чињенице битне за датирање ТУ.

Према досадашњим истраживањима, основни позитивни елементи за датирање ТУ у период 842 – 856. године свде се на следеће: 1. помен стратега

дети, Г. Острогорски, *Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевиха*, ЗРВИ 2 (1959) 39 – 48 (= Острогорски, *Тактикон*); Oikonomidès, *Listes*, 45 – 47.

⁷ Ст. П. Κυριακίδου, *Βυζαντινὰ μελέται II – V*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1937 (= Kyriakidis, *Meletai*) 235 – 241. Као доњу границу настанка ТУ Киријакидис с правом узима 809. годину на основу службе домέστικος τῶν ἱκανάτων, заповедника гарде сина цара Нићифора I, коју су сачињавали момци из угледних породица, а коју је Нићифор I основао управо 809. године; упор. Oikonomidès, *Listes*, 53.2; 332.

⁸ Острогорски, *Тактикон*, 47 – 48.

⁹ Oikonomidès, *Listes*, 46 – 47.

¹⁰ Oikonomidès, *Listes*, 45. У самом тексту Филот. Клит. поменути су Лав и Александар као савладари; упор. Oikonomidès, *Listes*, 83.31.

¹¹ W. T. Treadgold, *Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army*, GRBS 21/3 (1980) 269 – 288 (= Treadgold, *Notes*), указао је на низ спорних места у ТУ.

Климата (= Херсон); 2. непостојање теме Колонеје; 3. помен клисуре Харсијанон; 4. помен теме Халдије. Основни негативан елемент јесте помен стратеги Крита али и неки други показатељи, о којима ће бити речи у даљем тексту.

1. Тему Климата, наведену у ТУ, углавном су истраживачи поистовешћивали с темом Херсон.¹² Изузетак чини Сп. Киријакидис, који је сматрао да помен теме Климата није у вези с темом Херсон, која је створена у време цара Теофила око 833/834. године, о чему, иначе, сведочанство пружа искључиво Константин Порфирогенит.¹³ Сп. Киријакидис је начинио пропуст што није довео до краја своја размишљања о теми Климата и разрешио шта је тачно мислио када је указао на могућу разлику између Климата и Херсона. То недовршено размишљање Сп. Киријакидиса искористио је Г. Острогорски, закључивши да је тема Климата поменута у ТУ истоветна са доцнијом темом Херсон и да стога ТУ потпуно верно одражава стање које је настало у Херсону оснивањем херсонске теме: *“међу тематским стратезима цитира се стратег херсонске теме – стратег Климата, а међу функционерима потчињеним стратеги–архонти Херсона”*.¹⁴ Мишљење Острогорског није засновано на доследном читању текста ТУ, већ је искључиво у питању његово тумачење података, пошто се архонти Херсона не наводе као потчињени стратеги, управо као и архонт Далмације, архонти Драча, архонт Кипра или дукс Калабрије.

Киријакидисова примедба, међутим, изгледа да је ипак била ваљана, јер се у доцнијим византијским изворима увек и искључиво јавља тема Херсон. Решење је да су Византинци пре 833/834. године устројили тему Климата а да је Херсон био град под византијском влашћу и управом локалног архонта, изван надлежности стратега Климата.¹⁵ Сам Константин Порфирогенит, износећи сазнања о времену када је у Цариграду одлучено да у Херсону буде именован стратег, ниједном речју не помиње *климата*, већ, штавише, цитира речи спатарокандидата Петроне који је цару предложио: *“уколико желите да заокружите власт и управу у граду Херсону и местима око њега, да вам не би*

¹² Bury, *Administrative System*, 12.

¹³ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, I – II, Washington 1967 (= *DAI*) I, 42.39 – 54. Према Порфирогениту, први стратег Херсона био је спатарокандидат Петрона, који је цару Теофилу и предложио да уместо дотадашњих архоната у Херсон буду именовани стратези из Цариграда. Познат је печат Петроне, антипата, патрикија, царског протоспатара и геникос логотета из IX века; упор. I. Sokolova, *Les sceaux byzantins de Cherson*, *Studies in Byzantine Sigillography* 3, ed. N. Oikonomides, Washington D.C. 1993 (= Sokolova, *Sceaux*) 104.

¹⁴ Острогорски, *Тактикон*, 43. Посебно је питање да ли су услучају Херсона у питању архонти или архонт пошто оригиналан текст садржи οἱ ἀρχσῶνος, како упозорава, Margetić, *“Provincijalni arhonti”*, 53, опредељујући се за једину, дакле архонт Херсона. Међутим, Успенски, *Табель*, 124, опредељује се за множински облик – архонти Херсона.

¹⁵ Treadgold, *Notes*, 278, сматра да је стратег Климата заменио архонта Херсона 839. или 840. године.

исклизнула из руку, поставите вашег сопственог стратега и не верујте њиховим првацима и старешинама”.¹⁶

У ТУ постоје веома јасни подаци о стратегу Климата,¹⁷ али и о архон-тима (или архонту?) Херсона.¹⁸ Истина је да се у изворима често наводи да су Климата и Херсон једно исто, односно, како се обично каже, ἐν Χερσῶνι καὶ τοῖς κλίμασιν,¹⁹ “εἰς Χερσῶνα καὶ τὰ κλίματα”²⁰ или „ὕπὸ τε τῶν Χερσωνιτῶν καὶ Βοσφοριανῶ καὶ τῶν λοιπῶν κλιμάτων”.²¹ Појашњавајући Петронине речи, Порфирогенит објашњава како све до времена цара Теофила тамо (тј. у Херсон) из Цариграда није слат стратег, већ је сва управа била у рукама такзованих првака и оних који су називани градским оцима града.²² Напоследку, у закључку Порфирогенит пише да је цар Петрону унапредио у протоспатара и именовао га за стратега пославши га у Херсон (εἰς Χερσῶνα) са наређењем да га прваци и сви други слушају. Читав извештај Порфирогенитов односи се на град Херсон и његову непосредну околину, а сасвим поуздано не на читаву област од Кимеријског Боспора до Херсона и климата. Стога, овде је у питању административан захват извршен 833/834. године, којим је град Херсон стављен под непосредну контролу Цариграда, а што је за последицу могло да има и преименовање и преобликовање дотадашње теме Климата у тему Херсон што је уследило у некој од наредних година или чак деценија.

Говорећи о теми Херсон у спису *О темама*, Порфирогенит напомиње: “каже се да у стара времена Херсон није био тема нити је имао митрополијску част већ да су Херсоном и осталим климата, односно становницима Боспора, царевали (тј. краљевали – βασιλεύειν) они који су држали власт у Боспору”.²³ У доцнијем излагању, позивајући се на античке писце, Порфирогенит саопштава да су у питању краљеви Боспора, односно античке Понтске краљевине у доба Римског царства.²⁴ Непосредне везе између прве реченице и доцнијег исказа нема, али је суштински јасно да се и у првој реченици крију

¹⁶ *DAI I*, 42.41 – 44.

¹⁷ Oikonomidès, *Listes*, 49.19.

¹⁸ Oikonomidès, *Listes*, 57.13. Познати су бројни печати архоната Херсона. Најчешћа титула гласи: *царски спатар и архонт Херсона*; упор. Е. Stepanova, *New Seals from Sudak*, *Studies in Byzantine Sigillography* 3, ed. N. Oikonomides, Washington D.C. 1993 (= Stepanova, *Seals*) № 11-13, № 15. Видети и, Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, I, № 82.1 – 2, као и № 82.3, *Сава, хипат и архонт Херсона* (VIII век). Међутим, познат је и *царски спатарокандидат и архонт Херсона*; упор. Stepanova, *Seals*, № 14.

¹⁹ *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, I – II, Lipsiae 1883 (= *Theoph.*) I, 332.4.

²⁰ *Theoph.* I, 451.1.

²¹ *Theoph.* I, 377.25 – 26; слично, *Constantino Porfirogenito De thematibus*, ed. A. Pertusi, Vaticano 1952 (= *De them.*) 12.3

²² *DAI I*, 42.44 – 47.

²³ *De them.* 12.1 – 4.

²⁴ *De them.* 12.13 – 16.

заправо понтски краљеви из доба антике, па у том смислу Порфирогенитов закључак да Херсон у старо време није био тема односи се на доба III и IV века. Стога овај исказ открива нешто друго, да Константин Порфирогенит у *De them.* није знао када је настала тема Херсон.

Области (климата) односи се на простор који прилично јасно ограничава Константин Порфирогенит: “ἀπὸ δὲ Χερσῶνος μέχρι Βοσπόρου εἰς τὰ κάστρα τῶν κλιμάτων τὸ δὲ διάστημα μίλια τ’”²⁵ Дакле, од (Кимеријског) Боспора па све до Крима налазе се градови *Области* односно *климата* на укупном растојању од 300 миља.²⁶ Читав овај дугачак појас називан је *климата*, а Херсон је био само један од бројних градова у тој области. У истом поглављу *DAI* поменуто је како су Печенези прошли кроз Херсон (Кимеријски) Боспор и *климата*.²⁷ Стога, очигледно је појам *климата* географски разуђен, док је у управном смислу временом трпео одређене промене у складу с управним развојем целокупног подручја Крима – па самим тим није немогуће да су *климата* (Кимеријски) Боспор и Херсон били у том смислу различито устројени.

Највероватније су првобитна *Климата* била устројена као тема, а тек доцније је појачаним византијским присуством у ову тему ушла и област Херсона и сам град као најзначајнији у читавој области постао је седиште стратега.²⁸ Тако је заиста прво постојала тема *Климата*, а доцније, јачањем византијског присуства на Криму, настала је тема Херсон, која је заправо била проширена тема *Климата*. Можда и једини доказ да је управо на овај начин текао процес организовања првобитних *климата* у тему Херсон јесте печат из IX века: “...α...τον Πέντε Κλιμάτων”.²⁹ Тако, овај печат упућује на закључак да је царски чиновник, чије име и звање у овом случају нису сачувани, обављао службу у „*Пет Области*”, вероватно првобитној организационој целини устројеној на простору између (Кимеријског) Боспора и Херсона – можда управо оној о којој Порфирогенит говори у *De them.*

²⁵ *DAI I*, 42.72.

²⁶ Константин Порфирогенит даје и приближну површину области између Херсона, Области и Кимеријског Боспора – нешто више од 1 000 миља; упор. *DAI I*, 42.81 – 83.

²⁷ *DAI I*, 42.85 – 86. Упор. *DAI I*, 11.10: “καὶ τὰ κλίματα καὶ Χερσῶνα”.

²⁸ Печати стратега Херсона познати су тек од седамдесетих година IX века; упор. Sokolova, *Sceaux*, 100; G. Zacos – A. Vegler, *Byzantine Lead Seals, I – III*, Basel 1972 (= Zacos-Vegler, *Seals*) II, № 191 – “Јован, царски спатарокандидат и стратег Херсона”. Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, објавили су печате Нићифора, царског спатарокандидата и стратега Херсона (IX/X век) и Сергија, царског спатарокандидата и стратега Херсона (IX/X век); № 82.19; № 82.21. У новије време објављен је један печат непознатог спатарокандидата и стратега (?) “*Климата Херсона*” из IX века; упор. Stepanova, *Seals*, № 16. Такође, постоји још један печат непознатог функционера *Климата Херсона*; упор. И. Соколова, *Печати архонтов Херсона*, ЗРВИ 18 (1978) 93, нап. 65 (= Соколова, *Печати*).

²⁹ Nesbitt – Oikonomides, *Seals I*, № 81.1.

У прилог горе изложеном решењу о току управних промена на простору Крима недвосмислено говоре печати византијских чиновника и налази новца. И. Соколова је одавно упозорила на то да новац с натписом *πόλης Χερσῶνος* представља јединствен пример у иначе централизованој монетарној политици Царства, где ниједна ковница (нпр., Сиракуза) не садржи термин *πόλης*. Поменути натпис на новцу нестаје у време савладарства Василија I и Константина (869 – 879), управо када престају да се појављују печати архоната и почињу да се јављују печати стратега Херсона.³⁰ Пре седамдесетих година IX века *не постоји ниједан печат* стратега Херсона. Ови подаци били су сасвим довољни Соколовој да закључи како је првобитно била организована тема Климата, док је архонт Херсона своју дужност обављао искључиво у граду Херсону. Појава термина *πόλης* (*Χερσῶνος*) представља сведочанство о градској самоуправи која је потрајала све до владавине Василија и Александра (869 – 879), а његов нестанак се највероватније поклапа с прерастањем теме Климата у тему Херсон.³¹ Дуга традиција самоуправе Херсона потврђена је 896. године, када је дошло до побуне и убиства стратега,³² али и поновном појавом термина *πόλης Χερσῶνος* у време цара Александра (912 – 913).³³ Очигледно добро познат немирни дух становника Херсона узроковао је да Константин Порфирогенит у *DAI* пружи подробна упутства стратезима околних црноморских тема (Пафлагоније и Букеларије) како да поступе у случају њихове побуне.³⁴ Сви ови подаци говоре о сразмерно скором успостављању теме Херсон, па самим тим не дозвољавају термилошко поистовећивање теме Климата с темом Херсон.

Посебан проблем представља питање где је било седиште првобитне теме Климата. Подручје Климата имало је више градова и сваки од њих могао би да буде кандидат за средиште стратега. Сам Порфирогенит саветује да у случају побуне становника града Херсона стратег уточиште потражи у неком другом граду и тамо настави да обитава.³⁵ Године 1819. чувени хелениста Шарл Беноа Хасе објавио је спис Лава Ђакона, придодавши у филолошком коментару књиге X Лавове *Историје* и три необјављена фрагмента, која су, по његовом мишљењу, садржавала исказ повезан са заузимањем Херсона од стране руског кнеза Владимира 989. године. У поменутим фрагментима непознати (византијски?) заповедник саопштава да столује у граду који се зове

³⁰ Соколова, *Печати*, 92 – 93.

³¹ Соколова, *Печати*, 96.

³² *Theoph. Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, Bonn 1838, *Theoph. Cont.* 360.14 – 16 (= *Theoph. Cont.*)

³³ Соколова, *Печати*, 96.

³⁴ *DAI I*, 53.512 – 529.

³⁵ *DAI I*, 53.528 – 529.

Климата (τὰ Κλήματα...τοι γάρ φρούριον, лат. castrum Clematum) и који је слабо брањен јер су варвари недавно уништили његове бедеме.³⁶

И. Шевченко је посветио овим фрагментима велику пажњу да би на крају закључио да је чувени хелениста ова три фрагмента фалсификовао.³⁷ Међутим, сва три фрагмента не садрже ниједан битан податак који би могао да промени наша сазнања о догађајима на Криму од IX до XI века, па се поставља питање због чега би Хасе уложио немали напор да фалсификује исказ непознатог војног заповедника, при томе се не трудећи чак ни да идентификује варваре који га нападају. Ипак, отежавајућа околност је што је рукопис нестао из Краљевске библиотеке у Паризу (где је Хасе био, иначе, задужен за грчке рукописе) и пре него што је издање Лава Ђакона из 1819. године угледало светлост дана. Међутим, између 1797. и 1815. године у Париз се слило више стотина грчких рукописа, који су после Наполеоновог коначног слома враћени у матичне библиотеке.³⁸ Стога, није немогуће да поједини рукописи никада нису доспели до пређашњих власника.³⁹ Шевченков закључак о Хасеовом фалсификату остаје за сада само хипотеза и податак о граду Климата, колико год он био магловит, требало би задржати у научном хоризонту.

Требало би се поново вратити исказу Константина Порфирогенита о Петрони и његовом именовању за стратега Херсона у време цара Теофила. Како смо већ истакли, Порфирогенит говори искључиво о граду Херсону, а не о теми Херсон, па би се ове чињенице, ипак, требало држати у даљем размишљању о овом проблему. Добро је познат Порфирогенитов манир да терминологију свога времена примењује на пређашње доба, када ти термини нису имали исто значење или, чак, нису ни постојали. Тако, он помиње тему Солун у време сеобе Срба на Балканско полуострво, или стратега Београда током истог догађаја.⁴⁰ Поставља се питање да ли је и овде Порфирогенит недоследно применио термин стратег или је Петра овенчан саном протоспатара упућен у Херсон као βασιλικός. Овај термин имао је широку употребу и ималац је међу осталим звањима могао да буде мандатор, кандидат, стратор,

³⁶ Leonis Diaconi Caloënsis Historia, ed. C. B. Hase, Paris 1819, 258B; упор. I. Ševčenko, *The Date and Author of the So-called Fragments of Toparcha Gothicus*, DOP 25 (1971) 126 (= Ševčenko, *Fragments*). Видети и M. C. Nystazopoulou, *Note sur l'Anonyme de Hase improprement appelé toparque de Gothie*, BCH 86/1 (1962) 324, нап. 7.

³⁷ Ševčenko, *Fragments*, 117 – 188, са тамо наведеном опширном литературом о овим фрагментима.

³⁸ Ševčenko, *Fragments*, 131.

³⁹ Ševčenko, *Fragments*, 132, са нап. 22, описује запрепашћење библиотекара Националне библиотеке у Паризу 1960. године, када је уместо двотомне листе грчких рукописа, који су после 1815. године враћени у матичне библиотеке, на увид добио само корице. Године 1970. нестале су и корице.

⁴⁰ *DAI I*, 32.11; 32.19 – 20.

спатар, спатарокандидат и протоспатар.⁴¹ Порфиригенит сам наводи да је један βασιλικός могао да буде и заповедник тврђаве, замењујући турмарха.⁴² Чак је могао да буде и заповедник ратних бродова.⁴³ Суштински закључак јесте да је βασιλικός био задужен за посебне мисије, које су могле да буду било војне, било дипломатске.⁴⁴ Напослетку, ако је Порфиригенит био тако сигуран да је стратег Херсона био редовно слат из Цариграда од времена цара Теофила, зашто то није изрекао у познијем *De them.* у поглављу о теми Херсон? У истом спису умео је да наведе да су теме Анатолик и Арменијак настале у време Ираклија, или тема Тракија у време досељавања Бугара преко Дунава (680. године).⁴⁵ О времену настанка осталих (старијих) тема Порфиригенит нема података. Само за тему Стримон наводи да је била клисура у време Јустинијана II (685 – 695, 705 – 711).⁴⁶

Константин Порфиригенит је по свој прилици излагање о тврђави Саркел, Петрони и цару Теофилу закључио речима да је од тог времена у Херсон слат стратег из Цариграда, јер му се из неког разлога учинило да је догађај повезан са стварањем теме. Међутим, зар тај исти Константин Порфиригенит не бележи у *DAI* да је Кефалонија била турма теме Лангобардије, а да је основана у време његовог оца Лава Мудрог,⁴⁷ док у познијем *De them.* овај исказ не постоји. Срећом, стратези теме Кефалоније посведочени су још од VIII века,⁴⁸ па је овде поуздано Порфиригенит погрешно. Ако је начинио тако велику грешку саопштавајући вести из времена владавине свога оца, није ли онда сасвим могуће да је још тежу грешку направио пишући о сличној проблематици из времена цара Теофила о стратегу Херсона?

2-3. Што се тиче аргумента који су изнели Г. Острогорски и Ц. Бјури, да у ТУ није наведена тема Колонеја која је први пут посведочена 863. године,⁴⁹ он само показује да је ТУ састављен пре 863. године, али никако не може да буде одлучујући аргумент да је спис настао између 842 – 856, односно 845 – 856. године. Исто опажање важи и за тему Харсијанон, која је у ТУ поменута као клисура, а први пут посведочена као тема 873. године.⁵⁰ Штавише, Харсијанон је клисура сигурно до 863. године, када је помиње Теофанов Наста-

⁴¹ За овај термин видети, Т. С. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croisades (407-1096)*, Athènes 1980, 299 – 303.

⁴² *DAI I*, 45.80 – 83.

⁴³ *DAI I*, 8.7 – 8.

⁴⁴ *DAI I*, 7.1.

⁴⁵ *De them.* I.20 – 21; II.3 – 4; 1.6 – 7.

⁴⁶ *De them.* 3.1 – 5.

⁴⁷ *DAI I*, 50.85 – 87.

⁴⁸ Упор коментар у *De them.* 174 – 175.

⁴⁹ *Theoph. Cont.* 181.12.

⁵⁰ *Genesisius*, ed. C. Lachmann, Bonnae 1834 (= *Genes.*) 122.20.

вљач.⁵¹ Међутим, није јасно зашто би ово био доказ за датирање ТУ у временском размаку који су предлагали Бјури, Острогорски или Икономидис. Право питање гласи: када је најраније могла да буде успостављена клисура Харсијанон? Њен најранији помен забележен је код арабљанских писаца, Ал Ђармија (845/846) и нешто доцнијег Ибн Хордадбеа (умро 912/913),⁵² “Харсијанон, на путу за Мелитину, са седиштем у Харшану где се налазе још четири тврђаве”.⁵³ Ибн ал Факих такође Харсијанон назива клисуром, додајући да располаже са 4 000 војника.⁵⁴

4. Тема Халдија, настала деобом теме Арменијака,⁵⁵ поменута је у ТУ, али и код арабљанских географа. Ц. Бјури је настанак ове теме довео у везу са победоносним походом цара Теофила у област Понта 837. године.⁵⁶ Овај закључак је неодржив, јер Халдија постоји као тема сасвим сигурно 824. године, као што је указао и Н. Икономидис.⁵⁷ Не постоји кључни доказ када је тачно настала ова тема. Подједнаке вредности био би и податак код Теофана да је стратег Анатолика, Лав, августа 811. године, однео велику победу над Арабљанима.⁵⁸ Не треба испуштати из вида ни чињеницу да се у Калифату тада водио грађански рат што је Византији отворило повољну могућност јачања на Истоку.⁵⁹ Уосталом, одавно је познат печат Кристофора, “*царског спатара и дукса Халдије*”, датиран у крај VIII века.⁶⁰ ТУ бележи изузетно развијену управу на простору Халдије, наводећи стратега, дукса и архонте, што упућује на претходно дуго раздобље присуства византијске власти у тој обла-

⁵¹ *Theoph. Cont.* 181.15; 183.9.

⁵² N. Oikonomidès, *Une liste arabe des strateges byzantins du VIIe siècle et les origines du theme de Sicile*, Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici n.s. 1 (XI) 121 (= Oikonomidès, *Strateges*). О Ибн Хордадбеу и Ал Ђармију, видети, *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*, ed. T. Lewicki, I, Wrocław – Kraków 1956 (= *Źródła*) 43 – 47, 59 – 60.

⁵³ H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899, 83.

⁵⁴ E. W. Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, JHS 21 (1901) 76 (= Brooks, *Lists*).

⁵⁵ Упор. Ј. Ферлуга, *Ниже војно-административне јединице тематског уређења*, ЗРВИ 2 (1953) 87 (= Ферлуга, *Ниже јединице*).

⁵⁶ J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to Accession of Basil I (A.D. 802-867)* London 1912, 261.

⁵⁷ Mansi, XIV, 419A; Oikonomidès, *Listes*, 349. С друге стране, Treadgold, *Notes*, 280, сумња у податак на који се ослања Икономидис, а то је писмо Михаила II (820 – 829) франачком владару Лудвигу Побожном из 824. године, где је поменут *дукат* Халдије. Халдија је тада сасвим сигурно тема јер у истом писму и тему Анатолику цар назива дукатом, па је проблем настао заправо у латинском преводу византијских термина: “...*totum Armeniae ducatum simul et ducatum Chaldaeae*...”; Mansi XIV, 419A.

⁵⁸ *Theoph. I*, 497.6 – 9.

⁵⁹ *Theoph. I*, 497.9 – 14.

⁶⁰ Zacos-Veglery, *Seals*, N° 3088A. Такође, познат је печат непознатог царског протоспатара и дукса Халдије из IX века; упор. Zacos-Veglery, *Seals*, N° 3226A.

сти и по свој прилици недавно уздизање у ранг теме. Иако 824. година остаје у литератури као најранији ослонац за датирање настанка теме Халдије, скрећемо пажњу на то да се тај податак иако записан 824. године, односи заправо на 821. годину, јер је Тома Словен тада оперисао у источним провинцијама Царства да би тек касније прешао у Тракију. Закључак је да је тема Халдија постојала и пре избијања побуне Томе Словена

Арабљански географи, пре свих Ал Ђарми и Ибн Хордадбех, често су у литератури навођени као писци који поуздано преносе стање административне поделе Византије средином IX века. Међутим, како из њиховог текста проистиче, основни спис којим су се они користили (тачније, Ал Ђарми) био је далеко старији и изгледа да је настао између 692. и 695. године.⁶¹ Заиста, Ибн Хордадбех наводи следеће стратеге у Византији: Анкире (Анатолика), Арменије, Тракије, Сицилије, Сардиније и Амурије (*exercitus Orientalis*). У истом делу он наводи да у Византији постоји 12 патрикија, од којих шесторица седе у наведеним провинцијама, а шесторица у Цариграду.⁶² Дакле, листа провинција сачувана код најранијих арабљанских географа у основи чува далеко старији предлогач с краја VII века, док су провинције додате касније забележене у њима савремено време, али на основу њиховог помена није познато када су оне тачно настале. Оно што може да се закључи са сигурношћу јесте да Харсијанон постоји као клисура 845/846. године, када је Ал Ђарми састављао свој спис.

Посебан проблем представља тема Кападокија. У издању Успенског у ТУ нема стратега Кападокије, али се јавља турмарх Кападокије.⁶³ Ово је навело Икономидиса да између стратега Букеларије и Пафлагоније, поштујући истоветан редослед турмарха, уметне стратега Кападокије.⁶⁴ Разлог више којим се Икономидис руководио приликом ове интервенције у оригиналном тексту он је видео у податку код Теофановог Настављача, где се већ око 830. године помиње стратег Кападокије.⁶⁵ Други разлог јесте што се већ код Теофана 812/813. године недвосмислено помиње Кападокија као војна област.⁶⁶ С друге стране арабљански извори из IX века Кападокију називају клисуром (Ибн Факих) али и темом (Масуди),⁶⁷ што је Икономидиса довело до природног закључка да је пре уздизања у ранг теме Кападокија била кли-

⁶¹ Oikonomidès, *Strateges*, 130.

⁶² *Źródła*, 71.

⁶³ Успенски, *Табель*, 124.

⁶⁴ Oikonomidès, *Listes*, 49.6 (уз образложење у нап. 24).

⁶⁵ *Theoph. Cont.* 120.10.

⁶⁶ *Theoph.* I, 500.13 – 14.

⁶⁷ Oikonomidès, *Listes*, 48, нап. 24.

сура.⁶⁸ Проблем је што ТУ не садржи клисурарха Кападокије, већ само турмарха. Међутим, у време Михаила I, како подробно извештава *Scriptor incertus de Leone*, Кападокија је у зиму 813. године поменула као клисура,⁶⁹ управо као и Ликаонија, која је у ТУ такође под турмархом, али не постоји као тема.⁷⁰ Константин Порфирогенит кратко бележи да је у старо време Кападокија била турма теме Анатолика.⁷¹ У овом Порфирогенитовом сведочанству вероватно лежи и кључ решења зашто у ТУ нема стратега Кападокије. Наиме, турма Кападокија припадала је теми Анатолика пре 830. године када је она најкасније постала тема, па самим тим условљава померање датирања ТУ.⁷²

Такозвани позитивни аргументи за датирање ТУ, како се из напред изложеног види, ни издалека нису довољни да би подржали датирање проистекло из самог наслова, где су поменути Михаило и Теодора (842 – 856). Чак и када се испитује време настанка свих осталих тема поменутих у ТУ, долази се до закључка да су све оне постојале пре владавине Михаила III.⁷³ Овом приликом није потребно расправљати о времену настанка теме Македоније,⁷⁴

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Historia de Leone*, ed. I. Bekker, Bonn 1842 (= *Historia*) 336.19 – 21.

⁷⁰ О специфичности Ликаоније, видети, Oikonomidès, *Listes*, 343,

⁷¹ *DAI I*, 50.83 – 84.

⁷² У ТУ су, према Икономидису, поменути турмарси (у множини, οἱ τοῦρμαρχοί) тема Анатолика (*emend.* Арменијака) Тракесиона, Опсикија, Букеларије, Кападокије, Пафлагоније, Тракије и Македоније; Oikonomidès, *Listes*, 56.16 – 57.3, што би дефинитивно значило да је Кападокија ипак била тема, на шта указује чињеница да је под њеним стратегом било више турмарха. Међутим, Успенски, *Табель*, 123 – 124, у множини бележи само турмархе Анатолика, Тракије и Македоније (οἱ τοῦρμαρχοί), док су турмарси Опсикија, Букеларије, Кападокије, Пафлагоније и Тракије, прибележени у једнини (ὁ τοῦρμαρχός). Икономидис се разилази са Успенским и по питању клисурарха, па тако Oikonomidès, *Listes*, 55.5 – 6, бележи у једнини клисурархе Харсијанона и Созопоља (тј. Селеукије) – ὁ κλεισουργάρχης, док Успенски, *Табель*, 123, исте ове клисурархе наводи у множини (οἱ κλεισουργάρχαι). Путоказ у решењу овог питања за сада могу само да пруже арабљански извори, пре свега Ибн ал Факих, који изричито наводи три турмарха Анатолика, три турмарха Арменијака и два турмарха Халдије – за остале теме не помиње да под стратезима постоје турмарси. Исти извор помиње клисурарха Селеукије и Харсијанона у једнини. Занимљиво да и заповедника Кападокије такође назива клисурархом; упор. Brooks, *Lists*, 74 – 76.

⁷³ У ТУ су наведене следеће теме: Анатолика, Арменија, Тракесион, Опсикија, Букеларија, (*emend.* Кападокија), Пафлагонија, Тракија, Македонија, Халдија, Пелопонез, Кивиреота, Хелада, Сицилија, Кефалонија, Солун, Драч, Крит и Климата; упор. Oikonomidès, *Listes*, 47.14 – 49.19.

⁷⁴ *Theoph. I*, 475.22, помиње 802. године моностратега Тракије и Македоније. Обично се сматра да је тема Македонија настала између 789. и 802. године; упор. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, 122. Г.

Солун⁷⁵ или Драч,⁷⁶ јер о том питању у науци још увек није успостављено јединствено мишљење. Довољно је рећи да су све оне највероватније настале крајем VIII, односно почетком IX века.

Стварање тема Македоније и Солун сасвим сигурно је хронолошки повезано и са стварањем теме Стримон која је чинила предстражу према Бугарској на правцу Стримон – Места и јужни обронци Родопа – Егејско море. Иако је ова тема први пут забележена 899. године у Филотејевом Клиторологиону,⁷⁷ постоје снажни показатељи који датум њеног настанка померају на сам почетак IX века. Будући да ова тема није наведена у ТУ, а пошто је прихваћено да је ТУ настао 842 – 856, односно 845 – 856, 842/843. године, сви покушаји датирања настанка теме Стримон били су оптерећени оваквим закључком. На проблем теме Стримон недавно је указао и Н. Икономидис обраћајући пажњу на печат Лава (?) “царског спатара и стратега Стримона”,⁷⁸ “*definitely date before the mid-ninth century*”,⁷⁹ што отвара проблем датирања ТУ где би у том случају стратег Стримона морао бити поменут. Из истог раздобља је и печат Василија, “*ипата и протонотара Стримона*”.⁸⁰ Познати су бројни печати тематских протонотара и готово сви су датирани у другу половину IX века.⁸¹ У ТУ тематски протонотари нису наведени и први пут се у званичним списковима јављају у Филотејевом Клиторологиону.⁸² Непостојање тематских протонотара у ТУ несумњиво потврђује да је спис настао пре половине IX века.

Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969 (= Острогорски, *Историја*) 199; Oikonomidès, *Listes*, 349.

⁷⁵ Изгледа сасвим оправдано ставити стварање теме Солун у године непосредно после похода логотета Ставракија 783. године. А. Stavridou-Zafraka, *Slav Invasions and the Theme Organization in the Balkan Peninsula*, Byzantiaka 12 (1992) 172, помишља чак и на време пре 783. године. Oikonomidès, *Listes*, 352, напомиње да је ова тема највероватније постојала 824. године. Острогорски, *Историја*, 199, нап. 3, оставља ово питање отвореним уз ограду да се у изворима изричито тема Солун први пут јавља 836. године. Посебно мишљење има, W. Treadgold, *The Byzantium Revival 780 - 842*, Stanford 1988 (= Treadgold, *Revival*) 190, да је тема Солун створена у време цара Нићифора I (802 – 811).

⁷⁶ Тема Драч је постојала сасвим сигурно 826. године, а по свој прилици и пре 815. године; упор. J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, Ochride 10 – 16 septembre 1961, II, Beograd 1964, 91.

⁷⁷ Oikonomidès, *Listes*, 139.13.

⁷⁸ Nesbitt-Oikonomidès, *Seals I*, N° 37.3.

⁷⁹ *Ibid.* 104.

⁸⁰ *Ibid.* N° 37.2.

⁸¹ Zacos-Veglery, *Seals*, N° 1956A, 1969, 2057, 2067, 2097, итд.

⁸² Филотејев Клиторологион помиње протонотаре тема (πρωτονοτάριοι τῶν θεμάτων); упор. Oikonomidès, *Listes*, 121.6. У ТУ постоји само протонотар дрома, али не и тематски протонотари; упор. Oikonomidès, *Listes*, 57.24; 59.19. Дужност протонотара тема уведена је најкасније од средине IX века, како проистиче на основу поменутог печата протонотара Стримона.

Константин Порфирогенит саопштава да је Стримон првобитно организован као клисура у време Јустинијана II (685 – 695; 705 – 711), који је тамо населио Ските⁸³ (тј. Словене) највероватније 688/689. године. Ово је било у складу са политиком заштите Егејског басена од упада Бугара са севера, где су улогу савезника играла словенска племена привржена цариградској влади и насељена тамо из околине Солуна.⁸⁴

Теофан бележи да је 808/809. године дошло до изненадног напада Бугара на “*војску у Стримону*” и да је том приликом погинуо стратег са не малим бројем старешина из “*осталих тема*”.⁸⁵ У истом сукобу Бугари су опљачкали 1100 фунти злата – тј. плату која је управо тада исплаћивана војсци.⁸⁶ Из Теофановог излагања јасно је да је у питању стратег Стримона, јер каже да су у сукобу погинули и заповедници “*осталих тема*”.⁸⁷ У фебруару 811. године заробили су Арабљани плату намењену за војску теме Арменијака у висини од 1300 фунти.⁸⁸ Наведене бројке указују да је и у претходном случају Стримона у питању тематска војска.

Доцнији покушај цара Нићифора I да пресељавањем стратиота из других тема⁸⁹ опорави у војном смислу области у западним деловима Царства, међу којима је сасвим извесно била и област Стримона, претрпео је неуспех јер су се колонисти са Стримона, јуна 812. године, пред наступајућим Крумовим Бугарима разбежали својим старим домовима.⁹⁰ Да је у питању могла да буде управо област Стримона указује и Теофанов податак да је цар колонисте упућивао у *Склавиније*⁹¹ – дакле области које су донедавно биле под контролом словенских племена. Доказ да су Византинци заиста вршили притисак на простор Стримона и тамо насељене Словене, што је коначно могло да резултира стварањем теме Стримон, сведочанство пружа и тзв. *Хроника Лава Исавријанца*, где је остала кратка белешка да се 797. године “*ратовало против Словена са Стримона*”.⁹² Податак о постојању теме Стримон 808/809. године уједно чини и *terminus ante quem non* настанка ТУ. Тако је првобитна

⁸³ *De them.* 3.1 – 5.

⁸⁴ Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 90 са нап. 280.

⁸⁵ *Theoph. I*, 484.29 – 485.3.

⁸⁶ Treadgold, *Revival*, 157, рачуна да је ова сума била довољна за око 12 000 војника.

⁸⁷ *Theoph. I*, 485.1 – 2. М. Рајковић, *Област Стримона и тема Стримон*, ЗРВИ 5 (1958) 3, сматрала је да је у питању стратег неке друге теме, на пример Македоније, а не стратег Стримона.

⁸⁸ *Theoph. I*, 489.17 – 21.

⁸⁹ *Theoph. I*, 486.10 – 13.

⁹⁰ *Theoph. I*, 496.5 – 6.

⁹¹ *Theoph. I*, 486.12.

⁹² *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, ed. P. Schreiner, I – III, Wien 1975 – 1979, I, 49.16. Овом податку требало би придружити и онај код *Theoph. I*, 464.1 – 2, где је поменут боравак стратега Тракије у Стримону (географ. области) 789. године, изненадни бугарски напад и његова погибија.

тема Стримона настала између 797. и 808/9. године и потрајала, најкасније, до јуна 812. године.⁹³

Мировни уговор који су Византија и Бугарска склопиле после Крумове смрти 814. године на тридесет година, сачуван на натпису и стога потпуно веродостојан документ, показује да су границе између две државе враћене на оне из доба хана Тервела – од Девелта до Макро Ливаде, односно од Марице до Хема (дан. планина Балкан).⁹⁴ У том случају област Стримона је остала у византијском поседу и могуће је да је тема Стримон после краћег прекида већ тада поново успостављена. Последично, пошто у ТУ није наведена тема Стримон, онда би и датум настанка овог Тактикона ваљало тражити после јуна 812. године, када је пред офанзивом Бугара и успесима њихове војске дошло до слома теме Стримон⁹⁵ и пре истека четрдесетих година IX века, када је датиран печат *царског спатара и стратега Стримона*, који је објавио Н. Икономидис.⁹⁶ Штавише, будући да је Византија после Крумове смрти са Бугарском склопила тридесетогодишњи мир, имала је сасвим довољно времена да у том раздобљу обнови тему Стримон. Уколико је ТУ настао после 842. године, онда би, сходно овоме, морао да садржи и тему Стримон.

Н. Икономидис је указао на један податак из ТУ, који је, по њему, био од пресудне важности за датирање ТУ у кратко раздобље 842/843. године. Наиме, пошто се у ТУ јавља друнгар Егејских острва,⁹⁷ а већ 843. године први пут је посведочен стратег на Лезбосу, острву које је било део теме Егејског мора,⁹⁸ онда би, према Икономидису, ТУ настао 842/843. године, управо пре него што је извршена ова административна промена и када је друнгар Егејских острва замењен стратегом Егејских острва. Уколико се свесно тражи доња хронолошка граница настанка ТУ, онда је овакав закључак Икономидиса сасвим на месту, међутим, уколико се тражи горња хронолошка граница

⁹³ На основу поменутог Теофановог податка о нападу Бугара на војску у Стриму, Kyriakidis, *Βυζαντινὰ μελέται*, 137, такође је претпоставио да је Стримон постао тема пре 809. године.

⁹⁴ V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, № 41.4 – 8.

⁹⁵ У јуну 812. године Крум је заузео Девелт и проширио бугарску власт на “Тракију и Македонију”. Последица овог бугарског ширења била је византијско напуштање читавог низа градова и утврђења: Анхијала, Никеје, Проватона, Филипопоља и Пловдива; упор. *Theoph. I*, 496.2 – 5.

⁹⁶ Видети нап. 78.

⁹⁷ Oikonomidès, *Listes*, 53.18.

⁹⁸ Ann. Boll. 18 (1899) 253, 258; Oikonomidès, *Listes*, 46 – 47. Међутим, најранији печати стратега Егејских острва датирају из X века; упор. Nesbitt-Oikonomides, *Seals II*, 40.27, “Димитрије, царски спатарокандидат и стратег Егејских острва”; *Ibid.* 40.29, “Лав, царски протоспатар и стратег Егејских острва”; *Ibid.* 40.31, “Михаило, царски протоспатар и ери тоу хрисотриклинију и стратег Егејских острва”; *Ibid.* 40.32, “Никола протоспатар и стратег Егејских острва”.

настанка ТУ, онда би се пре могло рећи да је ТУ најкасније могао да настане 842/843. године, па би та граница могла да буде и далеко испод ове године. Друнгари Егејског мора јављају се већ на печатима датираним у крај VIII и у рани IX век⁹⁹ и по свој прилици већ у Житију Теофана око 763. године, чији је отац Исакије обављао ову функцију.¹⁰⁰

Горе наведени примери и аргументи којима се датум састављања ТУ одређивао у раздобље 842 – 856. године изгледају у светлости нових тумачења прилично необјективни. У том истом спису постоје и подаци који недвосмислено указују на могућност да је ТУ састављен можда и неколико деценија пре 842 – 856. године. Међу ове аргументе свакако на прво место долази помен стратега Крита,¹⁰¹ архонта Крита,¹⁰² али и архоната Крита.¹⁰³ Ово је био кључни аргумент Киријакидиса када је покушао да датира настанак ТУ између 809. и 827/8. године.

Први помен, додуше сумњив, стратега Крита је пре 767. године (вероватно 764/765)¹⁰⁴ што теоретски у исту хронологију ставља и најраније могуће датирање ТУ. Крај постојања теме Крит пада у време 827/828. године, када су острво заузели Арабљани и задржали га под својом влашћу све до 961. године, а када је острво под византијску власт вратио византијски војсковођа Нихифор Фока (цар 963 – 969).¹⁰⁵ Следећи неспорну чињеницу да је Крит од 827/828. године под арабљанском влашћу, Сп. Киријакидис је једноставно закључио да је ТУ настао пре тог времена. Научници који су датум настанка ТУ стављали у периоду од 842 до 856. године, овај проблем су обично решавали на два начина. Према првом, који је предложио Ц. Бјури, Византија је 843. године организовала експедицију на Крит, коју је водио логотет Теоктист,¹⁰⁶ па му је царска влада, антиципирајући освајање острва, доделила титулу

⁹⁹ Nesbitt-Oikonomides, *Seals II*, № 40.5; 40.7; 40.8 – 10.

¹⁰⁰ *Житие преп. Теофана Исповѣдника*, В. В. Латышевъ Записки Россійской Академіи наукъ, По историко-филологическому отдѣленію, Томъ XIII, № 4 (1918) 4.7.

¹⁰¹ Oikonomides, *Listes*, 49.18.

¹⁰² *Ibid.* 53.5.

¹⁰³ *Ibid.* 55.2 – 3.

¹⁰⁴ Стратег Крита јавља се у *Житију* Стефана Млађег, које је састављено на основу старијих података 808. године; упор. Острогорски, *Тактикон*, 44. У *Житију* се јавља Теофан Лардотир као ἀρχιστράτης, τῆς νήσου, στρατηγός и ἄρχων; упор. PG 100, col. 1164 E-D. Недоследна примена термина уистину представља проблем – да ли је у питању архонт или стратег.

¹⁰⁵ D. Tsougarakis, *Byzantine Crete From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988, 170 – 178, сматра да Крит није ни био тема до 827/828. године, већ архонтија.

¹⁰⁶ О овој пропалој експедицији видети, *Georg. Monachus*, 814.14 – 815.7. Требало би ипак водити рачуна да сам извор Теоктиста назива *логотетом* а не *стратегом*.

стратега Крита.¹⁰⁷ Међутим, следећи овакву логику, то би значило да је царска влада унапред одредила и све друге функционере који би били у надлежности будућег стратега, па су тако одређени архонт Крита, као и архонти истог острва. Ово се, наравно, не чини вероватним и заиста је само довитљив покушај Ц. Бјурија да објасни хронолошки проблем који му је поставила појава стратега Крита у време када је острво сасвим сигурно већ скоро две деценије било под влашћу Арабљана.

Г. Острогорски је побио Бјуријеву претпоставку опажањем да су Византинци тешко брисали из званичних спискова провинција и управника провинција области које су изгубили.¹⁰⁸ Тако је могло да се догоди да је стратег Крита само фигурирао 842 – 856. године на списку византијских функционера, иако је острво већ скоро две деценије било под влашћу Арабљана. Ипак, Г. Острогорски није објаснио откуд онда архонт и архонти Крита у истом спису. Да ли то значи да су Византинци две деценије после губитка острва још увек водили све чиновнике на платном списку у нади да ће острво бити враћено под византијску власт? То би заиста био јединствен пример. Истина, Г. Острогорски упозорава и на то да у Тактикону Бенешевећ (ТБ) постоји стратег Сицилије (спис је датиран 934 – 944) упркос чињеници да је и последње византијско упориште изгубљено још 901. године.¹⁰⁹ Па и сам Порфирогенит наводи у *De them.* стратега Сицилије, иако каже да се острво не налази под византијском влашћу.¹¹⁰ Штавише, Порфирогенит наводи како је острво изгубљено за време Лава Мудрог и да је само Калабрија остала у рукама Хришћана, али да је тамо био задужен стратег Калабрије. Међутим, он у истом поглављу закључује да је под стратегом Сицилије било 12 градова.¹¹¹

Наводити Константина Порфирогенита као потврду могућности да се стратег поједине области јавља и више деценија после губитка те исте области, није довољно убедљив аргумент, јер текстови Константина Порфирогенита још увек нису у науци доживели коначан и сигуран суд. Подсећања ради, треба рећи да се дуго мислило како је спис *О темама* старији од списка *О управљању царством*, да би, не тако давно, било доказано супротно – да је *DAI* старији од *De them.*¹¹² У истом спису *О темама* Порфирогенит наводи и градове у одређеним провинцијама који су очигледно дословце преписани из

¹⁰⁷ Bury, *Administrative System*, 14. Бјури је помишљао и на могућност да су нека од егејских острва улазила у састав теме Крит и да је њима, после освајања Крита од стране Арабљана, управљао стратег Крита као остатком некадашње теме Крит.

¹⁰⁸ Острогорски, *Тактикон*, 45.

¹⁰⁹ Oikonomidès, *Listes*, 247.22; Острогорски, *Тактикон*, 45.

¹¹⁰ *De them.* 11.33 – 40.

¹¹¹ *Ibid.* 11.40.

¹¹² T. C. Lounghis, *Sur la date du De thematibus*, REB 31 (1973) 299 – 305; H. Ahrweiler, *Sur la date De thematibus de Constantin VII Porphyrogénète*, TM 8 (1981) 1 – 5.

Хијерокловог *Синекдима* и уопште не прате њему савремено стање на терену.¹¹³ Такви примери показују хронолошку разуђеност изворног материјала којим се Порфиригенит служио у састављању својих списа. Напослетку, спис *О темама* није званичан списак царских провинција, па и није нужно изједначавао вести које он пружа с оним које се налазе у званичним списима као што су *тактикони*. У краткој вести о теми Кефалонији Порфиригенит наводи како је она у стара времена била турма теме Лангобардије и да је у време Лава, *христољубивог цара*, постала стратегија (тема).¹¹⁴ На основу познатих извора ова тврдња Константина Порфиригенита само је делимично тачна. Тема Лангобардија је настала знатно после теме Кефалоније, а први познати стратег је забележен 911. године.¹¹⁵ Помен стратега Сицилије у ТБ може да се објасни једном експедицијом у време Романа Лакапина (938/939. год.), када је део острва привремено враћен под византијску власт,¹¹⁶ али и чињеницом да су Византинци 912/913. године поново заузели Таормину и држали је, баш као и Рамету, сигурно све до 962. године.¹¹⁷

Потреба да се састави Тактикон провинција и провинцијских управника, односно заповедника најпре се јавља када се догађају битне промене у управној структури, па, уколико постоји дилема о времену настанка таквог списка, увек је извесније хронолошке границе настанка померати наниже када су промене најпре могле да се одиграју и које су подстакле двор да унесе измене у постојеће Тактиконе него их померати навише, како је практично случај са досадашњим покушајима датирања ТУ.

Још је Ј. Ферлуга, бавећи се сасвим другачијом проблематиком, изнео извесна запажања која указују на то да у ТУ нема одређених управних јединица за које се поуздано зна да су постојале у првој половини IX ако не и другој половини VIII века или чак раније. Такав је случај са катепаном Мардаита или катепаном Пафлагоније. У ТУ Пафлагонија је тема и катепан није поменут, али га зато има у Филотејевом Клиторологиону,¹¹⁸ као што у истом

¹¹³ *De them.* 9.4 – 8, где су наведене провинције Дакија, Дарданија и Панонија са бројем градова који се налази у Хијерокловом Синекдиму иако ни ти градови као ни провинције не постоје већ три столећа. Упор. *Hieroclis Synecdemus*, ed. G. Parthey, Amsterdam 1967, 16 – 1.

¹¹⁴ *DAI I*, 50.85 – 87.

¹¹⁵ Oikonomidès, *Listes*, 75 – 76, 351 – 352.

¹¹⁶ W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, 483 – 484.

¹¹⁷ *Lupi Protospatrii Annales*, MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1829, 54, “et Trabomen capta est a Saracenis”; *La Cronaca Sicula-Saracena di Cambridge con doppio testo greco*, ed. G. Cozza-Luzi, Palermo 1890, 38; *Ibn al-Atir*, ed. M. Amari, Biblioteca arabo-sicula, Versione italiana I – II, Turin – Roma 1880, I, 424 и даље; упор. V. von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967, 26.

¹¹⁸ Oikonomidès, *Listes*, 231.24 – 25; *De ceremoniis aulae byzantinae*, ed. I. Reiske, vol. I – II, Bonnae 1829 (= *De cerim.*) 788.10 – 11.

спису постоји и тема Пафлагонија.¹¹⁹ Па ипак, у ТУ је овај катепан испуштен. Што је још важније, у ТУ нема катепана Мардаита, који је постојао још од времена Јустинијана II, а поменут је поуздано у време Лава VI у контексту нерешених надлежности између стратега Кивиреота и катепана Мардаита.¹²⁰ Слична је ситуација и са клисуром Селеукијом, која је такође испуштена у ТУ,¹²¹ а настала је у првој половини IX века,¹²² о чему податке пружају арабљански писци Ибн Хордадбех и Ибн Ал Факих.¹²³ У време Лава VI, како проистиче из платног списка у *De cerim.*, састављачу је било познато да је Селеукија раније била клисура, а у његово време је тема.¹²⁴ Стога би требало примити Икономидсову примедбу да је уместо Созопоља у ТУ требало да стоји Селеукија.¹²⁵ Још један проблем представљају и клисуре Киликија, Исаврија, Кападокија¹²⁶ и Галатија, посведочене крајем 811. године,¹²⁷ а које се у доцнијим изворима више никада не појављују. Можда су клисурарси ових клисура у ТУ садржани просто под заједничким насловом οἱ κλεισουργαί,¹²⁸ а именично су наведена само двојица клисурарха, Харсијанона и Созопоља (тј. Селеукије)? Друго решење, које проистиче из издања ТУ Успенскога, лежи у чињеници да су клисурарси Харсијанона и Созопоља (Селеукије) поменути у множини,¹²⁹ што можда подразумева да су под њима и они клисурарси који су поменути под 811. годином или још раније, 697/698. године, код Теофана.¹³⁰

¹¹⁹ Oikonomidès, *Listes*, 105.6.

¹²⁰ *DAI I*, 50.182 – 187; упор. коментар: Ферлуга, *Ниже јединице*, 74 – 75; супротно, Oikonomidès, *Listes*, 231, нап. 289.

¹²¹ У ТУ, Oikonomidès, *Listes*, 55.6, забележена је клисура Созопољ, која нигде другде није посведочена, па Икономидис у пратећој напмени (Oikonomidès, *Listes*, 54, нап. 35) помишља да је на том месту, можда, ипак, писало Селеукија.

¹²² Brooks, *Lists*, 75; Oikonomidès, *Listes*, 350.

¹²³ Упор. *De them.* 147 (коментар).

¹²⁴ *De cerim.* 697.6 – 7; Ферлуга, *Ниже јединице*, 80.

¹²⁵ Види нап. 121.

¹²⁶ Изгледа да је Кападокија рано постала клисура. Један податак код Теофана (*Theoph. I*, 350) из 666/667. године могао би да се односи на Кападокију као клисуру. Године 694/695. Теофан (*Theoph. I*, 368) помиње Григорија Кападочанина, који је био клисурофилак. Три године касније, 697/698, Теофан (*Theoph. I*, 371) помиње Кападокију и околне клисуре. Помен Кападокије и Галатије од истог писца (*Theoph. I*, 473) 797/798. године такође би могао да се разуме да су у питању клисуре.

¹²⁷ *Historia*, 336.20 – 21.

¹²⁸ Oikonomidès, *Listes*, 55.4; Успенски, *Табель*, 123. Упор. *Theoph. I*, 371, 473, о клисурама око Кападокије и Галатије.

¹²⁹ Успенски, *Табель*, 123.

¹³⁰ *Theoph. I*, 371.

Наведене примедбе знатно отежавају датирање ТУ, јер отварају читав низ питања, на која, углавном, није лако наћи одговор. Можда кључ за датирање ТУ заиста лежи у самом наслову списка, али он свакако, имају ли се у виду претходно поменуте примедбе, не може да буде схваћен онако како је до сада прихватан у науци.

Суштина наслова ТУ, † Τακτικὸν ἐν ἐπιτόμῳ γενόμενον ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ φιλοχρίστου δεσπότη καὶ Θεοδώρου τῆς ὀρθοδοξοτάτης καὶ ἁγίας αὐτοῦ μητρός, указује на то да је спис састављен за време Михаила и његове мајке Теодоре – дакле 842 – 856, евентуално 845 – 856. године, како је предложио Г. Острогорски. Тако каже преписивач из XII/XIII века. Једна појединост одаје недвосмислено да је он унео извесну измену у наслов, дајући царевој мајци епитет *свѣта*. Заиста, Теодора јесте проглашена за светицу и ово је несумњиво тачан податак.¹³¹ Истовремено, светица је постала после своје смрти,¹³² па тако отпада могућност да је првобитан наслов списка гласио онако како је до нас дошао. Могућа су два решења. Прво, могуће је да је преписивач користио предложак који је већ био препис оригинала из каснијег времена, односно времена када је Теодора била светица. Друго, могуће је да је преписивач преписао оригинал приписујући Теодори да је светица пошто му је било познато да је царица Теодора постала светица после њене смрти. У том случају датирање није битно промењено, јер, како било, преписивач је само интерполирао епитет *свѣта* не мењајући суштину наслова, а она је да је спис састављен у време Михаила и Теодоре – дакле, најкасније до 856. године.

У Синасару цариградске цркве, који је настао за време македонске династије, уз Теодорино име се три пута јавља епитет *најправовернија*.¹³³ Лав Граматичар (Симеон Логотет) такође напомиње правоверност Теодорину –

¹³¹ Цариградска црква слави је 11. фебруара; упор. *Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902 (= *Synaxarium*), 458.27, “μνήμη Θεοδώρου τῆς βασιλίσσης...”

¹³² Добро је познато да је византијски цар од тренутка крунисања сматран за светог, како проистиче из књиге *О церемонијама* (*De cerim.* 193.4), али је употреба самог термина зависила од прилика и врсте/намене самог списка; упор. I. Goshew, *Zur Frage der Kronungszeremonien und die zeremonielle Gewandung der byzantinischen und der bulgarischen Herrscher im Mittelalter*, Byzantino-Bulgarica 2 (1966) 145 – 168. У случају Теодоре не располажемо текстом који би се бавио свечаним приликама где би, можда, она могла да буде названа светом. Уосталом, извор (наслов ТУ) само Теодору назива *свѣтом*, али не и цара Михаила. Да је писац желео да употреби свечану формулу, и цара Михаила би назвао *свѣтим*. О проблему термина *свѣти* коришћеном уз име византијског цара видети, G. Dagron, *Empereur et prêtre*, Paris 1996, 159 – 168, посебно стр. 166.

¹³³ *Synaxarium*, 444.27 – 28; 521.3 – 4 (εὐσεβεστάτης); *Synaxarium*, 936.35 – 36 (заједно са њеним сином царем Михаилом, εὐσεβεστάτων).

πιστὴ καὶ ὁρθόδοξος – што је и природно пошто је у питању познији писац.¹³⁴ Већ састављач Теодориног *Житија*, писаног после 867. године и сачуваног у најранијем препису из 1111. године,¹³⁵ бележи у наслову Βίως...τῆς μακαρίας καὶ ἁγίας Θεοδώρας...¹³⁶ Њен савременик Георгије Монах не ставља уз њено име епитет *света*.¹³⁷ То не чини ниједан световни или духовни извор друге половине IX или током читавог X века.¹³⁸

Термин Μιχαὴλ τοῦ φιλοχρίστου δεσπότηу требало би да се односи на владајућег цара, јер *деспот* уз име цара у изворима најчешће иде уз тада владајућег цара. Међутим, ово опажање тешко да може бити узето као аргумент, јер код Константина Порфирогенита, на пример, *деспоти* су Василије I, Лав VI Мудри, Роман I Лакапин и сам Порфирогенит.¹³⁹ Далеко чешће Порфирогенит користи израз *василевс* – али и он се односи на живе и мртве царе, баш као и у случају *деспота*. У наслову Филотејевог Клиторологиона, где стоји тачна година, индикт и месец састављања, стоји “ἐπὶ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου καὶ σοφωτάτου ἡμῶν βασιλέως.” У ТБ, на пример, за покојног цара Лава VI стоји, “φιλοχρίστου δεσπότηу”.¹⁴⁰ За покојног цара Василија I у *De cerim.* приликом описа гроба његове мајке стоји “μήτηρ βασιλείου τοῦ φιλοχρίστου δεσπότηу”.¹⁴¹ Када се цареви Константин VII Порфирогенит и његов син Роман II обраћају страним владарима (нпр., Руса, Печенега, Мађара) формула гласи “μεγάλοι βασιλεῖς Ῥωμαίων”,¹⁴² али када се они (или њихови претходници) обраћају владарима балканских кнежевина, писмо је упућено од “φιλοχρίστων δεσποτῶν”.¹⁴³ Тако, дакле, не може се рећи да *φιλοχρίστου δεσпότηу* неизоставно означава владајућег (одн. живог) цара у тренутку састављања неког списка.¹⁴⁴ У том случају нема озбиљније сметње за претпоставку да је писар ставио наслов када су и Михаило и Теодора већ били покојни.

¹³⁴ Leonis Grammatici Chronographia, ed. I. Bekkeri, Bonnae 1842 (= *Leo. Gramm.*) 228.12 – 13. О делу Симеона Логотета и његовим варијацијама под именима различитих аутора, видети, *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, I – III, Oxford 1991 (= *ODB*) III, 1982 – 1983; такође, Θ. Успенског, *Очерки по исторји византјской образованности*, С.-Петербургъ 1891, 15 – 18.

¹³⁵ British Museum, Add. 28270; упор. А. Маркопуллу, *Βίος της αυτοκρατειρας Θεοδώρας*, Συμμεικτα 5 (1983) 255.

¹³⁶ *Ibid.* 257.2 – 3.

¹³⁷ τῇ μήτρὶ αὐτοῦ Θεοδώρα; τῇ μητρὶ Θεοδώρα; упор. *Georgii monachi Chronicon*, ed. C. de Boor, I – II, Lipsiae 1904, II, 801.6; 801.15.

¹³⁸ *Genes.* 77.2; 78.11; 79.20; 85.20 – 21, итд. *Theoph. Cont.* 148.9; 149.16; 160.16; 162.16.

¹³⁹ *DAI I*, 26.68, 72; 50.86 – 87, 92, 101, 131, 50.133, 51.7 – 8, 51.137, et passim.

¹⁴⁰ Oikonomidès, *Listes*, 249.14 – 15.

¹⁴¹ *De cerim.* 648.11 – 12.

¹⁴² *De cerim.* 691.1 – 7.

¹⁴³ *De cerim.* 691.12.

¹⁴⁴ О терминима βασιλεύς, δεσπότης, видети, G. Röscher, *Ονομαβασίλειας*, Wien 1978, 37–40.

Посебно питање остаје да ли је преписивач из неког разлога спис приписао Михаилу и Теодори, као што је помишљао Сп. Киријакидис. Г. Острогорски је поставио питање због чега би неко тако нешто урадио.¹⁴⁵ Наравно, ни ми не знамо одговор на питање због чега би се неко одлучио да је дан спис припише времену Теодоре и Михаила, али мислимо да то и није суштинско питање јер је разлога могло да буде заиста много. На пример, зато што је у њихово време поново успостављен култ икона па је писар желео да им припише још нешто по његовом мишљењу, значајно и вредно пажње или, можда зато што је оригинални рукопис био саставни део неког другог рукописа који је заиста био из времена Теодоре и Михаила, или пак нешто треће. Дакле, таквих разлога је могло да буде заиста много и не би се усуђивали да без икакве оградe изнесемо било који од тих разлога као чињеницу. Довољно ће бити ако скренемо пажњу на то да је Теодора названа *светом*, што она није могла бити за свога живота.¹⁴⁶ То је сасвим довољан аргумент, који указује на то да је писар својеволјно уносио измене или да је преписивао с предлошка који је већ био интерполиран. На тај начин могу да се објасне и испуштања појединих катепана или клисура, о чему је у пређашњем тексту већ било речи. Уосталом, сам Икономидис је о рукопису ТУ изнео мишљење да је *de qualité très médiocre, elle comporte des lacunes, des interpolations, des fautes de transcription, sans doute plus nombreuses que celles que j'ai relevées dans l'annotation*.¹⁴⁷ Требало би се подсетити да је Успенски објавио са тог истог рукописа № 39 и неколико листова Филотејевог Клиторологиона, које је преписивач отпочео τόμος β'... – односно без наслова. Поређења која је Успенски извршио између Филот. Клит. сачуваног у *De cerim.* и овог пронађеног у рукопису № 39 Јерусалимске патријаршије показују да је преписивач био изузетно немаран.¹⁴⁸ Наслови код средњовековних рукописа често недостају и није необична појава да доцнији преписивач сам одреди пригодан наслов.

Међутим, чини се да је истраживачима промакао један битан податак који следи из самог наслова списка. Наиме, прелазило се преко чињенице да је у наслову поменут цар Михаило не као Михаило млађи или син Теофилов, јер су Византинци тако разликовали цареve истог имена, већ, напротив, само као цар Михаило – што значи да је то један једини састављачу ТУ познати

¹⁴⁵ Острогорски, *Тактикон*, 40 – 41.

¹⁴⁶ Теофанов Настављач средином X века царицу Теодору помиње више пута али је никада не назива *светом*, нпр. μητρί αὐτοῦ Θεοδώρα, πρὸς τὴν Θεοδώραν, τῆς βασιλίδος Θεοδώρας, ἡ Θεοδώρα, Θεοδώρα; упор. *Theoph. Cont.* 148.9; 149.16; 151.20; 160.16; 174.2. Слично поступа и Лав Граматичар када помиње царице Теодору, Теофано или Зоју Зауцес (жене Лава VI) или жену Михаила I Прокопију; упор. *Leonis Grammatici Chronographia*, ed. I. Bekkeri, Bonnae 1842, 213.18, 229.13, 234.19 – 20; 270.14; 270.19, 270.22; 335.3, 337.1, 337.4.

¹⁴⁷ Oikonomidēs, *Listes*, 41.

¹⁴⁸ Успенски, *Табель*, 102 – 108.

цар под именом Михаило. Последишно, то значи да је у питању био цар Михаило I Рангабе (811 – 813). Ово тим пре што су и Михаило I и Михаило III били правоверни цареви – поклоници култа икона, па је тако доцнији преписивач могао да помисли да је реч о далеко познатијем цару Михаилу III, “правоверном цару”, него Михаилу I, чија краткотрајна владавина није оставила битнијег трага у византијској прошлости. Имали се у виду да је ТУ у сачуваном препису из XII или XIII века, ово се чини сасвим могућим. Код Лава Граматичара испред поглавља о сваком цару стављен је кратак наслов и уз име цара готово редовно наилазимо и на епитет који га разликује од царева истог имена. Тако, писац за Лава I каже τοῦ μεγάλου, за Лава II, ὁ μικρός, а за Лава III ре-ђа, ὁ Ἰσαυρος, ὁ Σύρος, ὁ καὶ Κόνων, ὁ εἰκονομάχος, за Лава IV, τῆς Χαζάρας Лава V, ὁ Ἀρμένιος, док име Лава VI оставља без епитета, али је из претходног текста јасно да је у питању син цара Василија.¹⁴⁹ Слична је ситуација и са царевима под именом Михаило. Тако је Михаило I ὁ κουροπαλάτας,¹⁵⁰ Михаило II ὁ Ἀσπορραῖος,¹⁵¹ а Михаило III без епитета, уз претходну вест да је син цара Теофила.¹⁵² Константин Порфирогенит уз име цара Михаила III бележи τοῦ υἱοῦ Θεοφίλου.¹⁵³

Досадашња истраживања ТУ сводила су се, посебно у домаћој историографији, на коришћење података о архонту Далмације, како би се тиме доказало формирање теме у доцније време Василија I (867 – 886). Узимало се да је архонтија Далмација постојала сасвим сигурно 842/3 – 856. године, а да је тема настала око 870. године. Међутим, померили се настанак ТУ у раније хронолошке границе, ствари се битно мењају и доводе у питању не само дужину трајања архонтије Далмације већ померају и време настанка истоимене теме.

Најранији помен архонтије Далмације забележен је на једном печату *спатара и архонта Далмације*, који је датиран у крај VIII или почетак IX века.¹⁵⁴ С почетка IX века је и печат Георгија, *царског спатара и архонта Делматије*.¹⁵⁵ Постоји још један печат царског спатара и архонта Делматије из средине IX века,¹⁵⁶ као и један (истог натписа) датиран грубо у IX век.¹⁵⁷ Сва

¹⁴⁹ *Leo. Gramm.* 113.2; 116.1; 173.17; 190.6; 207.6; 262.13.

¹⁵⁰ *Leo. Gramm.* 206.3.

¹⁵¹ *Leo. Gramm.* 211.7.

¹⁵² *Leo. Gramm.* 228.9; 227.12 – 13.

¹⁵³ *DAI I*, 50.9 – 10.

¹⁵⁴ W. Seibt, *Jadran Ferluga, L'Amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia* 1978, *JÖB* 30 (1981) 338. Исти печат објавили су Zacos-Veglery, *Seals*, № 2637; Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, № 14.2.

¹⁵⁵ Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, № 14.1.

¹⁵⁶ G.R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, New Jersey 1952, № 2697.

¹⁵⁷ Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, 14.3. Занимљиво је да у *DAI* Порфирогенит средином X века Далмацију помиње тачно 23 пута и сваки пут користи израз ἡ Δελματία; упор. *DAI I*, 29.1,3,5,5 et passim; 30.1,6,8, et passim; 31.3,56; 32.24; 36.5.

четири печата показују трајање архонтије или звања архонта Далмације током више од једног столећа.

Поред четири сачувана печата архоната Далмације, сачуван је један печат Евтимија, царског спатарокандидата и дукса Делмације, датиран у IX/X век.¹⁵⁸ У Византији није била необична појава да се поред стратега једне теме јавља и дукс. Таквих примера има више и на њих је одавно скренуо пажњу Ј. Ферлуга расправљајући о нижим управним јединицама Царства.¹⁵⁹ Дукс је имао посебна задужења, а непосредно је био потчињен стратегу теме у којој је обављао дужност. Тако би појава овог печата могла да буде доказ да је Далмација у другој половини IX века била тема. Истовремено то би могао да буде још један доказ да је ТУ настао пре друге половине IX века. Постоји још један печат Еустастија, царског протоспатара и стратега Делмације, такође из IX/X века.¹⁶⁰

Напоследку, печати око којих је у науци вођено највише полемике, а који помињу стратега Далмације, објављени су крајем претпрошлог века, али су различито датирани. Тако је Шламберже објавио печат спатара и стратега Далмације, Вријенија (на другом печату протоспатара), који је датирао у средину IX века. Први печат Шламберже је објавио док је други (протоспатара) само поменуо на основу дојаве да је виђен на базару у Истанбулу.¹⁶¹ Доцније је Ј. Ферлуга објављени печат спатара и стратега Вријенија датирао у другу половину IX века, после 870. године, да би у новије време Н. Икономидис поново изнео мишљење да је Шламбержеово датирање ипак било исправније.¹⁶²

Требало би водити рачуна да су стратеги тема у ТУ углавном сви патрикији, док је на печату стратега Далмације забележен спатар, односно протоспатар. Појава ове ниже титуле уз функцију стратега ретка је током раног развоја тематског уређења и њену појаву требало би увек опредељивати у каснија него у ранија хронолошка раздобља.¹⁶³ У ТУ су сви стратеги истовремено и патрикији, док сви патрикији нису и стратеги.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, 14.4. F. Winkelmann, *Byzantinische rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1985, 117, датира овај печат у другу половину IX века.

¹⁵⁹ Ферлуга, *Ниже јединице*, 85 – 88.

¹⁶⁰ Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, 14.5.

¹⁶¹ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1882 (= Schlumberger, *Sigillographie*) 206 – 207.

¹⁶² Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, 46.

¹⁶³ Код Теофана, на пример, четрнаест пута су поменути стратеги који су и патрикији од 607/8. до 812/813. године. Само у још два наврата стратег има нижу титулу – Сергије, протоспатар и стратег Сицилије (717/718) и спатар и стратег Кивиреота Петра (770/771); *Theoph. I*, 398.7 – 8; 445.21 – 22.

¹⁶⁴ Ферлуга, *Управа*, 67.

Поред ова два печата стратега Далмације, познат је и један печат протомандатора Далмације.¹⁶⁵ Оно што је битно за звање протомандатора јесте да су они у провинцијама увек били подређени било стратезима, било турмарсима,¹⁶⁶ што посредно упућује на закључак да је овај протомандатор борао у провинцији која је у његово време била тема. Штавише, уколико је био под турмархом, то значи и да је Далмација половином IX века, када је овај печат датиран, била подељена на најмање две турме.

Франачки извори пружају нека додатна обавештења, која би требало упоредити са поменутим печатима и функцијама чиновника тамо забележеним. Најважнији извори западног порекла који пружају податке о Далмацији у првим годинама IX века јесу *Ајнхардови Анали* и *Венецијанска хроника Јована Ђакона*. Јован Ђакон саопштава да су дукс Венеције, Обелар и Беат, “*navalem exercitum ad Dalmaciarum provinciam depopulandam destinaverunt*”.¹⁶⁷ У питању је била акција Венеције као франачког савезника против византијских посета у Далмацији. Резултат ове експедиције јасан је на основу Ајнхардових бележака који пише да су 806. године на двор Карла Великог стигли Обелар и Беат, дукс Венеције, Павле, *dux Jadere*, Донат, епископ Задра и посланици Далматинаца. Посланици су цару донели дарове и били потврђени за владаре у Венецији, односно Далмацији.¹⁶⁸

Посланство из Венеције и Задра запутило се у Франачку у једном посебном политичком тренутку, када је Византија привремено изгубила превласт над овим делом Јадрана и одлазак посланика у Диденхофен био је повезан са ширењем франачког утицаја. Они су наставили да владају као франачки поданици. Ј. Ферлуга сматра да Павлова титула дукса показује да је реч о франачком, а не византијском чиновнику, док је сама посета у вези са преуређењем франачке Далмације.¹⁶⁹ Већ следеће године стигао је у Венецију византијски војсковођа Никита са задатком да поврати далматинске градове.¹⁷⁰ Пошто је склопио мир са Пипином, краљем Италије, 807. године запутио се у Цариград водећи са собом Беата као таоца, док је Обелара оставио да управља Венецијом доделивши му звање спатара.¹⁷¹ Убрзо затим и Беат се вратио из Цариграда овећан саном ипата.¹⁷² Тако је Венеција поново дошла под ви-

¹⁶⁵ Schlumberger, *Sigillographie*, 206 (такође из прве половине IX века).

¹⁶⁶ Упор. *De cerim.* 663.8-9, 663.16 – 17; Oikonomidès, *Listes*, 111.4 – 5.

¹⁶⁷ *La Cronaca Veneziana del Diacono Giovanni*, Fonti per la Storia d'Italia, Scrittori, secoli X-XI, ed. G. Monticolo, Roma 1890 (= *Diac.*) 102.1 – 4.

¹⁶⁸ *Einhardi Annales*, MGH SS I, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1829 (= *Ein.*) 193.11 – 14.

¹⁶⁹ Ферлуга, *Управа*, 48 – 49.

¹⁷⁰ *Ein.* 193.37 – 40.

¹⁷¹ *Diac.* 103.12 – 16.

¹⁷² *Diac.* 103.21 – 104.2.

зантијску власт. Пипинов војни одговор 810. године није уродио плодом јер Јован Ђакон изричито каже како је италијански краљ био поражен.¹⁷³ Иако су Франци према Венецији претрпели неуспех, Далмацију су између 807-810. године поново ставили под своју управу,¹⁷⁴ па је Павле, префект (тј. стратег) Кефалоније био упућен у Далмацију са задатком да поново успостави византијску власт. Две године доцније у Ахену је склопљен мир између Франачке и Византије. Овим миром, Францима је остало залеђе (Хрватска) док су Византинцима припали далматински градови.¹⁷⁵

Излагање о догађајима 806 – 812. године на простору Далмације, води према питању како је била уређена Далмација. Реаговање Царства на ширење Франака 806. године, пресудан је доказ да је у Далмацији византијска власт постојала и да је била врло озбиљно угрожена преласком дукe Задра под сизеренство франачког цара. Тренутни одговор Византије одашиљањем Никитине флоте јасан је знак да је Далмација пре 806. године била саставни део Византије. Павлова титула дукe, који је седео у Задру, средишту провинције Далмације, јесте можда Ајнхардов превод одговарајуће византијске титуле па се онда поставља питање како је гласила изворна византијска титула дукe Задра? Наша претпоставка је да се овде ради заправо о архонту Задра, односно Далмације, одакле би следило да је архонтија Далмација постојала и пре 806. године. Привремени франачки успеси 810. године и поновни долазак префекта (стратега) Кефалоније само су кратке епизоде које сведоче о прекиду византијске власти у једном кратком раздобљу. Већ 812. године миром у Ахену одређене су границе између византијскихседа у Далмацији и Франака. Тада је и архонтија Далмација задобила чвршће границе. Пет година касније, 816/817. године, упутио је цар Лав V извесног Нићифора са задатком да уреди границе између далматинских Романа и Словена.¹⁷⁶ Занимање Царства за уређење границе на овом подручју указује не само на то да је тамо постојала византијска власт већ и да је територија била јасно дефинисана као провинција.

Током борби Људевита Посавског 819 – 822. године са Францима и њиховим вазалима, далматинским Хрватима, латински извори помињу Јована, *префекта провинције* који је столовао у Задру и који је примио Фортуната, епископа који је помагао Људевита у борби против Франака.¹⁷⁷ Јован, пре-

¹⁷³ *Diac.* 104.5 – 15.

¹⁷⁴ Према, *Einh.* 197.16 – 18, изгледа да је Пипин 810. године опустошио далматинску обалу и поново наметнуо франачку власт далматинским градовима.

¹⁷⁵ *Einh.* 199.26 – 39; *Einhardi Vita Karoli imperatoris*, MGH SS II, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1829, 451.8 – 10, бележи да је Далмација била у границама Карлове државе, “*exceptis maritimis civitatibus, quas ob amicitiam et iunctam cum eo foedus Constantinopolitanum imperatorem habere permisit.*”

¹⁷⁶ *Thegani Vita Hludowici imperatoris*, MGH SS II, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1829, 621.13 – 16.

¹⁷⁷ *Einh.* 208.10 – 11, “*Iohanni praefecto provinciae*”.

фект провинције, носи битно различиту титулу у односу на Павла, дукса Задра, поменутог 15 година раније код истог франачког писца, Ајнхарда. Он не само да носи другачију титулу већ је и његова ингеренција проширена са Задра на читаву провинцију. Провинција на коју се мисли може да буде само једна – Далмација, па би у том случају између 806. и 821. године дошло до управне промене у Далмацији, када је она из архонтије прерасла у тему. Истоветну титулу Ајнхард бележи и код Павла, префекта Кефалоније, који је 810. године интервенисао дуж далматинске обале против Франака, а добро је познато да је Кефалонија била тема још од последњих деценија VIII века. Необично би било да исти извор истоветну титулу бележи за две различите функције. У оба случају у питању су стратези, Кефалоније и Далмације.

Изузетно важно сведочанство о постојању стратега Далмације пружа Саксонац Готшалк, који је између 846. и 848. године боравио на двору хрватског кнеза Трпимира. Према сведочанству франачког проповедника, Трпимир је заратио против Грка и њиховог патрикија кога је и поразио.¹⁷⁸ Ј. Ферлуга је сматрао да поменути патрикије можда и јесте био стратег, али не Далмације, већ Кефалоније, који је кренуо у напад на хрватског кнеза.¹⁷⁹ Ово је супротно самом извору, који каже да је Трпимир био тај који је ударио на Византинце, а не обрнуто. Иако сви стратези у ТУ јесу патрикији, сви патрикији не морају да буду стратези, како је приметио Ј. Ферлуга.¹⁸⁰ Међутим, под овим византијским патрикијом, у Далмацији, постојале су и војне снаге, што значи да је он у рангу војних заповедника. Његова висока титула патрикија ставља га последишно у највиши војни ранг – стратега.

Помен грчког патрикија код Готшалка несумњив је доказ да је Далмација 846 – 848. године била тема под управом стратега. Овај закључак, у светлости раније изнетих аргумената, иде у прилог ранијем датирању ТУ и дозвољава као најкаснији датум настанка ТУ 846. годину.

Најзад, Константин Порфирогенит у *DAI* примећује да су читава Далмација и народи око ње...*били под влашћу Византије*¹⁸¹ до времена Михаила Муцавца, када су ствари посебно кренуле лоше. Истовремено су од византијске власти отпали далматински градови, али и околна словенска племена. Такве прилике су, према Порфирогениту, потрајале све до владавине његовог деде Василија I, који је поново успоставио византијску власт над сло-

¹⁷⁸ L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, *Bogoslovska smotra* 4 (1932) 10, "...contra gentem Grecorum et patricium eorum."

¹⁷⁹ Ферлуга, *Управа*, 67; слично, V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora* 925 – 928, *Historijski zbornik* 33 – 34 (1981) 306 – 307.

¹⁸⁰ Ферлуга, *Управа*, 67.

¹⁸¹ *DAI I*, 29.56 – 58. Текст наведен курзивом недостаје, али је у свим издањима *DAI* углавном прихваћено да је цар желео да каже како је Далмација била под влашћу Ромеја све до времена цара Михаила Муцавца (820 – 829).

венским племенима, изнова им упутивши свештенике да их покрсте. Далматинске градове, пак, Василије је под византијску власт повратио после успеле интервенције царске флоте под Дубровником, који су опседали Арабљани 867. године.¹⁸² У следећем поглављу, које је заправо прерађена и побољшана верзија претходног, Порфирогенит прецизира да су становници Далмације плаћали порез стратегу, а да је Василије наредио да оно што су раније давали стратегу сада дају Словенима.¹⁸³

Иако из Порфирогениновог писања излази да је стратег постојао у Далмацији и пре Василија I, не треба губити из вида да он често користи њему савремену терминологију и стање на терену када говори о стварима из даље прошлости. Дакле, особеност Порфирогениновог писања јесте анахрона употреба термина и ту истраживач мора да задржи извесну опрезност. Међутим, суштински податак је да је и пре Василија I постојао високи византијски чиновник коме су становници далматинских градова плаћали порез. Он је могао да буде архонт али и стратег. Најпре је био стратег јер је прикупљао приход са разуђеног простора од Сплита, преко Задра и Трогира до севернодалматинских острва, што би једном архонту ослоњеном на градску милицију Задра био, ако не немогућ, онда, сасвим сигурно – тежак задатак. Такође, Порфирогенит не помиње да је Василије извршио неке управне промене у Далмацији, па би било сасвим природно помислити да је реч о истој титули или звању које је постојало и пре Василијеве владавине. У том случају стратег теме Далмације постојао је и пре владавине Василија I. Ово тим пре што је укупна сума коју су градови плаћали износила 710 номизми – а то је била, занемаре ли се 72 номизме које су Дубровчани плаћали Захумљанима и Травуњанима, плата стратега – 10 фунти злата = 720 номизми.¹⁸⁴ То је заправо сигуран показатељ да је стратег Далмације постојао пре Василија I и да је примао плату од 10 фунти злата на основу прихода из далматинских градова, пошто стратеги западних тема плату нису примали из централне царске благајне.¹⁸⁵

Један посебан податак сачуван у *DAI* указује такође на старину теме Далмације, јер Порфирогенит каже како је провинција Далмација “*најславнија од свих западних провинција*”.¹⁸⁶ Како је уочио Р. Новаковић¹⁸⁷ и то даље

¹⁸² *DAI I*, 29.110 – 111, где се помињу далматински градови под византијском влашћу приликом опсаде Барија 870. године.

¹⁸³ *DAI I*, 30.124 – 132.

¹⁸⁴ *DAI I*, 30.130, напомиње да поред суме које градови плаћају Словенима нешто мало (βραχὺ) дају стратегу. То би могло да буде преосталих 10 номизми чиме би укупна сума износила 720 номизми.

¹⁸⁵ Ферлуга, *Управа*, 74 – 75; *De cerim.* 697.10 – 12. Од стратега источних теми десет фунти злата примали су стратеги, Кивиреота, Самоса и Егејских острва; упор. *De cerim.* 697.8 – 10.

¹⁸⁶ *DAI I*, 30.12.

образложио Б. Ферјанчић,¹⁸⁸ овакву констатацију могао је да изрекне искључиво неко ко је ствари посматрао из Цариграда, одакле проистиче да је у Цариграду извршена коначна редакција прикупљеног материјала за ово поглавље *DAI*. Није нужно тражити у овом исказу да је Далмација била “*најславнија од свих западних тема*”, сигуран доказ да је тема Далмација постојала дуго пре настанка *DAI*, јер Порфирогенит анахроно употребљава њему савремене термине, али вреди истаћи тај утисак који је постојао у Цариграду и који је ипак морао да има упориште у неком реалном стању из минулог доба. Уистину, даљи ток излагања указује на то да писац мисли на време пре пада Салоне и доласка Словена¹⁸⁹ као доба када је Далмација била “*најславнија*” тема. Ипак, један познији латински извор из 1308. године, наводи за Далмацију да је била најславнија провинција под “*добрим*” цариградским царевима.¹⁹⁰

Отпадање византијских градова Далмације од средишње власти у време Михаила Муцавца најпре би могло да се односи на Неретљане и њихово ширење по јадранским острвима – Хвару, Корчули, Мљету и Брачу. Управо почетком IX века Неретљани су заузели ова острва и као њихови господари помињу се и у западним изворима.¹⁹¹ Тако, Јован Ђакон пише да је у Венецију стигао посланик са неретљанских острва, који је том приликом склопио мир са дуждем и од њега био покрштен.¹⁹² Новија истраживања показала су да су Неретљани крајем VIII века отпочели освајање поменутих острва¹⁹³ што је последично довело и до слабљења византијских позиција у Далмацији и својеврсног пресецања области под византијском управом на северни и јужни сегмент. Тако су Дубровник и јужна Далмација двадесетих година IX века остали практично одсечени од остатка византијске Далмације са седиштем у Задру. Закључак Константина Порфирогенита да је до пропасти византијске власти на простору Далмације дошло у време Михаила Муцавца могла би да се односи управо на ове догађаје, када су Неретљани потпуно са-

¹⁸⁷ Р. Новаковић, *Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio*, Историјски часопис 19 (1972) 12 и даље.

¹⁸⁸ Б. Ферјанчић, *Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 29/30 (1991) 17 – 18.

¹⁸⁹ *DAI* I, 30.13 – 60.

¹⁹⁰ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, ed. O. Górká, Cracoviae 1916, 20.12-14, “*que quidam prouincia cum adiunctis regnis tempore bonorum imperatorum de Constantinopoli, erat prima prouincia grece*”.

¹⁹¹ О времену продора Неретљана на острва Јадрана – Брач, Хвар, Корчулу и Мљет, видети, Љ. Максимовић, *О времену доласка Неретљана на далматинска острва*, Зборник Филозофског факултета 8/1 (1964) 145 – 152.

¹⁹² *Diac.* 110.6 – 8.

¹⁹³ О борбама становника Брача са Неретљанима током VIII/IX века, сачуван је краћи текст из 1405. године; упор. *Braciae insulae descriptio*, Legende i kronike, ed. V. Gligo – H. Morović, Split 1977, 219.

мостално водили политику према Византији и Млецима, проширили своју власт на копну и мору, пресекли везе између јужне и северне Далмације и до-словце изоловали византијске градове. Тиме су градови били упућени на сопствене снаге и самим тим деловали самостално према Словенима. Отуда, можда, Порфирогенитова тврдња да су се градови осамосталили.¹⁹⁴

Управне промене на појединим територијама увек су биле узроковане одређеним променама у непосредном окружењу дате области. Тако су на Истоку, према Арабљанима, Византинци организовали читав низ клисура и дуката са задатком лакше одбране пограничних области од арабљанских упада које су касније прерасле у теме. Сличан принцип постојао је и у другим областима Царства па Далмација у том смислу сигурно није била изузетак. Тема Пелопонез основана је у тренутку погоршаних односа са Францима и поклапа се са временом појачаног Франачког утицаја у Италији.¹⁹⁵ Следећи исту политику, основали су Византинци почетком IX века и тему Драч. Логичан исход организовања крајњих западних области Царства у теме било је формирање теме Далмације, што је најраније могло да се деси 810, а најкасније 821. године. Тачан датум би требало тражити између 817. када је византијско посланство вршило разграничења између византијскихседа и Словена у залеђу и 821. године, када Ајнхард помиње префекта провинције у Задру. Нешто доцније напади Неретљана уздрмали су византијске позиције у Далмацији, па би се Порфирогенитове речи о слабљењу византијске власти на том простору могле делом односити и на последице неретљанског ширења. Од Неретљана нису трпели само Византинци него и Венеција, чија моћна флота изгледа није могла увек и правовремено да интервенише.

Тема Далмација постојала је по свој прилици 817/821. године. У том случају ТУ, према наслову састављен за време Михаила и Теодоре, настао је знатно раније и стога би се ваљало вратити на Киријакидисово размишљање, који га је датирао 809 – 828. године. Из истог разлога тема Климата која се у ТУ јавља и која у досадашњим истраживањима чини кичму датирања ТУ после 833/834. године, није истоветна са темом Херсон и представља заправо њену претечу насталу после 809. године. У свим сачуваним *тактиконима* – ТУ, ТБ Филотејев и Ескоријални, стратег Далмације долази испред стратега Херсона.¹⁹⁶ Познато је да је редослед тема у Тактиконима пратио одређени образац по важности али и по хронологији настанка.¹⁹⁷ Када су од првобитних великих тема поједине области биле издвајане као нове теме, оне су до-

¹⁹⁴ *DAI I*, 29.60 – 63.

¹⁹⁵ Т. Живковић, *The Date of the Creation of the theme of Peloponnesus*, *Simmeikta* 13 (1999) 141–155.

¹⁹⁶ Занимљиво је да ниједна арабљанска листа византијских провинција, а сачувано их је пет, не садржи било тему Климата било Херсон; упор. Brooks, *Lists*, 67 – 77.

¹⁹⁷ *Ibid.* 145 – 146.

писиване испод теме – матице, па на тај начин може да се прати и географска груписаност тема. С друге стране, теме које никада нису претрпеле поделу остају записане заправо у хронолошкој димензији. У том случају испред је увек старија тема, док иза ње долази млађа. У ТУ је архонт Далмације наведен испред архонта Херсона, управо као што у доцнијим Тактиконима стратег Далмације увек долази испред стратега Херсона. То може да значи само једно – да је тема Далмација била старија од теме Херсон, а она је, у најбољем случају, под тим именом створена у време цара Теофила, можда већ 833/834. године, уколико се на тај начин схвати исказ Константина Порфирогенита,¹⁹⁸ а по свој прилици и неколико деценија доцније. Овај метод показује и да је архонтија Далмација настала већ у VIII веку, јер су добро познати печати архоната Херсона из VIII века.

Теодор Студита је 826. године упутио једно писмо стратегу Вријенију.¹⁹⁹ Из садржаја писма не може се наслутити где је поменути стратег био на дужности али постоје индиције да је био управо у Далмацији.²⁰⁰ Тако је, на пример, стратег Вријеније са Шламбержеовог печата можда био управо овај стратег коме је писао Теодор Студита. Индикативно је да су Вријенији свој успех у царској администрацији догавали аморијској династији када затичемо припаднике ове фамилије као стратега Далмације или Пелопонеза,²⁰¹ док породица губи углед у време македонске династије. Стога, уколико се у овом склопу посматра печат Вријенија, стратега Далмације, може се закључити да печат сасвим сигурно потиче из времена аморијске (820 – 867) а не македонске династије. Податак о Теоктисту Вријенију, који је управо на самом почетку владавине Михаила III 842. године повео експедицију против Језерита и Милинга на Пелопонезу, могао би такође да буде веома битан, јер је он поменути као *протоспатар*, а не *стратег*. Наиме, уколико је ТУ настао 842/843. године, он би требало да буде *патрикије*, а не *протоспатар*, јер ТУ наводи *патрикија и стратега Пелопонеза*.²⁰²

¹⁹⁸ DAI I, 42.39 – 54. Међутим, како печати стратега Херсона датирају тек од седамдесетих година IX века, овде би такође требало задржати изврстан опрез. Материјални докази, новци и печати, указују на прве године владавине Василија I као раздобље када је тема Климата променила име у Херсон.

¹⁹⁹ Theodori Studitae Epistulae, ed. G. Fatouros, I – II, Berolini 1992, № 509.

²⁰⁰ Nesbitt-Oikonomides, Seals I, 46.

²⁰¹ DAI I, 50.10 – 11 – Теоктист Вријеније, протоспатар и стратег Пелопонеза.

²⁰² Свакако, требало би имати на уму да тактикони представљају распоред чиновника према идеалном обрасцу, што не искључује могућност да он понекад и није могао да буде поштован. Тако је било могуће да место стратега, које предвиђа титулу патрикија, буде попуњено чиновником нижег ранга – протоспатаром или спатаром.

Предложено датирање ТУ у време Михаила I пружа одговор на још једно битно питање око којег се у науци доста расправљало. Наиме, примећено је да провинцијални архонти постоје само у ТУ, па се покушало доћи до одговора каква је била њихова улога у области где је већ постојао стратег. Н. Икономидис се кратко осврнуо на ове архонте, без жеље да улази у поближе објашњење њихове улоге замерајући истовремено решењима које је предложила Х. Арвелер – да су у питању заповедници ескадри у поморским областима Царства²⁰³ – задовољивши се закључком да они највероватније представљају остатке муниципалне администрације и полунезависног положаја тих области из ранијих времена.²⁰⁴ Овом приликом нећемо да расправљамо о предлозима решења које су давали претходни аутори, већ ћемо само указати на решење које се намеће као једино могуће оног тренутка када се ТУ датира у време Михаила I.

Чињеница је да у ТУ, поред стратега истоимених области, постоје и архонти Халдије, Крита и Драча.²⁰⁵ Штавише, у случају Крита јавља се и посебан архонт изван осталих збирно поменутих архоната. Упадљиво је да под стратезима старијих тема нема архоната. Сведочанство о сложеној управи у поменуте три теме – стратег, архонт, архонти – заправо је показатељ о очувању претходног стања непосредно пре стварања теме. У том случају ово је поуздан знак да су Крит, Халдија и Драч недавно уздигнути у ранг теме и да је претходна администрација делимично очувана. Овај закључак извео је још Џ. Бјури, али пошто му се чинило да је исувише дуго задржана претходна административна подела власти, а како је ТУ датирао од 842. до 856. године, закључио је да писар није унео благовремено исправке у листу царских чиновника.²⁰⁶ Тако су, грешком, архонти записани поред стратега. У овом раду претпоставили смо да је Халдија могла да постане тема непосредно после 811. године (можда и раније), Драч по свој прилици у исто време, па самим тим ово би се односило и на Крит. Непостојање печата стратега Крита пре X века заправо је потврда да је тема у претходном раздобљу пре пада под Арабљане постојала веома кратко време (810/811 – 826/27) – једва петнаест година.²⁰⁷ Закључак који следи био би да помен архоната истоимених тема поуздано сведочи о њиховом недавном уздизању у ранг теме. Није писар забора-

²⁰³ H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer, La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe – XVe siècles*, Paris 1966, 72 – 73.

²⁰⁴ Oikonomidès, *Listes*, 342 – 343, са нап. 316 – 317 и тамо наведеном литературом.

²⁰⁵ Oikonomidès, *Listes*, 53.2; 53.5; 57.11; 57.15.

²⁰⁶ Bury, *Administrative System*, 13.

²⁰⁷ Потврда да је Крит био тема пре арабљанског освајања јесте печат Јована, царског спатара и турмарха Крита, поуздано датираног у прву половину IX века; упор. Zacos-Veglery, *Seals*, N° 2059 (упор. и коментар истих аутора уз N° 1782). Treadgold, *Notes*, 281, нап. 48, беспотребно комбинује да је овај турмарх можда био под архонтом Крита.

вио да их избаци са листе царских чиновника – већ су Византинци извесно време после успостављања теме чували претходну администрацију која је касније, временом, потпуно потиснута. И заиста, већ у Филотејевом Клиторологиону провинцијални архонти потпуно нестају.

Сви наведени елементи за датирање постанка теме Далмације указују на то да ТУ није могао да настане у време Михаила и Теодоре. Практично, једини доказ да је он настао у њихово време јесте сам наслов списка, а он је, како смо показали, од стране преписивача био измењен. Према извршеној анализи, ТУ је могао да настане после јуна 812. (Ахенски мир) и пре јула 813. године (крај владавине Михаила I). Промене које су се тада одиграле, не само као последице мира у Ахену и последице опадања арабљанског притиска услед грађанског рата у Калифату, већ пре свега услед замашних административних захвата Нићифора I, створиле су потребу за састављањем новог Тактикона у којем су управне промене прибележене.²⁰⁸ Ове промене су биле веома важне: 1. нестанак теме Стримон (809-811/12); 2. поновно успостављање архонтије Далмације (формално већ 810. године); 3. формирање теме Драч (најкасније 811/812); 4. формирање теме Халдије (око 811); 5. формирање теме Крит; 6. формирање теме Климата. Што је још важније, већина ових промена није се одиграла за време Михаила I, већ Нићифора I, па је отуда и јаснији израз *ὑενόμενον* у наслову ТУ, јер је нова цариградска влада направила пресек стања после ненадане погибије цара Нићифора I који, по свој прилици, своје намере у реорганизацији провинцијске управе, није довео до краја. Најзад, упадљиво је да теме Солун, Драч, Крит и Климата долазе на самом крају тематске листе, што открива њихово недавно формирање – тачније сам почетак IX века.

²⁰⁸ Истоветан је случај са настанком Ескоријалног Тактикона који је састављен чак пре него што су војсковође Јована Цимискија довршиле покорвање унутрашњости Балкана; упор. С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998, 55, нап. 85. Занимљиво је Икономидисово опажање које се тиче израза *ὑενόμενον* садржаног у наслову ТУ, да то упућује на закључак да је спис настао *lors d'une occasion particulière*, дакле у једној врло посебној прилици; упор. Oikonomidès, *Listes*, 47, нап. 20.

Tibor Živković

USPENSKI'S *TAKTIKON* AND THE *THEME* OF DALMATIA

Summary

The long-standing view that Uspenski's *Taktikon* was written in 842/843 or 845/856 has been subjected to a detailed analysis in this paper. As the dating of Uspenski's *Taktikon* is critical for dating the *theme* of Dalmatia, these two issues have been addressed in the same paper. The key arguments pointing to an earlier date of Uspenski's *Taktikon* are the following: 1. the difference between the *theme* of Klimata and the *theme* of Herson; 2. Absence of the *theme* of Strymon in Uspenski's *Taktikon*; 3. the very title of Uspenski's *Taktikon* where Theodora is mentioned with an epithet of *saint*.

1. The postulate that the *theme* of Klimata and the *theme* of Herson is the same thing can no longer be upheld. Two seals of unknown officials who worked in Klimata, or in, "Five Klimatas" dated to the 9th century, indicate that before establishing the Theme of Herson there had existed the administrative unit of Klimata which later became the *theme* of Herson. The oldest preserved seals of the *strategos* of Herson date back to the 70s of the 9th century. The testimony of Porphyrogenitus in *DAI* on the establishment of the *theme* of Herson refers to the town only, while in *De them.* he says that previously Herson was not a *theme*, but was governed from the Bosphorus together with the *regions*. It should also be noted that the *theme* of Dalmatia is always before the *theme* of Herson in all preserved *taktikons*, which in certain sense determines the chronological order of their establishment - Dalmatia is older than Herson.

According to the report of Theophanes dated 808/809, there had been the *theme* of Strymon that disappeared under the onslaught of Krum's Bulgarians by 812 at the latest. The seal of Leo, imperial *spatharos* and *strategos* of Strymon, that has definitely been dated to the time before mid-9th century leads to the conclusion that Strymon should have been mentioned in Uspenski's *Taktikon*, had it been established during the time of Michael III and Theodora. Since a 30-year peace was agreed with the Bulgarians in 814, it is quite certain that the region of Strymon could be reestablished as *theme* in one of the following years.

In secular sources, Theodora has never been mentioned with the epithet of *saint*. Thus, in the Synaxar of the Church of Constantinople, she is only *orthodox*, but not *saint*. The first appearance of the epithet *saint* with her name was in the title of her hagiography pieced together immediately after her death. This leads us to conclude that the title of Uspenski's *Taktikon* was most likely added after her death. It is assumed that the transcriber from the 12th/13th century found in the title only the name of Michael, the orthodox tsar, whom he thought to be Michael III, since both Michael I and Michael III were orthodox tsars, and Michael III was far more famous than his predecessor of the same name. Thus, the transcriber changed Michael I into Michael III and added the name of his saint mother Theodora. Had the transcriber intended to make the title more

formal, since the Byzantine tsar had become saint by coronation, he would also have had to call Tsar Michael saint, and not only his mother.

Latin sources, above all Einhard and John Deacon, describing the situation in Dalmatia from 806 to 810, lead us to think that Dalmatia was *archontia*, since there was *dux* in Zadar (Jadera). Einhard mentions the prefect of the province in Zadar in 821, which speaks of a different administrative organisation. An analogy can be found in the prefect of Cephalonia who is known to have been a *strategos* as of late 8th century, and who is mentioned as a prefect in the same source. The chronology of events would be the following – in accordance with the Peace of Aachen, the *archontia* of Dalmatia was restored in 812, and in 817, after the demarcation with the Slavs, Byzantium promoted Dalmatia into a *theme*. According to the report of the Saxon Gottschalk, 846-848, it is clear that Dalmatia was a *theme*. The seal of the *strategos* of Dalmatia, Bryennios, that was dated to the 40s of the 9th century by Schlubmerger, and which was disputed by Ferluga, was later on supported by Oikonomides.

In addition to the said crucial arguments, there is a series of details pointing to the necessity to review the existing dating of Uspenski's *Taktikon*. It may be concluded that after the Peace of Aachen, i.e. after June 812, the Byzantines drew up a *Taktikon* which reflected the new state of affairs. However, all these changes did not happen during the rule of Michael I, but Nicephor I, whose untimely death prevented him from realising his plan of broad administrative changes throughout the empire. The changes included: 1) the abolishment of the *theme* of Strymon; 2) the establishment of the *theme* of Dyrrachion, 3) the establishment of the *theme* of Chaldia (around 811); 4) the re-establishment of the *archontia* of Dalmatia, 5) the creation of the *theme* of Creta (before 811). 6) the establishment of the *theme* of Klimata.

Борђе БУБАЛО
Филозофски факултет
Београд

ЕПИСКОП ПРИЗРЕНСКИ ГЕОРГИЈЕ
(О "ПРЕЗИМЕНИМА" СРЕДЊОВЕКОВНИХ АРХИЈЕРЕЈА)

О личности епископа призренског Георгија сазнајемо једино на основу помена у попису имања манастира Свете Богородице у Хтетову. Прецизније речено, пресуда о земљишној парници између манастира и извесног Прогона, коју је епископ као духовни старешина и судија водио, а записао поп Никола иномик, у целини је преписана у попис манастирских имања.¹ Личност овог архијереја осветљена је само појединостима везаним за изолован судски спор, те се истраживач мора задовољити углавном подацима о вођењу доказног поступка.² Одлике доку-

¹ Хтетовски попис чува се у архиву манастира Хиландара, бр. 95 (А 1/18). Издања су следећа: 1. Ф. Успенский, *Материалы для истории землевладения в XIV в.*, Одесса 1883, 33 – 39 (по фотографији Севастјанова, с коментаром); 2. Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 36 – 40 (исто); 3. *Actes de Chilandar, deuxieme partie. Actes slaves*, publiés par B. Korablev, ВВ 19 (1915); Amsterdam 1975², приложение 483 – 489, бр. 36 (исто); 4. А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 129 – 132 (извод); 5. *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија III*, Скопље 1980, 277 – 299 (дате су разлике у читању у претходним издањима и приложена је нејасна фотографија). Посебно издање пресуде призренског епископа Георгија: Ђ. Бубало, *Номичи и номичке књиге* (необјављени магистарски рад) Београд 2001, 232 – 233 и детаљан коментар на стр. 111 – 119. Ова исправа неколико пута је преведена у целости на савремени српски: Ст. Новаковић, *Два српска правна споменика новијега доба*, Споменик СКА 31 (1898) 170; исти, *Прилеп у првој поли XIV века по трескавачким повељама краља Стефана Душана*, Глас СКА 80 (1909) 20 – 21; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави III – IV*, Београд 1935, 83 – 84, 1996², 620 – 621.

² Документ написан руком Николе иномика представља сведочанство о имовинско – правном спору, који укључује доказни поступак и пресуду надлежног епископа. У њега је убељена само завршна фаза парнице, али је кроз сведочења стариника пружен увид у целокупан историјат спора. У питању је било самовласно преузимање црквеног поседа под ви-

мента, који нам је као једини сачувао вести о епископу Георгију, учиниле су га далеко поузданијим извором обавештења о судском поступку у старој српској држави него речитим сведоком у просопографским истраживањима. Ја сам већ на другом месту покушао, на основу појединих елемената садржаја пресуде епископа Георгија и оновремених сведочанстава о редоследу и времену столовања других призренских епископа, ближе да оцртам хронолошке оквири Георгијевог епископовања, одредивши да је он дошао на призренску столицу у раздобљу после 1333, а пре новембра 1342. године.³ Овом приликом немам намеру, ни основа да допуњавам скромне размере наших знања о епископу Георгију, а ослонивши се на добро познате изворне податке, већ намеравам да исправим једну заблуду која је настала као резултат погрешног читања (тумачења) текста наведеног документа.

Иако се у документу више пута наводи епископ призренски приликом описивања поступака које је предузимао као судија, само при првом помену он је одређен именом. Овај одељак преносим “фотографски”, са свим правописним и граматичким одликама оригинала: *пошто су се пред манастиром окупили представници локалног живља (при чему се наводе имена најугледнијих).... изакленѣ кѣпъпризрѣнскигѣвр...* (празнина на месту где је пергамент био пресавијен) *ги · имаркѣшъ · всестарцеивластеле · индоше | наплешъ набрѣдо · даизнаидоу...*⁴ Сви издавачи пописа имања Хтетовског манастира читали су име епископа као **Геѣргиѣ Маркѣшъ**,⁵ при чему је *Маркуш* узиман као придевак уз име. Под тим именом призренски епископ Георгије прихваћен је без резерви у историографији.⁶ Међу-

дом купопродаје од стране локалног властелина Прогон (судећи по имену, у питању је Арбанас). Спорно земљиште налазило се на брду званом Плеш. Како покушај манастира да поврати посед, изгоном стоке на усеве новог држаоца, није успео, спор је после извесног времена дошао пред суд призренског епископа. Представници локалног живља окупили су се најпре пред манастиром, где их је епископ Георгије заклео, а затим су се упутили на спорно место, на којем је извршена заклетва сведока – стариника. Овде је, уз сведочење локалног становништва (*властеле и хора*), спроведен доказни поступак. Уверен казивањима сведока у неоспорно право манастира над Плешом, епископ је донео пресуду у корист цркве, тј. сам ју је спровео у дело позивајући се на право духовног старешине да откупљује црквену имовину уколико је нађе у туђим рукама.

³ Ђ. Бубало, *О називу и времену настанка Пописа имања Хтетовског манастира*, Стари српски архив 1 (2002) 177 – 194.

⁴ За фотографије види: фото Севастјанова: Российская Государственная Библиотека — Севастјанов I, 35, Виктор, *Собрание Севастьянова*, 103, бр. 36; Архив САНУ, *Историјска збирка* 8876/E-53; Народна библиотека Србије Ф2823; Архив Србије, А 1/18 – фото слајд; објављена у: *Споменици III* (јако умањено, неупотребљиво).

⁵ Види нап. 1.

⁶ Види, нпр: Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12 (1933) 42, 50; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1937, 16; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 145 – 146; Р. Поповић, *Црквена имовина у немањинској Србији*, Београд 1991, 77; Аноним, *Призренски епископи*, Свети кнез Лазар 1, 2 (1993) 223; Сава, епископ Шумадијски, *Српски је-*

тим, иоле пажљивији поглед на документ јасно показује да је реч о два имена, тј. о две особе (**Гѣурги** и **Маркѣшъ**). Слово *и* пред именом Маркуш без сумње је везник, а не крајњи вокал претходног имена. У писању везника *и* писар пописа је доследан готово до система.⁷ Где год се у Попису јавља везник *и* он га, уз занемарљива одступања, редовно пише, придржавајући се исте ортографије: везује га за наредну реч, а од претходне одваја тачком у средини реда. Тако је у овом случају написано да је све старце *заклео епископ призренски Георгије и Маркуш*.

Но, управо начин на који је, у граматичком смислу, написан одељак о заклетви пред манастиром вероватно је навео издаваче пописа на то да два засебна имена читају као једно, тј. као лично име и придевак везане за једну особу. Наиме, лични глаголски облик одговара у роду и броју трећем лицу једнине, па је иза глагола *закле их* лако било свести Георгија и Маркуша на једно лице. Међутим, ова граматичка неправилност понавља се и на осталим местима где се радња коју обавља више лица, појединачно набројаних, описује тзв. наративном инверзијом (предикат + субјекат), са личним глаголским обликом у једнини. Писар није поштовао конгруенцију у броју ни приликом описа заклетве на месту спора (**И закле епископъ и киръ Калиникъ**), ни приликом навођења сведочења стариника (**И рече старъць Прибиславъ, Маркѣшевъ чловѣкъ, и Братина и Станко**).⁸ Но, сасвим је очигледно да се у ова два случаја ради о више особа. И управо су ово места на којима је тако доследно спроведено правило о писању везника *и* (**и киръкалиникъ... и братина и истанко**). На крају језичке анализе није на одмет додати и чињеницу, као аргумент више, да се име Георгије јавља још једном у пресуди епископа Георгија и да је написано са једним *и* на месту последњег вокала (**Гѣурги Соѣлима**).

Осим језичких, у документу се може наћи још елемената који изричито говоре у прилог тврдњи да су епископ Георгије и Маркуш две различите особе. Чин заклетве, обављен у два наврата, пред манастиром и на спорном месту, вршила су два лица — надлежни архијереј и, по свој прилици, угледни представник локалног живља (Маркуш пред манастиром, а кир Калиник на брду Плеш). Међу стариницима који су сведочили о припадности спорног земљишта, како је већ наведено, налазио се и **старъць Прибиславъ, Маркѣшевъ чловѣкъ**. Ово је, зацело, довољно речит доказ да је у питању представник локалне властеле, чији човек на-

рарси од деветог до двадесетог века, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 112. А. Селищев, *Полог и его болгарское население*, София 1929, 95, сматрао је чак да презиме Маркуш упућује на влашко порекло.

⁷ С обзиром на то да исправа попа Николе иномика није сачувана у оригиналу, већ у препису, ортографске одлике не могу се посматрати изоловано од склоности преписивача (писара читавог пописа имања). У прилагођавању (и намерном и нехотичном) преписивачевом маниру приликом преписивања, највише, природно, трпе правописни елементи оригинала. Стога се у овом случају не може говорити о искључивом писарском маниру попа Николе иномика већ и о писарском маниру писара пописа, тим пре што је наведено правило углавном доследно спроведено у читавом тексту.

⁸ Љ. Стојановић, *Споменик III*, 38; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 130; *Споменици III*, 291.

ступа као један од сведока. Да је заиста Маркуш атрибут имена призренског епископа Георгија, односно да је старац Прибислав његов човек, изгледало би крајње неуобичајено, готово невероватно, да се један високи црквени достојанственик, угледна и привилегована личност тадашњег друштва, и то у његовом присуству, ословљава придевком. На правила етикеције, поготово када су у питању били повлашћени слојеви, морало се строго пазити.⁹ Тако нешто не изгледа примерено ни данашњем времену општег суноврата пристojности. Тешко да би писар судске пресуде једног епископа могао себи дозволити овакву дрскост у именовању свога духовног старешине.

Изван аргументације која се заснива на елементима саме исправе, треба узети у обзир и чињеницу да су архијереји у то доба обележавани искључиво монашким именом. Изузеци од тог правила веома су ретки, а међу примерима који су углавном прихваћени у литератури само два имају чврсте основе у изворима. Но, чак и у тим случајевима писање придевка, патронимика или било каквог атрибута уз монашко име архијереја никад се не среће у званичним документима или текстовима намењеним јавној употреби, осим уколико је црквена функција носиоца засењена знањем или вештином израженим придевком. Такав је случај са митрополитом прилепским, Јованом Зографом (крај XIV века). Овде се ради о даровитом живописцу и иконописцу, чије име и данас слави живопис цркве Св. Андреје у клисури реке Треске. Овај придевак красио је митрополита Јована и његовог брата Макарија, као обележје вештине по којој су били познати и цењени међу својим савременицима.¹⁰ Хумски епископ Стефан Пекпал (Пећпал) среће се са овим придевком¹¹ у запису писара трећег дела Братковог минеја, дијака Николе и

⁹ Уп. ЛССВ, s.v. *Етикеција* (Р. Михаљчић).

¹⁰ О Јовану Зографу види Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, № 168 (6081), 200; В. Ј. Ђурић, *Радионица митрополита Јована Зографа*, Зограф 3 (1969) 18 – 33; П. Миљковић – Пепек, *О сликарима митрополиту Јовану и јеромонаху Макарију*, у: Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 239 – 248; Н. Ношпаљ – Никуљска, *Прилог за манастирот Св. Андреја на река Треска — на брегот на езерото Матка*, у: Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 389; Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 43 – 50; З. Расколска – Николовска, *Манастирот Зрзе со црквите Преображение и Свети Никола*, у: Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија IV, Скопје 1981, 409, 439; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 98 – 100.

¹¹ Можда је у питању породично име којим се може довести у везу с Брајком и Ћорђем Остоушом Пекпалом, властелом из Метохије друге половине XIV века. О њима види В. Петковић, *Портре једног властелина у Дечанима*, Прилози КЛИФ 13, 1 – 2 (1933) 95 – 101; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 80 – 81, бр. 67 и 68; С. Мандић, *Чрте и резе. Фрагменти старог именика*, Београд 1981, 106 – 108; Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, у: Дечани и византијска уметност у XIV веку, САНУ, Научни скупови XLIX, Одељење историјских наука 13, Београд 1989, 232 – 234 и сл. 5 – 10; И. Ћорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 151 – 152; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000, 121, 123.

Радослава (око 1330) — **И то се створи въ власть кпископа Пекпала Стефана**.¹² Занимљиво је да се овде, што је крајње неуобичајено, прво наводи породично име (или придевак), па онда лично (монашко) име. Ово је, разуме се, текст незваничног карактера. Исти Стефан помиње се и у једном владарском акту, повељи краља Стефана Дечанског Хумској епископији (1324), али само са именом — **кпископъ хъльмски Стефанъ**.¹³

Митрополит грачанички Венедикт (середина XV века) често се у литератури поистовећује с јеромонахом кир Венедиктом Цреповићем, сином знаменитог Лазаревог властелина Црепа и игуманом манастира Свете Богородице у Лештију, те му се прећутно приписује патронимик овог другог. Митрополит Венедикт не може се сврстати у исту групу са Јованом Зографом барем из два разлога. Прво, ова идентификација нема јасне потврде у изворима. Она се заснива на истом монашком имену, на чињеници да је јеромонах Венедикт Цреповић био човек од поверења деспота Ђурђа, те да вести о митрополиту Венедикту следе хронолошки оне о јеромонаху истог имена.¹⁴ Међутим, чак и ако је наведена идентификација извесна, треба имати на уму чињеницу да се Венедикт као митрополит означава само именом. Једино савремено сведочанство о митрополиту грачаничком Венедикту представља повеља деспота Ђурђа и Лазара Бранковића издата 6. септембра 1455, којом дарују цркву Св. Ђорђа у Враћевшници с поседима избеглом пр-

¹² Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 58 и фото стр. 17 *Поговора*; Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије I*, Београд 1986, 340 – 344.

¹³ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 598. О епископу хумском Стефану види М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити*, 26; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Братков минеј*, Зборник историје књижевности, Одељење језика и књижевности САНУ, 10, Београд 1976, 24 – 25; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 142; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 182, 276, нап. 154.

¹⁴ Историчари који су разматрали овај проблем углавном врло опрезно истичу ову идентификацију, али само као претпоставку. Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*, Гласник СНД 13 (1934), 58, сматрао је да је то “врло веројатно”, али да “нема директних потврда”, док се М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити*, 44 – 45, задовољава једноставним позивањем на обазриву Грујићеву претпоставку (“Проф. Грујићу чини се да је овај Венедикт идентичан са сином војводе Црепа”), не опредељујући се ни на који начин. Стога нема основа тврдња М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 148, да је “М. Пурковић (за митрополита грачаничког Венедикта) закључио да је идентичан са попом Венедиктом Цреповићем...”. Сава, епископ Шумадијски, *Српски јерарси*, 63 – 64, преузима Грујићеве податке о митрополиту Венедикту (заправо његов коментар повеље деспота Ђурђа и Лазара Бранковића издате овом архијереју 6. септембра 1455), али ништа не говори о идентификацији. О његовом гледишту говори и чињеница да у наслов одељка није ставио његов могући патронимик, у складу с правилом да презимена архијереја, уколико постоје, ставља у заграду после имена. Насупрот изнетим гледиштима, А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив ПДН 35 (1929) 196 – 197, заступа идентификацију без икаквих резерви.

ѣѡсвещенномоу митрополитоу градчанскомоу кѹрь Венедиктоу да их митрополитѣ Венедиктѣ држи за живота.¹⁵ Штавише, и као јеромонах Венедикт је чешће бележен без патронимика. По имену оца означен је први пут у изворима, у повељи деспота Стефана Хиландару (8. јуна 1411) — **възвратиѡѣ Ѧѣщик ѡѣтитороу попоу кѹрь Венедиктоу Црѣповику**¹⁶ и још једном, у бревији манастира Лавре, и то у грчкој транскрипцији — **Benediktu éeromon]cou tou× Tz{grou.**¹⁷ По свему судећи, истицање очевог имена у оба наведена случаја било је одређено специфичним околностима настанка извора. Хиландарска повеља од 8. јуна 1411. представља дефинитиван крај вишедеценијског спора између манастира и породице Венедикта Цреповића око права над црквом Свете Богородице у Лештију, коју је подигао Венедиктов деда Вукослав. Венедиктов отац Цреп имао је централну улогу у овој парници, те је свакако било важно да се ради истицања ктиторских права нагласи Венедиктово очество.¹⁸ Обележавање Венедикта и његове сестре Анисије по имену оца у бревији манастира Лавре сасвим је разумљиво ако се има у виду чињеница да је њихов отац био штедни манастирски приложник.¹⁹ Уосталом, сам Венедикт боравио је на Атосу, па је вероватно да је том приликом извесним прилогом обезбедио своје место међу заслужним манастирским приложницима. Наиме, године 6934. (1. септ. 1425 – 31. август 1426) монах Јаков превео је на Светој Гори са грчког *Шестоднев Јована Златоустог попоу кѹр Венедиктоу*, док је други превод истог текста сачинио **попѣ Венедикѣ тѣ въ Светѣи Горѣ.....въ славоу вожію и прѣчистіе матере вожіе Ѧѣѣианѣскык.**²⁰ У ова два записа поп Венедикт обележен је само именом. Исти је случај и са последњим његовим поменом. У посланство које је донело из Епира мошти Св. апостола Луке, почетком 1453. године, деспот Ђурађ Бранковић одредио је, поред митрополита призренског Михаила и властелина Стефана, **игоу мена леѣѣианѣскаго кѹр Венедикта.**²¹

¹⁵ Љ. Стојановић, *Споменик III*, 5 – 6; Р. Грујић, *Лична властелинства*, 50 – 52; М. Јанковић, *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија*, ИЧ 29 – 30 (1982 – 1983) 31; иста, *Епископије и митрополије*, 148 – 148 (са старијом литературом).

¹⁶ Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 466. О попу Венедикту Цреповићу види А. Соловјев, *Једно суђење*, 196 – 197; Р. Грујић, *Лична властелинства*, 57 – 58.

¹⁷ Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 17.

¹⁸ Уп. Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1–2 (1976) 99 – 106 (са старијом литературом); *Actes de Lavra IV*, par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Archives de l'Athos XI, Paris 1982, 182 – 183; М. Шуица, *Немирно доба*, 117 – 119.

¹⁹ Д. Анастасијевић, *Српски архив*, 8 – 9; Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 495; *Actes de Lavra, IV*, 131, 181 – 183.

²⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, № 239, 240.

²¹ И. Павловић, *О Св. Луци и пренашању његовог тела. Рукопис српски друге половине XV века*, Гласник СУД 51 (1882) 92. О преносу моштију Св. Луке у Смедерево говоре два засебна и независна прозна састава, али се наведени помен кир Венедикта налази само у рукопису Париске националне библиотеке (Slave 46). У рукопису бр. 165 Патријаршијске би-

Савременик митрополита Венедикта био је митрополит смедеревски Атанасије, познат у једном делу литературе с придевком Фрашак. Сва писана сведочанства, званичног или незваничног карактера, настала у његово доба или његовим непосредним учешћем, знају само за име Атанасије.²² Порекло наводног придевка може се наћи у једном млађем извору, сеченичком летопису, у којем је забележена смрт митрополитова (27. марта 1456) — **И митрополитъ къръ Аѳанасіе Фрамакъ въ вѣликоу соуботоу**.²³ Дакле, тек у једном познијем тексту, незваничног карактера, кир Атанасије је први и једини пут означен овим придевком. Како изгледа, Фрамак је прерасло у Фрашак погрешним тумачењем у литератури. Наиме, у писму Ћиријака из Анконе, у којем су описане појединости угарско-српско-турских преговора у Једрену 1444. године, наведено је да је у посланству деспота Ђурђа био и митрополит А. (написано је само почетно слово Атанасијевог имена). Издавач овога писма, Франћиско Пал тврдио је у коментару да су у Ћиријаковом писму наведени иницијали А. Ф., те да је митрополитово презиме било Фрашак.²⁴ Није јасно како је издавач од иницијала А. направио А. Ф., али је сасвим вероватно да је облик *Фрашак* извео од *Фрамак* сеченичког летописа, мада и у овом случају остаје загонетно како је *и* заменило *м*. Палово тумачење прихваћено је доцније у једном делу литературе, иако облик *Фрашак* нигде у изворима није посведочен, а облик *Фрамак* среће се само у једном познијем извору.

блиотеке у Београду опис посланства далеко је скромнији, без навођења имена — **Вѣскорѣ послалетъ митрополѣта призренѣскаго и кдиногѣ ѡтѣ синѣклитѣ своиѣхъ съ слоѣтами мнѡгѡи** (Т. Суботин–Голубовић, *Свети апостол Лука – последњи заштитник српске деспотовине*, Чудо у словенским културама, уредио Д. Ајдачић, Београд – Нови Сад 2000, 174). Књишки израз **синѣклитѣ** (*sĭgklĭtov*) означава сабор, сенат, савет, али и сваког његовог члана, те је овде свакако реч о блиском деспотовом човеку. Међутим, не можемо знати на кога се овај израз односио будући да су и кир Венедикт и бољар Стефан, поименце наведени у париском рукопису, по својој положају могли завредети да буду њиме означени.

²² Изворна сведочанства о митрополиту Атанасију сакупљена су најбрижљивије код Г. Суботић, *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, ЗРВИ 21 (1982) 216, нап. 9 и нарочито 220 – 221, нап. 31; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92 – 93, 154 – 155. Уп. такође М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити*, 45; А. Јаковљевић, *Давид Редестинос и Јован Кукузел у српскословенским преводима*, ЗРВИ 12 (1970) 183, нап. 31; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 258 – 259, 289, 466; Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси*, 38.

²³ Већ је Павле Шафарик у својој издању сеченичког летописа овако прочитао овај придевак уз напомену да је место нечитко (P. J. Šafarik, *Okázky občanského písemnictví*, v Praze 1870, 79). Исто и код Ј. Стојановића, *Споменик III*, 134 и *Стари српски родослови и летописи*, Зборник ИЈК, I одељење, Споменици на српском језику, књ. XVI, Сремски Карловци 1927, 239, бр. 704.

²⁴ F. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi*, Bulletin historique de l'Académie roumaine 20 (1937) 30, п. 2, 61. Уп. М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 148, нап. 23; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 155, нап. 178; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 289, нап. 86.

Први познати пример употребе патронимика уз име архијереја потиче из турског доба. На гробном камену митрополита хвостанског Теодосија, умрлог 20. марта 1498, стоји: **СИ ГРВЪЪ ПРѢСВЕЩЕННАГО АРХІЕПИСКОПА ФѢСТАНСКАГО К҃РЬ ТѢОДѢСИѦ ДОИЧЕТОВИКА**.²⁵ Разуме се, и у ово доцније доба овакви случајеви били су само изузеци.

*

Када је рад већ предат у штампу до руку ми је дошло прво издање сеченичког летописа Љубе Стојановића, *Српски родослови и летописи*, Гласник СУД 53 (1883) 91, у којем је придевак уз име смедеревског митрополита Атанасија прочитано као *Фрашак*. Иако је у доцнијим издањима истог споменика Стојановић преиначио читање митрополитовог придевка (*Фрамак*), изгледа да се облик *Фрашак* јавио у једном делу литературе управо на основу Стојановићевог издања из 1883. године (непосредно или посредством коментара Ф. Пала).

Dorđe Bubalo

GEORGIJE, BISHOP OF PRIZREN
(ON „LAST NAMES“ OF MEDIEVAL BISHOPS)

Summary

Georgije, the bishop of Prizren, is known in historiography by the name of Georgije Markuš. This misconception is the result of his incorrectly read name in the list of estates of the monastery of Virgin Mary at Htetovo, which is the only record of this medieval bishop. Both the orthographical formulations and the information given in the parts of the document which concern bishop Georgije indicate that bishop Georgije and Markuš are two persons, and not the first name and attribute of the bishop of Prizren. The only medieval bishops' names with an attribute, patronymic or adjective are the names of Stefan Pekpal, the bishop of Hum, and Jovan Zograf, the metropolitan of Prilep. The only reference to Venedict, the metropolitan of Gračanica, who is often mentioned in literature with the patronymic of Crepović as a result of his identification with the monk Venedict Crepović, the son of prince Lazar Hrebeljanović's distinguished lord Crep, is made in the Charter of Despots Djurdje and Lazar Branković (Sept. 6th 1455) but only under his monastic name. Atanasije, the metropolitan of Smederevo is mentioned in the sources exclusively under his monastic name, with the exception of the Annals of Sečenica, an unofficial record of a later date, where his name is followed by the attribute of *Framak*. His last name of *Frašak*, under which he is referred to by some scholars, has no substantiation in the sources.

²⁵ S. Smirnov, *L'Église de la Mère-de-Dieu de Hvosno. 1 Données historiques*, Старица, III серија, 10 – 11 (1935 – 1936) 52, 65; Г. Томовић, *Морфологија*, 121, бр. 125; В. Корач, *Студеница Хвостанска*, Београд 1976, 67, бр. 19 (сл. 138, 139).

Ружа ЂУК
Историјски институт
Београд

ДУБРОВАЧКА ПОРОДИЦА ЖАРЕТИЋ ПОРЕКЛОМ ИЗ БАРА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Жаретићи су истакнута породица у Бару током последњих деценија XIII и првих деценија XIV века. О томе речито сведочи повеља краља Милутина издата на Романи Луце у лето 1316. године. Овом повељом краљ Милутин је потврдио породици Жаретић баштинске поседе које су им доделили краљ Урош I и краљица Јелена.¹

О Жаретићима је сачувано мало података, али су ипак одавно познати у историјској литератури.² Из ове породице потиче неколико истакнутих клерика и пословних људи. Њихова делатност може се пратити у Бару, Дубровнику и српским земљама од краја XIII до првих деценија XV века. У овом раду покушаћемо да прикажемо, на основу литературе и дубровачке архивске грађе, чланове породице Жаретић који су из Бара прешли у Дубровник, где су живели и пословали скоро једно столеће.

Један или више чланова властеоске породице Жаретић (de Care, de Zare) преселили су се у Дубровник у другој деценији XIV века. Жаретићи су изгледа врло брзо испунили услове за пријем у дубровачко грађанство, а то су били стална настањеност и поседовање непокретне имовине. Тако је одлуком Малог већа од 17. јуна 1319. године Грубе Жаретић, заједно са својим наследницима, добио дубровачко грађанство.³ Током прве половине XIV века у Дубровнику је боравио и

¹ А. В. Соловјев, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретић*, Архив за арбанаску старину, језик етнологију, књига III, Београд 1925, 117 – 125. О времену и месту издавања повеље уп: Г. Томовић, *На Романи Луце*, Историјски часопис XLIV (1997) 89 – 101.

² К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 268; *Историја Црне Горе* 2/1, 65 (С. Ћирковић); *Бар, град под Румијом*, Бар 1984, 17 (С. Ћирковић); Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 159, 201 – 202; Р. Ћук, *Трговци из зетских градова у Дубровнику и српским земљама у средњем веку*, Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања, Подгорица 1999, 158 – 159

³ Monumenta Ragusina, Libri reformationes V, ed. J. Gelchich, Zagrabiae 1897, 142.

пословао Скањ Жаретић, вероватно Грубин брат или ближи рођак. Његово главно занимање била је трговина.⁴

Жаретићи су у Дубровнику склапали бракове и орођавали се са члановима дубровачких властeosких породица. Грубе се оженио Уном, кћерком Менче Лампре Менчетића.⁵ У овом браку родило се неколико деце, али по имену су познате само две кћери – Маруша и Славуша⁶

Најистакнутији члан породице Жаретић у Дубровнику био је Грубе, који се годинама бавио трговачким и кредитним пословањем. Трговао је најчешће са једним или двојцом компањона. Пословни партнери били су му Дубровчани – рођак Лампре Менчетић и Ђиво де Соренто,⁷ као и млетачки и фирентински трговци – Франческо, апотекар и Бенчио дел Буоно.⁸ Грубе и његови компањони бавили су се углавном посредничком трговином, а деловали су на веома широком простору – од тргова и рударских места у Србији, преко Дубровника, до италијанских градова. Наиме, из Србије су извозили метале – сребро, гламско сребро и бакар у Јужну Италију и Венецију. Италијанске тканине и другу мануфактурну робу довозили су у Дубровник, а потом слали на продају у Србију.⁹ У кредитним пословима Грубе се јавља као поверилац, дужник, јемац и сведок.¹⁰

⁴ Скањ се помиње у Дубровнику од 1324. до 1348. године. Historijski arhiv u Dubrovniku (даље: HAD), *Diversa Cancellariae* 15 fol. 86' (20. I 1348), fol. 145' (18. VIII 1348); А.В. Соловјев, *Повеље краља Милутина барској породици Жаретић*, 123 – 124, нап. 5; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 202.

⁵ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 210, 226, нап. 74а и таб. XLVII/2; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 201.

⁶ Маруша се удала за Ђива Жуњевића (de Georgio) 1361. године. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 327 и таб. XXX/3. Славуша се изгледа удала 1357. године. Према одлуци Великог већа од 6. маја 1357. године, било је одобрено жени Грубе Жаретића да може продати део поседа свога мужа ради удаје кћерке Славуше. Mon. Rag. II, 182; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 326; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 202.

⁷ Крајем двадесетих година XIV века Грубе Жаретић, Лампре Менчетић и Ђово де Соренто слали су сребро и другу робу у Бриндизиј. Међутим, поменута роба им је била одузета, па је на захтев Добре Менчетића, њиховог прокуратора дубровачка влада одлучила 17. новембра 1329. године да пошаље, ради намирена штете, двојицу посланика краљу Роберту у Бриндизиј. Mon. Rag. V, 280; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 326.

⁸ Грубе Жаретић, Франческо апотекар и Бенчио дел Буоно послали су 24. јануара 1335. године 80 печу бакра у Венецију. HAD, *Div. Canc.* 12 fol. 133; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 108, нап. 64.

⁹ Почетком четврте деценије XIV века краљ Душан је одузео неке тканине дубровачким и млетачким трговцима, међу којима је био и Грубе Жаретић. Сви покушаји поменутих трговаца да намире дуг за одузете тканине изгледа нису успели. HAD, *Div. Canc.* 10 fol. 131' (27. I 1334); *Div. Canc.* 13 fol. 96' (10. VI 1342); *Acta et diplomata res Albaniae aetatis illustrantia I*, ed. L. Thallóczy, C. Jireček, et E. Sufflay, Vindobonae 1913, 765; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 442, 326; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 70.

¹⁰ HAD, *Aptagi* 2 fol. 128 (30. XI 1342); А.В. Соловјев, *Повеље краља Милутина барској породици Жаретић*, 124 – 125 нап. 5.

Поред Грубиног економског успона растао је и његов друштвени углед. Познато је да је краљ Душан уступио 1333. године Дубровчанима Пељешац, Стон и Приморје од Стона до дубровачке границе за 8.000 перпера и годишњи данак од 500 перпера. После тога Дубровчани су приступили 1336. године подели новостечених поседа. Приликом ове поделе највећи део земље припао је властели, док је само девет грађанских породица добило земљу. Међу овим последњим налазио се и Грубе Жаретић, а додељено му је пола дела (*media pars*) земље.¹¹ Грубе је обављао и неке дужности које му је поверавала дубровачка влада. Тако је од септембра 1348. године био, заједно са Ђивом Жуњевићем (*de Georgio*), закупца царине на вино (*gabella vini*), а закуп за годину дана износио је 2.500 перпера.¹²

Успешна пословна каријера Грубе Жаретића прекинута је изненада 1357. године, када се разболео од куге и потом окончао живот.¹³ У свом готово три деценије дугом пословању Грубе је свакако стекао знатан капитал, који је улагао у покретна и непокретна добра. Зна се да је имао некретнине у Дубровнику и његовој околини. Један део земљишних поседа продала је Уна, Грубина жена за мираз кћерке Славуше.¹⁴ Грубе је поседовао бар једну кућу у Дубровнику. Пошто се бавио извозом и увозом робе, имао је, заједно са својим пословним партнерима – Франческом, апотекаром и Бенчиом дел Буоном, неколико већих и мањих бродова.¹⁵

О Грубиним мушким потомцима нема, нажалост, поузданих података. Марин Жаретић и сер Петар Жаретић из Бара помињу се у Дубровнику осамдесетих година XIV века,¹⁶ а можда су били Грубини синови. Последњи познати члан породице Жаретић у Дубровнику био је дон Андрија, барски и дубровачки кано-

¹¹ Тада је одређено да се Стонски рат подели на 300 делова. Међутим, 1336. године подељено је само 150 делова, а од тога су 143 дела припала властели, а седам делова пучанима, односно девет познатих грађанских породица добило је земљу. J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj – dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336*, *Anal. JAZU* XVIII (1980) 61 – 64, 78. Површина земљишта у једном делу на Пељешцу кретала се од 1,85 до 2,5 ха. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 244.

¹² *Mon. Rag.* II, 40 – 41 (28. IX 1348); И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 209 – 210, 326; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 202.

¹³ Грубин тестамент регистрован је у књижи тестамената Дубровчана који су умрли од епидемије куге 1348, 1357, и 1363. године. HAD, *Testamenta Blagog djela* I fol. 320 – 324 (1357). Тестамент Грубе Жаретића читала сам пре двадесетак година и забележила само основне податке. Сада ми, нажалост, није више доступан.

¹⁴ Уп. нап. 6.

¹⁵ Грубе Жаретић и Франческо, апотекар продали су 10. јануара 1326. две барке Богоју Радидрагу за 60 перпера. HAD, *Diversa Notariae* 5 fol. 103. Бенчио дел Буоно, Франческо, апотекар и Грубе Жаретић имали су средином 1341. године кондуру која се звала „S. Georgios“, а била је вредна 931 перпер и 3 гроша. I. Voje, *Bencio del Buono*, *Историјски часопис* XVIII (1971) 197.

¹⁶ Marinus de Zare de Antibaro обавезао се 6. јануара 1382. године Андрији Валеу из Дубровника да ће вратити дуг од 100 перпера у року од две године. HAD, *Debita Notariae* 9 fol. 100. Ser Petrus de Care de Antibaro забележен је у Дубровнику 26. маја 1388. године. *Div. Canc.* 27 fol. 118; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 202.

ник, који је могао бити Грубин унук или ближи рођак. Он се јавља у Дубровнику неколико пута током прве две деценије XV века.¹⁷ У јануару и априлу 1420. године водио је судске спорове око штета које су му нанели неки људи у два винограда у селу Челопек у Жупи.¹⁸ Следеће године дон Андрија је постао опат бенедиктинског манастира на острву Мљету. Свој тестамент саставио је 30. децембра 1421. године у Дубровнику, а убрзо је умро.¹⁹

Дон Андрија Жаретић је поседовао многа непокретна добра у Дубровнику и Бару. Судећи по одредбама тестаментa, дон Андрија није имао директне потомке, па је своја добра наменио пријатељу, рођаку и црквама у Дубровнику и Бару. Већи део имовине – две куће у Дубровнику и једну кућу у Бару са вртом, капелом, наранџама и земљиштем око Бара завештао је свом повериоцу Ивану Пиковићу (*ser Zuan de Pichicho de Antivari*),²⁰ познатом дубровачком трговцу пореклом из Бара, који је годинама пословао у Сребреници.²¹ Осим тога, земљиште око Бара оставио је свом рођаку Марину, сину сер Андрије Жаретића. Такође је даривао цркве Св. Марије и Св. Стефана у Дубровнику и цркве Св. Ђорђа и Св. Петра у Бару.²²

Поменута добра у Дубровнику и Бару највероватније су стекли дон Андријини преци. Део добара у Дубровнику потицао је свакако од Грубе Жаретића, а бар неки земљишни поседи у околини Бара припадали су баштинским поседима добијеним још у време српских владара.

Властеоска породица Жаретић припада познатим појединцима и породицама из Бара, који су, у потрази за уносним пословима и богатством, дошли у Дубровник током XIV века. Три генерације породице Жаретић могу се пратити у Дубровнику у временском распону од око сто година. Грубе, родоначелник породице Жаретић у Дубровнику, био је успешан трговац и угледни грађанин, који је веома брзо урастао у привреду и друштво града под Срђем. Међутим, Грубини потомци нису, изгледа, наставили његову делатност. Један од њих, дон Андрија, продао је породичну традицију и постао је свештеник.

¹⁷ Дон Андрија Жаретић (*de Zare*) из Бара измирио је 7. јануара 1405. године епитропима тестаментa Мартинусија Барабића дуг у износу од 100 дуката у име Домка Трипова из Бара, иначе дубровачког грађанина. HAD, Div. Sanc. 35 fol. 139'.

¹⁸ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва*, 139.

¹⁹ Тестамент дон Андрије Жаретића регистрован је у дубровачкој канцеларији 12. јануара 1422. године. За извршиоце тестаментa одредио је госпођу Мару, жену Ђиве Бунџа, Андрију, њеног сина, Матка Градића и дон Ивана из Бара. А.В.Соловјев, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретић*, 125, нап. 1, 2.

²⁰ А.В.Соловјев, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретић*, 125.

²¹ Иван Пиковић боравио је и пословао у Сребреници а поверемено и у Зворнику од 1417. до 1436. године. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415 - 1460)*, Београд 1997, 27, 28, 56, 58, 59, 126, 139, 144, 182, 201 – 203, 223, 226, 310, 311, 357, 367, 364 – 365, 370. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 233; С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, Работници, војници, духовници, Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 119, 131.

²² А. В. Соловјев, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретић*, 125.

Ruža ČUK

THE ŽARETIĆ FAMILY OF DUBROVNIK COMING
FROM BAR IN THE MIDDLE AGES

Summary

Based on the literature and archival materials of Dubrovnik, the author portrays the members of the Žaretić family, who came to Dubrovnik from Bar in the second decade of the 14th century. The author studies three generations of the Žaretić family in the time period of about a hundred years. Grube, the originator of the family, was a successful merchant and respected citizen, who very quickly became part of the business and social life of the town under Mt. Srđ. However, his descendants apparently did not follow in his footsteps. One of them, though, Father Andrija, carried on the family tradition and became a priest.

Марица МАЛОВИЋ-БУКИЋ
Историјски институт
Београд

КОТОРСКИ ВЛАСТЕЛИН ТОМА ПАВЛА ТОМА

Которска породица Тома припада породицама које су дошле из српских приморских градова, највише из Котора у Дубровник још крајем XIII века. Томе су познате у историјској науци. О овој породици и њеним члановима има података у монографијама и студијама које се баве племством Дубровника и Котора.¹ Исто тако, има понеки податак и у радовима који обрађују привредне и друге везе Дубровника и српских средњовековних земаља.² У овом раду настојаћемо да прикажемо, на основу досадашње литературе, објављених извора и необјављене грађе из Дубровачког архива, делатност Томе Павлова у прве три деценије XIV века.

Зета је у великом Душановом царству, како је још истакао Сима Ћирковић, а можда и пре (у време владе краља Милутина и Стефана Дечанског) имала улогу несразмерно већу од њеног пространства, и то захваљујући управо градовима, пре свега приморским и њиховој привреди, као и грађанима и њиховом знању и способностима.³

Котор је за Дубровчане имао посебан значај. Био је у непосредном суседству, њихови грађани били су повезани родбински, располагао је великим економским потенцијалом, који је највећим делом потицао из веза и утицаја које су Которани као поданици српских владара имали у привреди српске државе и на српском двору. Стога је разумљиво што је дубровачка влада на разне начине, па и додељивањем свога племства и грађанства которским породицама које су захваљују-

¹ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 428 – 432; Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1976, 33-34.

² К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1976, 108 (репринт издање); Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ CCXLVI (1961) 109; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 119, 130, 132, 142, 151; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током седмог века*, Нови Сад 1995, 152 – 153, 182 – 183.

³ *Историја Црне Горе*, 2/1, Титоград 1970, 82 (С. Ћирковић).

ћи својим политичким и привредним активностима у Србији стекле велико богатство настојали да их вежу за свој град и тиме, да обезбеде заштиту својих интереса у Србији, а и да бар део тог великог богатства пренесу у свој град. То се пре свега односи на две најугледније которске породице Тома и Бућа.⁴ Најзнатнију улогу на српском двору имала је которска породица Бућа.⁵

Поред Бућа, Томе су друга позната которска породица на српском двору чији чланови су имали запажену улогу на двору краља Милутина и Дечанског, посебно Павле Тома отац и син Тома Павлов. Родоначелник породице Тома (Thomas) био је Тома Драго (Thomas Dragonis), један од најотменијих и најугледнијих Которана свога времена. Предводио је посланике которске властеле која је 1279. године дошла у Дубровник ради закључивања уговора о миру и пријатељству.⁶ Запажену улогу на српском двору имала су његова два сина Павле Томов (Paulus de Thoma) и Медош Томе Драга – Драгона (Medossius Thome Dragonis). Медош је био члан которске властеле која је на захтев српског краља Драгутина почетком јула 1281. године преузела у Дубровнику поклад покојног жупана Десе и његове мајке Белославе и пренела га у Котор.⁷ Његов брат Павле Томов имао је значајну улогу на двору српског краља Милутина. Он је дошао у Дубровник као посланик српског краља Милутина у вези с мировним преговорима између Србије и Дубровника. Вероватно после успешно вођених и завршених преговора и успостављања мира, 1302. године, он и његова породица добили су дубровачко грађанство⁸ Дакле, стекавши потребне услове примљени су у ред дубровачког грађан-

⁴ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 429 – 430; *Историја Црне Горе*, 2/1, 82 (С. Ћирковић); Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 182.

⁵ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 293; II, 185-186; М. Накић, *Трпне Бућић, которски властелин и дипломата средњовековне Србије*, ИГ 4 (1954) 3 – 31; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 162 – 165; *Историја Црне Горе*, 2/1, 82 (С. Ћирковић); Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 153.

⁶ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae Dalmatiae et Sclavoniae VI*, Zagrabiae 1908, 296, 300; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 429.

⁷ Codex diplomaticus VI, 389; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 429.

⁸ Monumenta Ragusina, libri reformationum V, Zagreb 1910, 11 – 14, 28 – 29, 36; Codex diplomaticus VIII, Zagreb 1910, 20 – 22; Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства*, 109, нап. 99. Тома Павлов (Paulus de Thoma) као посланик српског краља Милутина имао је запажену улогу у вођењу преговора о миру између Србије и Дубровника. Већ је почетком новембра 1301 (10. новембра) Тома Павлов дошао у Дубровник, с њиме су Дубровчани повели преговоре о примирју, исплати светодмитарског дохотка краљу Милутину, ослобађању Дубровчана из затвора у Србији и другом. Остала је и даље на снази забрана пословања дубровачких трговаца у Србији док се затвореници не врате у Дубровник. Дубровчани су обећали Павлу Томи дубровачко грађанство после ослобађања дубровачких затвореника, то јест када буде склопљен мир. После успешно закљученог мира између Србије и Дубровника, 13. августа 1302. године Павле Томов (Paulus de Thoma), са читавом породицом, примљен је у дубровачко грађанство. Детаљно о улози Павла Томе као посланика краља Милутина види: Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301 – 1302*, ЗРВИ 17 (1976) 420 – 422.

ства. Томе су биле међу породицама које су истовремено припадале которском племству и дубровачком грађанству. Он је као посланик српског краља носио титулу кнеза, исто као и Biste de Primutis, которски посланик на двору краља Стефана Дечанског.⁹ Павле Тома је био у Дубровнику крајем октобра 1313. године као посланик српског краља ради подизања „српског дохотка“ (светодмитарског).¹⁰ Имао је пословне и родбинске везе с Дубровником. Павле Томов се и поред противљења дубровачког кнеза оженио Филипом, ћерком угледног Дубровчанина Андрије Волчића, најстаријег представника главне лозе Волчића.¹¹

Павле Тома је имао шесторо деце, једног сина (Тому) и пет ћерки. Томине сестре биле су удате за угледну дубровачку властелу. Марија је била удата за Паска, сина Марина Гучетића и добила је у мираз 1000 перпера и 100 аксаћа злата, према обичају племкиња.¹² Паско Гучетић је 1325. и 1326. био први стални дубровачки конзул на српском двору, да би штитио интересе дубровачких трговаца у Србији. Пре тога је био закупац новобрдске царине.¹³ Према томе не изненађује што га је Павле Тома изабрао за свог зета. Такође, чињеница што му је Паско био зет допринела је његовом угледу на српском двору. Друга Томина сестра Белче удала се за Џива, сина Павла Гундулића. Умрла је од куге 1348. године. Трећа његова сестра Ана, такође је била удата у Дубровнику за властелина Добравца Јакоба Ђорђића,¹⁴ док о браку четврте сестре Раде нема података. Томина сестра Пенуша удала се у Котору за Лампра Пагаротија 1334. године, после очеве смрти.¹⁵

Када се родио Павлов једини син Тома нема вести. О Томином детињству и младости извори ћуте. Он се јавља у Дубровнику 1312. године¹⁶ као зрео човек, јер је одмах ушао у трговачке послове и склопио трговачка друштва с познатим дубровачким пословним људима. Трговачко пословање Томе Павловог може се пратити од 1312. године све до његове смрти око 1330. Он је као и његов отац наставио и обављао све важне мисије у Дубровнику за српског краља и државу. Његова пословна активност била је везана за Дубровник, Котор и Србију. Склапао је мешовита трговачка друштва с Дубровчанима, Которанима, Млечанима и људима из

⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, Београд – Сремски Карловци 1929 (у даљем тексту: *Повеље и писма*) 38; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 36.

¹⁰ HAD, *Diversa Cancellariae* V fol. 86, 29. X 1313; М. Динић, *Дубровачки трибути – Могориши, Светодмитарски и Конавоски доходак и Провијун браће Влатковић*, Глас СКА CLXVIII (1935) 227, нап. 16.

¹¹ J. Lučić, *Pomorsko trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII stoljeću*, Pomorski zbornik 6 (1970) 426; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 152.

¹² И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 438; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 153.

¹³ Monumenta Ragusina I, 26; V, 184, 227; *Повеље и писма* I/1, 41; Codex diplomaticus IX, 289; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, Београд 1962, 38; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 238.

¹⁴ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, II, *Хронолошке таблице*, 33, 79. Д. Динић-Кнежевић, *Миграције*, 153.

¹⁵ A. Mayer, *Kotorski spomenici*, II, Zagreb 1981 (у даљем тексту: *Kotorski spomenici*) 196.

¹⁶ HAD, Aptagi I fol. 11, 31. X 1312; fol. 14, 18. XI 1312; fol. 14, 20. XI 1312; fol. 16, 5. XII 1312.

Србије. У његовом трговачком пословању били су у оптицају различите врсте новца, углавном млетачки перпери, крстати которски перпери и руднички динари.¹⁷ Тома Павла Томе јавља се у улози јемца, повериоца, заступника и дужника.

Томину пословну активност у Дубровнику можемо пратити од 1312. године, како смо већ навели, када склапа трговачка друштва, даје и узима кредите и јавља се као јемац својим пословним партнерима. Крајем октобра основао је трговачко друштво с Мартолом покојног Јакоба Лучића, у које је Тома уложио 3.000 перпера, а Мартол 1.000 перпера.¹⁸ Исте године јавља се у улози повериоца Которанима и Дубровчанима, а узимао је кредите од Млечана. Крајем 1312. његов дужник је познати дубровачки властелин Вита Палме Соркочевић.¹⁹ Дуговања су била у перперима, поред кредита и у роби. Вита Палме Соркочевић је познати дубровачки трговац који је пословао у Србији. Трговао је сољу и воском. Био је 1330. један од конзула поводом неке незгоде дубровачких трговаца у Призрену.²⁰ Новембра 1312. Тома Павла Томе задужио се у Дубровнику код Млечанина Марка Поланија на доста високу суму од 482,5 перпера.²¹ И овде се вероватно радило о кредиту у роби. У истој годин Тома Павла Томе јавља се као поверилац и дужник. То је природно и није било ништа необично. Трговци су веома често у својим трансакцијама истовремено издавали и узимали кредите. У питању нису били чисто новчани кредити, већ врло често и робни. Одређена сума новца означавала је само вредност трговачке робе која је прелазила из руке у руку.²² И следеће 1313. године Тома Павла Томе даје кредит Которанину Трипу Бисти у износу од 73 перпера и једног гроша.²³ Исте године код њега се задружило још неколико становника Дубровника.²⁴ Тома је иначе био заступник Трипа Бисте у Дубровнику.²⁵

Почетком јануара 1315. године поново је у Дубровнику Тома Павла Томе склопио трговачко друштво с угледним и богатим Дубровчанином Трифуном Ђорђићем и Которанином Трипуном Бућом, чији је пословни капитал износио 9.000 перпера.²⁶ Сва тројица су учествовала с једнаким капиталом, добит се делила на једнаке делове, а обрачун је требало вршити сваке године. Тома је руководио новцем. Трајање тог друштва није било временски ограничено. Трипе Бућа је

¹⁷ М. Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ 1 (1952) Prilozi I, Testamentum Tome filii quondam Pauli de Thoma, 104 – 108 (у даљем тексту Testamentum).

¹⁸ HAD, *Diversa Notariae* I fol. 97, 27. X 1312; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 430.

¹⁹ Aptagi I fol. 14, 20. XI 1312.

²⁰ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 412.

²¹ Aptagi I fol. 14, 18. XI 1312; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, Табеле – Задужења Которана у XIV веку, 189. Дуг је измирен у роби почетком априла 1313, која је из Котора послата у Дубровник.

²² М. Накић, *Трипе Бућих*, 13; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 130.

²³ Aptagi I fol. 20, 18. I 1313.

²⁴ Aptagi I fol. 67, 21. XII 1312; fol. 70, 12. IV 1313; fol. 92, 29. VIII 1313.

²⁵ Aptagi I fol. 16 – 16', 5. XII 1312.

²⁶ Div. Not. II fol. 35', 8. I 1315; М. Накић, *Трипе Бућих*, 19; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 430.

био познати Которанин, који је деловао од 1305. до 1336. године. Од њега је потекла једна грана Бућа, а друга од браће Николе и Миха. Он је вероватно иста личност с Трипом Миховим, који је био посланик код француског краља Карла од Валоа 1308. године. Био је трговац, закупац царина и утицајна личност на двору.²⁷ Његов други ортак у наведеном друштву је Трифун Ђорђић, чији се отац преселио из Котора у Дубровник крајем XIII века и постао родоначелник моћне породице Ђорђић. Трифун Ђорђић је имао добре везе с Котором. Бавио се копненом и поморском трговином.²⁸

Тома је пословао и са другим дубровачким трговцима на простору Србије. Тома Павлов је изгледа неко време живео у Призрену, где је имао кућу, јер су његови ортаци из Дубровника били једно време пословно везани за Призрен (око 1322. године).²⁹ У друштву с Дубровчанином Теодором Бодачићем уложио је 350,5 перпера за куповину соли, а од добити дужан му је остао 200 перпера после његове смрти. С Теодором Бодачићем пословао је још 1313 године.³⁰ Теодор Бодачић био је познати дубровачки трговац, који се бавио транзитном трговином између Србије и Италије. Предмет његове трговине били су сребро, восак, со и скупоцене тканине.³¹

Тома Павла Томе имао је неке послове и са Паском Гучетићем. На то указује податак да је Томин заступник Петар Братоста из Котора требало је да јемчи за његов дуг од Паска Гучетића у висини од 350 перпера.³² Још једанпут је поменути Паско остао дужан Томи 100 крстатих перпера из неког раније склопљеног друштва Паскоја Гучетића и Biste de Primutisa.³³ Томин јемац је тада био Јуније Ђорђић. Паско Гучетић, истакнути дубровачки трговац, био је са Томом Павла Томе и родбински повезан, како смо раније навели. Тома је склапао трговачка друштва и са другим угледним дубровачким трговцима из редова племства Јунијем Ђорђићем и Климом Гучетићем, братом Паскоја Гучетића. Овде се радило о међусобном пребијању неких ранијих дуговања.³⁴ Оба Томина ортака у наведеном друштву имала су добре пословне везе с Котором и Србијом.

Један од најпознатијих Дубровчана с којим је Тома Павла Томе сарађивао, односно трговао био је Јуније Лукаревић. Он је био Томин епитроп. Тканине су, изгледа, биле роба којом су трговали.³⁵

²⁷ М. Накић, *Трипе Бућић*, 3 – 31; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 162; *Историја Црне Горе* 2/1, 82 (С. Ћирковић), Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, 35 – 36.

²⁸ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 203.

²⁹ Monumenta Ragusina I, 122.

³⁰ Aptagi I fol 16', 15. I 1313; Testamentum, 107.

³¹ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 143.

³² Testamentum, 107; М. Динић, *За историју рударства*, II, 38. Петар Братоста је био познати которски трговац који је пословао у Новом Брду у време краља Милутина.

³³ Testamentum, 106. То је трговачко друштво склопио још његов отац с Паскојем Гучетићем и Бистијем.

³⁴ Testamentum, 108.

³⁵ Testamentum, 104, 107 – 108.

О Томином животу и раду у Котору мало је познато, јер нема которских извора. Сачувана которска грађа тек од 1326. године прати Томин живот и рад само у последње четири године његовог живота (1326 – 1330), када Тома није стално живео у Котору, већ изгледа, у Србији. Он се јавља у другој половини 1326. године у Котору у својству сведока.³⁶ У Котору се јавља под именом Тома Павлов (Thomas Pauli) или Тома Павла Томе (Thomas Pauli Tome). Док се у Дубровнику јавља под именом Тома, син Павла Томе (Thomas filius Pauli de Thoma), или Тома Павла Томе (Thoma de Paolo de Thoma).³⁷ Име Тома, којим су већином називани потомци Томе Драга (Dragonis), није могло брзо да продре као породично име. Као што тројицу Томиних (Томе Драга синова називају час патронимиконом „de Thoma“, час потпуније „filii Thome Dragonis“ (односно „de Thoma de Drago“). Треба нагласити да су се у Котору породична имена учвршћивала много спорије него у суседном Дубровнику.³⁸

Када је Тома долазио у Котор, обављао је разне послове; обично је продавао своју имовину. Тако је октобра 1326. године продао свој виноград на Мулу за 100 перпера.³⁹ Издавао је признанице о намиреним дуговањима, решавао питање јемства и друго.⁴⁰ Присуствовао је судским споровима његових кметова (посадника),⁴¹ који нису могли сведочити на суду у земљишним споровима, па је зато било неопходно присуство газде – патрона Томе. Зависност његових сељака, као и кметова на целој которској територији трајала је само у економској сфери, односно онолико колико траје уговор. У свом тестаменту, изричито каже да после његове смрти „његови сељаци слободни су да изаберу новог господара по својој жељи“.⁴² Све време Тома Павла Томе је одржавао везе са пословним светом из свог родног града; склапао је трговачка друштва с познатим Которанима: Трипом и Николом Бућом, Bistom de Primutis, Трипом Бистом, Петром Сабом, Павлом Рилом, Марином Мекшом и другима.⁴³ Поменути Никола Бућа остао је дужан Томи 1.450 мо-дија соли, а со се продавала по 18 перпера млетачких по центенару. Исто тако,

³⁶ A. Mayer, *Kotorski spomenici*, I, Zagreb 1951, 43, 58; II, 83, 84 – 85.

³⁷ *Kotorski spomenici*, I, 43, 58; II, 83 – 85; HAD, *Diversa Cancellariae* V fol. 57', 30. V 1313; fol. 88, 17. XI 1313. Скоро увек се јавља Павле Тома, Томин отац, као Paulus de Thoma, где се јавља под сталним презименом (Div. Canc. V fol. 86, 29. X 1313; Div. Canc. VII fol. 7).

³⁸ Тако се једанпут јавља као Dragon de Thoma de Dragonis (Div. Canc. VI fol. 90'), или други пут под Drago de Thoma (Div. Canc. V, fol. 86, 26. X 1313). Томе воде порекло од приора Василиуса и његовог сина Драга (1215), па се могу сматрати једном лозом Василио. Прави родоначелник породице Тома (Thoma) је Thomas Dragonis (1279 – 1282), брат Basiliusa Dragonisa (1260 – 1270), од кога потичу прави Василио (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 429).

³⁹ *Kotorski spomenici*, I, 54.

⁴⁰ *Kotorski spomenici*, I, 55, 91.

⁴¹ *Kotorski spomenici*, I, 169.

⁴² Testamentum, 106.

⁴³ Aptagi I fol. 16 – 16', 5. XII 1312; fol. 20, 18. I 1313; Div. Not. II fol. 35', 8. I 1315; Testamentum, 106 – 107.

Никола Бућа му је остао дужан 200 перпера после његове смрти,⁴⁴ везаних за неки други посао. За Николу Бућу се може рећи да је био један од најбогатијих и најутицајнијих Которана на српском двору. Он је у време Душана био руководиоца финансија – протовестијар. Захваљујући њему породица Бућа је добила дубровачко племство.⁴⁵ Тома је у два наврата пословао с Bistom de Primutis. Били су изгледа и родбински повезани, јер је Тома оставио после своје смрти цело своје покућство у Котору синовима Бистиним, које назива својим нећацима.⁴⁶ Он је био присутан у Дубровнику као сведок приликом регистрације Томиног тестамена. Њих двојица су се свакако сретали и на српском двору, јер је Бисте (de Primutis) био дворјанин и блиски сарадник српског краља Стефана Дечанског. Кнез Бисета (Biste de Primutis) је унутрашњи милосник краља Дечанског и управник целокупне владарево имовине (куће), којем су Дубровчани доделили своје грађанство. За време владе краља Стефана Дечанског подизање српског дохотка поверавало се углавном которској властели. Њих двојица су два пута подизали светодимитарски доходак у Дубровнику (1326. и 1328).⁴⁷

Други познати Которанин са којим је Тома пословао је Петар Сабо. Из неког заједничког пословања Томе Павлова, Петра Саба и Николе Буће последња двојица су остала дужна Томи 200 перпера после његове смрти.⁴⁸ Которанин Петар Сабо и његов брат Франо такође су трговали у Србији, најчешће у Новом Брду. Пословали су с млетачким трговцем Ђанином Ђорђијем, код кога су узимали кредите и били су његови повериоци.⁴⁹

Син Павла Риле остао је дужан Томи 100 крстатих перпера на основу неке добити.⁵⁰ Вероватно је било у питању неко заједничко трговачко друштво између Томе и Павла Риле или његовог сина. Павле Рила из Котора бавио се трговином тканинама. Још крајем XIII века увозио је венецијанске тканине у Србију.⁵¹

О значају личности Томе Павлова како на српском двору, тако и у његовом родном граду Котору говори податак из Которског статута. У члану 426 статута Котора, где се говори о имовини которских грађана умрлих у Србији, као личност од поверења, у решавању тог проблема помиње се Тома, син покојног Па-

⁴⁴ Testamentum, 106.

⁴⁵ К. Лиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 214, 233, 293, II, 22, 27, 86, 111, 185, 206; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 162 – 165, 243 – 244; *Историја Црне Горе*, 2/1, 82 (С. Ћирковић.); Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, 37 – 38; М. Благојевић, *Државна управа*, 119, 121, 188 – 9, 190, 196 – 197.

⁴⁶ Testamentum, 106.

⁴⁷ Споменик СКА XI (1892) 99; Повеље и писма, I/1, 40; Д. Динић, *Дубровачки трибути*, 228; Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства*, 109; М. Благојевић, *Државна управа*, 36, 188, 251.

⁴⁸ Testamentum, 106.

⁴⁹ Div. Canc. XI 32', 6. VII 1335; М. Динић, *За историју рударства*, II, 37 – 38; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 145.

⁵⁰ Testamentum, 107.

⁵¹ Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 119.

вла Томе, поред Трипа Буће. У наведеном члану (426) Которског статута изричито се каже да је уочена штета и губљење имовине которских грађана који умиру у Србији и одређује се, ако се тако нешто догоди, било појединцу, било општини, да Тома Павла Томе и Трипе Бућа надокнаде штету док се налазе на српском двору. Исто тако, њих двојица су били обавезни интегритетом својих личности и добрима, уколико се догоди да которски грађани буду опљачкани или, пак, затворени од српских власти, да ће све надокнадити.⁵²

У двадесетим годинама XIV века Томина пословна и друштвена активност долази до изражаја у Србији. Тома се током 1322. налазио у Призрену, где је имао кућу и трговао је с познатим дубровачким трговцима. Подигао је у име српског краља Дечанског светодмитарски доходак за 1325. годину.⁵³ У време затегнутости односа између Србије и Дубровника долазе до изражаја услуге Томе Павлова као краљевог посланика. То је било време кад су Дубровчани и бан Стјепан Котроманић 1326. уништили породицу Бранивојевић, који су сматрани одметницима српског краља и поделили су међусобно њихову земљу.⁵⁴ Међутим, само на кратко је то значило смиривање ситуације у Србији. Био је на помолу још један рат између Србије и Дубровника током 1327/8 године.⁵⁵ Стефан Дечански је почетком фебруара 1327. предузео неке мере против дубровачких трговаца, на шта су Дубровчани одмах у априлу реаговали жалбама млетачком дужду и јавним позивањем да сви дубровачки трговци у року од месец дана напусте територију српског краља, а за оне који то не би урадили следила је казна од 500 перпера. Ову поруку су Дубровчани посредством Томе Павла Томина пренели краљу Стефану Дечанском и нагласили да ову одлуку мора тумачити само онако како је наведена, а не на други начин.⁵⁶

Тома се појављује у Дубровнику у својству сведока само приликом подизања српског дохотка. Тако је био присутан 1320. и 1321. године, када су скадарски епископ Петар и кефалија Илија подигли светодмитарски доходак за српског краља Милутина.⁵⁷

Тома Павлов је обављао и друге послове за српског краља Стефана Дечанског. Набављао је оружје, које је вероватно било намењено Стефану Дечанском. Наиме, 18. октобра 1329. године уговорио је с једним Млечанином куповину оружја у вредности око 288 перпера. Предвиђено је било да Венецијанац испоручи Томи до марта 1330. године следеће оружје: 10 гвоздених шешира, 10 пари

⁵² Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis 1616, cap. CCCCXXVI, 243 – 244; М. Накић, *Трпне Бућини*, 26.

⁵³ К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик XI (1892) 99; Codex diplomaticus IX, 266; *Повеље и писма* I/1, 40.

⁵⁴ *Историја српског народа* I, Београд 1981, 500 (С. Ћирковић).

⁵⁵ Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије 1327 – 1328*, ЗРВИ 11 (1968) 193 – 203; *Историја српског народа*, I, 500 (С. Ћирковић).

⁵⁶ Monumenta Ragusina V, 238.

⁵⁷ Acta Albaniae I, 204, br. 674; Codex diplomaticus VIII, 575, br. 470.

рукавица, 10 заштитних оковратника и 25 пари оклопа за ноге. У уговору су наведене и цене за сваки артикал.⁵⁸

Тома је 20. јула 1329. године у име српског краља закључио уговор о закупу свих српских царина с Дубровчанима Јунијем Вукасовићем, Климом Гучетићем и Јунијем Лукаревићем. Закуп је уговорен најпре за једну, а затим за две године. Цариници су на име закупнине морали свака четири месеца да положи износ од 9.000 перпера.⁵⁹ Од времена Милутина и Јелене тргови са царинама давали су се трговцима или, још чешће, групама трговаца у закуп. Као закупници се опет јављају финансијски јаки трговци из Котора, Дубровника, Бара и Улциња. Обавезавши се да владару исплате једну утврђену годишњу суму, трговци су организовали убирање царина, надзор и др. и задржавали су за себе разлику између стварно убрране и уговорене суме.⁶⁰ И овог пута посао је Тома добро обавио за свог владара, јер је тргове с царинама дао у закуп способним и богатим дубровачким трговцима. Није се Тома бринуо само о царинама старог краља већ је водио надзор и о неизмиреним дуговањима цариника у Светом Срђу младом краљу Душану.⁶¹ Душану је као младом краљу у Зети изгледа припадао део царине (од соли) у Светом Срђу.

Тома је био уважена личност на српском двору и код српског краља. Он је у својој последњој речи говорио о неким неизмиреним рачунима, а радило се о 750 дуката које је Тома требало да исплати краљу.⁶² Краљ му је био дао новац да му, можда, набави неку робу, вероватно оружје (на помолу је била битка на Велбужду), које он није успео да набави јер је био спречен или због болести, или је у питању био неки други разлог.

Пошто је Тома био близак двору, тако су и његови послови били углавном везани за угледне и познате личности у Србији. Не зна се у каквим је пословним односима био Тома с војводом Младеном. Само је забележено да је остао дужан Томи 350 млетачких перпера.⁶³ Војвода Младен, родоначелник Бранковића, добро је позната личност у политичком животу српске државе.⁶⁴ Тома Павлов остао је дужан још једном српском војводи по имену Вокославу – Вукославу (Vokoslauo), и то 650 крстатих перпера.⁶⁵ Војводу Вукослава, можемо, можда,

⁵⁸ К. Лиречек и Ј. Радонић, *Историја Срба*, II, 108; Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје у XIV веку*, Београд 1976, 123, 138; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 130.

⁵⁹ Div. Sanc. IX fol. 74', 20. VII 1329; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 297, 430.

⁶⁰ М. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним српским државама*, Споменик СКА ХСХVI (1948) 6, 8; *Историја Црне Горе* 2/1, 67 (С. Ћирковић).

⁶¹ Testamentum, 107.

⁶² Testamentum, 107.

⁶³ Testamentum, 107.

⁶⁴ К. Лиречек, *Историја Срба*, I, 204; М. Ивковић, *Установе „младог краља“ у средњовековној Србији*, ИГ 3 – 4 (1957) 76; М. Благојевић, *Државна управа*, 27, 46.

⁶⁵ Testamentum, 107.

засад идентификовати са жупаном Вукославом, родоначелником породице Вукославић, који је од цара Душана добио у баштину поседе код града Петруса.⁶⁶

Тома је пословао и са другим, мање познатим, људима из Србије. Вероватно је имао неко трговачко друштво с Радогостом Тудићем, који му је остао дужан 850 перпера на име добити (изузета добит за 6 година).⁶⁷ Тома је неко време живео у Брскову, важном рударском тргу, где је имао кућу. Кућу је изнајмио поменутом Радогосту и Шанти на 5 година, с годишњом најамнином од 70 крстастих перпера. За Радогоста Тудића се зна само да је Томин дужник и да је пословао у Брскову.

Колико је Тома Павла Томин био везан за Србију и српског краља, говори податак да је своје последње дане живота провео у Србији, где је, лежећи болестан, саставио свој тестамент у владаревом дворцу у Штимљи на Косову.⁶⁸

Тома је трговао и сарађивао с млетачким трговцима који су боравили у Котору, Србији и Дубровнику у двадесетим годинама XIV века. Међу млетачким трговцима са којима је Тома пословао су: Марко Руђини, Перенћело и Марко Полани, Франћеско апотекар и други. Прва двојица Млечана остали су дужни мању своту новца Томи.⁶⁹

Познато је да је Тома трговао тканинама с Млечанином Франћеском апотекаром, који је био један од млетачких трговаца који су учествовали у трговини и извозу сребра из Србије у Венецију.⁷⁰ Тома наводи у тестаменту да му је остао неки новац у Венецији и требало је да му га донесе неки Англус, али се не каже од кога, нити колики је износ био.⁷¹

Тома Павла Томина био је трговац великог формата и угледа. Трговао је са Западом и Истоком, односно Венецијом, Апулијом и Солуном. Предмет његове трговине били су метали (сребро и олово), тканине, со, жито, оружје, коњи и друго.⁷²

Томино дуго, успешно и веома разгранато пословање трајало је до почетка 1330. године. Наиме, његов тестамент је писан 9. децембра 1329. године у владарском двору у Штимљи, како је раније наведено, у присуству Bernarda de Masarani и Јунија Лукаревића. Bernard de Masarani је био један од западних најамника у служби краљевој.⁷³ Јуније Лукаревић, познати дубровачки властелин и трговац,

⁶⁶ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровница властееоске породице Вукосалић*, ИГ 1 – 2 (1976) 99 – 106; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије 1370. до 1450*, ИГ 1 – 2 (1987) 34 – 35.

⁶⁷ Testamentum, 106.

⁶⁸ С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник за ликовне уметности 20 (1984), 80.

⁶⁹ Testamentum, 107; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 119, 142, 151.

⁷⁰ Div. Canc. VI fol. 142, 14. VIII 1321; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 42; Р. Ћук, *Србија и Венеција*, 119, нап. 14.

⁷¹ Testamentum, 106.

⁷² Testamentum, 104 – 108.

⁷³ Testamentum, 104; М. Динић, *Шпански најамници у српској служби*, ЗРВИ 6 (1960) 22 – 23.

узео је 1329. године са још двојицом дубровачких трговаца српске царине у закуп. Тестамент је регистрован у Дубровнику 16. априла 1330. године у присуству Томиних сведока, поменутог Јунија Лукаревића, Biste de Primutisa и барског ђакона Петра, који је и писао тестамент. Према томе, Тома Павлов умро је вероватно у Србији (у Штимљи), јер је већ био болестан, између 9. децембра 1329. и 16. априла 1330. године. Тома је мањи део покретне имовине оставио жени Маргарити (која је изгледа била родом Которанка). Своју једину ћерку Филипу одредио је за универзалну наследницу. Филипи је припала сва Томина покретна и непокретна имовина, изузев, она, како он каже, која је одређена за његову душу и душе његових (родитеља) рођака. Нешто покретне имовине (оружје, коње, покућство и новца) оставио је родбини и пријатељима у Котору и Дубровнику. Томини епитропи (извршиоци тестамена) били су Јуније Лукаревић, жена Маргарита, зет Мартин Менчетић (муж његове ћерке Филипе) и фратар Вита из Равене.

Тома је послујући скоро две деценије стекао велики капитал, који је улагао у покретну и непокретну имовину у Котору, Србији и Дубровнику. Изричито се наводе његове куће у Србији (у Брскову и Призрену), у Дубровнику и Котору. Зна се да је имао земљишне поседе у околини Дубровника и Котора (у Грбљу,⁷⁴ на Мулу, Касестри и другим местима на которској територији). Његова потраживања су износила око 6.000 перпера како се сазнаје из тестамена. Само његово сребрно посуђе вредело је око 600 перпера. Колика је Томина имовина била, најречитије говори податак да је његова ћерка Филипа, једина наследница Томиних добара, била једна од најбогатијих жена у Дубровнику (део имовине имала је и од мужа).⁷⁵ Тома је био дарезљив и хуман човек. Део новца завештао је слугама и сиротињи. Он је као и сви оновремени трговци имао неколико слугу у Котору, Дубровнику, Брскову и Призрену, који су вероватно радили у његовим кућама и помагали му при обављању трговачких послова. У опоруци је оставио сваком од њих одеће, коње и друго. Тома је завештао поприличну суму новца за поправку и опремање и читање мисе за његову душу у црквама у Дубровнику, Котору и Бару. Католичкој цркви у Призрену оставио је кућу. Желео је да се сахрани код фрањеваца у Дубровнику, код којих би се од његовог новца подигла капела Св. Николе. Оставио је извесну суму новца и цркви Св. Николе у Барију,⁷⁶ која је добијала поклоне од српских владара почев од краља Милутина до Стефана Дечанског и Душана.⁷⁷ Которска бискупија је била од краја XII до друге половине XIV века под јурисдикцијом надбискупије у Барију. Осим тога, Тома и његови преци били су херeditари – баштиници појединих цркава у Котору у првој половини XIV века.

⁷⁴ Div. Canc. VIII fol. 216', 9. XII 1325; Div. Not. IX fol. 202', 6. VIII 1378; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жене у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 58.

⁷⁵ Testamentum, 104-108; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 430 – 431; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жене у Дубровнику*, 53 – 60.

⁷⁶ Testamentum, 108.

⁷⁷ Историја Црне Горе, 2/1, 277 – 280 (П. Мијовић); М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, ИЗ 4 (1979) 30 – 33, где је наведена старија литература.

Тако се његов стриц Драго Тома и његов отац Павле Тома помињу поред других угледних Которана 1318. године као хередитари баштеници цркве Св. Марије у Гурдићу.⁷⁸ Исто тако, Тома Павла Томина се јавља 1326. године као један од херeditара цркве Светог Луке у Котору.⁷⁹ Сви хередитари – баштеници поменуте Св. Марије у Гурдићу и Светог Луке били су родбински повезани, што говори о настанку и повезаности которског племства. Можемо закључити да се у Томином животу и раду делимично оцртавају друштвено-економски односи Котора у прве три деценије XIV века.

После Томине смрти његов тестамент је изавао дуга спорења између његових најближих сродника и завршио је на суду. Спор се водио између његове супруге Маргарите с једне, и његових сестара Белче и Раде и рођака Јакова из Котора, с друге стране. Томине сестре Белче и Рада оспоравале су снахи Маргарити, да је она Томин епитроп и тражиле су допуну свог мираза. Рођак Јаков је тражио део Томине имовине, истичући да његов деда Тома Драго није био подељен са својим братом Павлом, Томиним оцем.⁸⁰

Из градског патрицијата у српским приморским градовима издвајају се образовани и богати појединци, који су на српском двору и у држави заузимали важне положаје, од латинског писара и закупца царина до протовестијара и дипломата у савременом смислу те речи. Као угледне дипломате и привредници на српском двору истичу се пре свих Которани. Они су, захваљујући свом пословном умећу, окретности и успешном бављењу трговином, знању језика, западне културе и етикеције, боравили на српском двору и обављали дипломатске мисије у медитеранским земљама, Западној Европи и Дубровнику. Имали су непокретну имовину у Котору, Србији и Дубровнику, где су развили трговачке послове. Многи су се оженили племкињама из Дубровника, док су неки стално, а неки повремено живели у Котору, Србији и Дубровнику. Они су своје послове удруживали с Дубровчанима и људима из Србије, где је улаган велики капитал. Успешно су се бавили посредничком трговином с Венецијом, која је из Србије ишла углавном преко Дубровника и Котора и даље за Млетке и обрнуто. Један од таквих био је Тома Павла Тома.

⁷⁸ Codex diplomaticus VIII, 490; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 429.

⁷⁹ *Kotorski spomenici*, II, 60; С. Ћирковић, *Парница о цркви Св. Луке у Котору*, Научни скуп Црква Светог Луке кроз векове, зборник радова, Котор 1997, 131 – 135. Тома Павлов је био на списку из 1326. међу хередитарима цркве Светог Луке, али није био на оном из 1334, јер није био жив, већ се помиње његов рођак Јаков Грубе Тома. Они потичу од старије гране рода, од Тома, брата Василија Драговог из 1270. Ова група Тома се угасила јер није имала мушких потомака. Томе су се налазиле међу породицама које су водиле порекло још с краја XII века, то јест из даљег потомства брака Маура Казафрангија и кћери приора Василија (види детаљније: С. Ћирковић, *нав. дело*, 135).

⁸⁰ *Kotorski spomenici*, I, 329 – 330, 331 – 332; II, 260, 262; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 430 – 431; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жене у Дубровнику*, 53.

Marica Malović-Đukić

NOBLEMAN *TOMA PAVLA TOMA* FROM KOTOR

Summary

Squire Toma Pavla Toma was a member of the renowned Toma family from Kotor that was a branch of the Drago family. The Drago family, in turn, branched from the Basilli family that can be traced back to late 12th century. This paper grants Toma a justified biography portraying his life and work, that is his political and business activity.

Like his father, he continued to perform all important missions for the Serbian king and state. His political and business activities can be traced as of 1312, when there is first mention of him in the Archives of Dubrovnik, until his death in 1330. His business activities were related to Dubrovnik, Kotor and Serbia. Toma set up joint-stock trading companies with people in Kotor, Dubrovnik, Venice and Serbia. He was a warrantor, creditor, representative and debtor.

Little is known about his life in Kotor, as the sources dating from before 1326 have not been preserved. The Archives of Kotor trace Toma's life and work only from 1326 to 1330, the last four years of his life. However, Toma's last will speaks much more about his life and work in Kotor, Serbia and Dubrovnik. Even when he was only a visitor to Kotor, living in Dubrovnik and Serbia, Toma maintained connections with business people from his hometown. How significant was Toma Pavla Toma both for the Serbian Court and the town of Kotor was recorded in an article of the Statute of Kotor (426). His last will also gives a picture of almost the entire social and economic situation in Kotor of the first decades of the 14th century.

In the third decade of the 14th century, Toma's business and social activities in Serbia became more prominent. He lived in Serbia at that time, there is record of his presence in the town of Prizren where he owned a house and traded. He was the King's envoy in Dubrovnik and a person of trust who collected St. Dimitar's tax in this town. He also performed other tasks for the Serbian king and state, such as procuring of arms and horses, war being imminent in Serbia. Toma knew how to make good business deals for the ruler. In July 1329, he signed a contract on the lease of all Serbian customs offices on behalf of the Serbian king with three respected and rich merchants from the ranks of Dubrovnik aristocracy. Being close to the Court, he had business relations with well-known persons and merchants from Serbia. He worked with dukes – Duke Mladen, the progenitor of the Brankovic tree and Duke Vukoslav.

How devoted was Toma Pavla Toma to the Serbian king and Serbia is shown by the fact that he spent his last days in Serbia, where on his death-bed in the ruler's castle of Štimlje in Kosovo, he made his last will.

Toma dealt with the Venetian merchants who lived in Kotor, Dubrovnik and Serbia in the 20s of the 14th century - Marco Ruggini, Pierangelo Polani, Bartolomeo Bolani, Francesco il Farmacista and others.

Toma Pavla Toma was a merchant of great stature and prominence. He traded with the West and East, that is Venice, Apulia and Thessaloniki. He traded in metals (silver and lead), fabric, salt, wheat, wax, arms, horses etc. He acquired enormous capital, which he invested both in movable and real property in Kotor, Serbia and Dubrovnik. Toma's long, successful and versatile business activities lasted until early 1330 when he died, probably in Serbia.

Срђан РУДИЋ
Историјски институт
Београд

О ПРВОМ ПОМЕНУ ПРЕЗИМЕНА МРЊАВЧЕВИЋ

Савремени извори не помињу презиме последње краљевске династије средњовековне Србије.¹ Стога се најчешће претпоставља да се њено презиме у познијим изворима јавља под утицајем традиције и народне поезије. Истраживачи који су се у својим радовима дотicali ове породице писали су или да се презиме Мрњавчевић јавило касније² или су га везивали за дело Мавра Орбина.³ Занимљиво је да поменути дубровачки историчар ово презиме уопште не помиње.⁴ Орбин пише да је отац Угљеше и Вукашина био сиромашни властелин из Ливна по имену Мрњава (Margnava).⁵ По мишљењу Симе Ћир-

¹ Уз имена синова краља Вукашина савремени извори често помињу неформално звање *краљевић*, које је Марку, његовом најстаријем сину, заменило презиме; ово историјски потврђено презиме предање је усвојило, ширило и популарисало. И неформална титула Угљеше (Деспотовић) сина деспота Угљеше подсећа на презиме. Р. Михаљчић, *Презимена изведена од титула*, Расковник 87 – 90 (1997) 30 – 33.

² С. Jireček, *Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vukašin (1355 – 1371)*, Prag 1885, 17; Ј. Мирковић, *Мрњавчевићи*, Старица III (1925) 11; обојица после тврдње да се презиме Мрњавчевић јавља у каснијим вестима, наводе одломке из дела Мавра Орбина и Јакова Лукаревића у којима се помиње име Вукашиновог и Угљешиног оца.

³ С. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*, у М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 312; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975, 79; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 584 (Р. Михаљчић); Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 93; Р. Михаљчић, *Презимена изведена од титула*, 32.

⁴ За разлику од Мавра Орбина, његов савременик Јаков Лукаревић у делу које је из штампе изашло четири године касније помиње презиме Мрњавчевић (Margnaucich, Margnaucich); J. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, Venetia 1605, 62 – 64, 68, 72.

⁵ М. Orbin, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 274; М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 49; по Лукаревићу отац Угљеше и Вукашина звао се Margna, J. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, 58; у савременим историјским изворима немамо потврду овог

ковића, “на овом месту Орбиновог дела почива презиме Мрњавчевићи које се и данас у литератури употребљава”.⁶

Међутим, истраживачи који су се бавили, углавном узгред, породицом Мрњавчевић нису обратили пажњу на неколико извора познатих још из друге половине XIX века у којима се ово презиме помиње. Ми ћемо у овом раду скренути пажњу на три описана и објављена извора која су настали пре 1601. године, односно пре објављивања дела Мавра Орбина *Краљевство Словена*. Истовремено ћемо указати и на кључне детаље који су коришћени приликом утврђивања времена њиховог настанка.

Први извор који је предмет нашег интересовања јесте *Илирски грбовник*, за који је недвосмислено утврђено да је био и један од извора Мавра Орбина. Треба истаћи да су поједини старији истраживачи мислили да је *Грбовник* настао после дела Мавра Орбина, кога су сматрали зачетником онога што називамо илирска хералдика. Стојан Новаковић је веровао да се Орбин “по идејама које су у њему, мора сматрати као родитељ онога што су хералдички цртачи у зборницима грбова извели. Али пошто сви земаљски и знатнији породични грбови долазе у самог Орбинија, а по узроцима постања свога старији од Орбинија бит не могу, то је онда Орбиније сам и њихов састављач...”⁷ Наравно, данас је ово мишљење напуштено и потпуно је јасно да је *Грбовник* старији од *Краљевства Словена* и да га је Орбин користио приликом израде свога дела. Управо је из *Грбовника* преузео неколико знамења, међу којима је и грб породице Мрњавчевић, који је потписао као *Agma di Vucascino re di Servia*.⁸

Проблем који се јавља приликом коришћења Илирског грбовника јесте немогућност да се прецизно утврди време његовог настанка. На основу истраживања Александра Соловјева, која су прихваћена од већине истраживача, *Грбовник* је настао око 1590. године делатношћу Петра Ивљеиног, Дубровчанина у шпанској служби.⁹ Међутим, како нам *Грбовник* није сачуван, морамо да се задовољи-

податка. Ипак, треба напоменути да се особа истог имена помиње у Требињу 1280 (С. Јиреček, *Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vukašin (1355-1371)*, 17) и 1289. године (тада се *kaznĀsĀ mrĀnanĀ* помиње као човек царице Јелене, F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vienna 1868, 56; Ј. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, Београд – Ср. Карловци 1929, 30).

⁶ С. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*, 312

⁷ С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, Годишњица Николе Чупића VI (1884) 120.

⁸ М. Orbin, *Il regno de gli Slavi*, 274; осим знамења Мрњавчевића, у делу Мавра Орбина присутно је још десет грбова истих или сличних онима који се налазе у *Илирском грбовнику*. То су знамења: Славоније, цара Душана, Николе Алтомановића (Жупановића), Балшића, Хребелјановића, Босне, Косача, Хума, Хрватске и Бугарске.

⁹ А. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva*, *Glasnik Zemaljakog muzeja – Arheologija* – NS IX (1954) 103, 131; Сима Ћирковић је изнео претпоставку да није сигурно да су Охмућевићи пре 1595. године израдили читав *Грбовник* и време његовог могућег настанка ставио је у период 1555 – 1595. године. Погледати: С.

мо његовим најстаријим преписом. У питању је грбовник Коренић-Неорић који је настао 1595. године. Знамење породице Мрњавчевић налази се на листу обележеним бројем XIX као треће међу породичним грбовима (Mergnāvcih, MerÀgnaè~iÀ).¹⁰

Други извор који нас занима јесте *Сутјеско родословље*, које сматрамо првим хералдичким нацртом Петра Ивљеиног и једним од извора Илирског грбовника. У њему се презиме Мрњавчевић помиње неколико пута. На дну *Родословља* налази се знамење Охмућевића око којег је са обе стране текст у којем, између осталог, пише: *Kako nevirmi marÀgnavciji èbili cara èro{a i razdilili sva gospocstva meŕ s obom svaki kako e mogao bole osvonti tada... Òn se na èro{è sinè cara Stipana koga vèka{inÀ i èlli{a bratÒa MarnaviÒi svoga gospodara èbi{e i gospodstvo dostigo{e koe po sèdè bo`iem malo èzdar`a{e bèdèji od tèraka....}*¹¹ Мрњавчевићи се помињу и у родослову Немањића где уз последњег српског цара стоји натпис: *èro{ kral :Ò: bèdèji. dietetom èbi{e ga marÀgnaèÒiji. i èÒini{e se lni gospoda s ostaliem l d zemala.*¹²

Нажалост, не можемо сасвим прецизно одредити ни време настанка овог извора. На самом *Родословљу* пише да је настало 1482. године, што је нетачно. Питањем времена његовог настанка бавило се неколико истраживача,¹³ међу којима је најдетаљнији и најуспешнији био Александар Соловјев.

Овде ћемо изнети само неколико најважнијих елемената помоћу којих је Соловјев дошао до најприближнијег времена настанка *Родословља*. Приметио је

Ђирковић, *Допуне и објашњења*, у С. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд 1982, 473 – 476 и S. Ćirković, *Tradition interchanged: Albanians in the Serbian, Serbs in the Albanian late medieval texts*, OI ALBANOI STO MEΣAIONA, EΘNIKO IDPYMA EPEYNΩN INETITOYTO BYZANTINΩN EPEYNΩN ΔIEΘNH ΣYMPOTIA 5, AΘHNA 1998, 207 – 208.

¹⁰ Грбовник Коренић – Неорић фототипски је објављен у: I. Banac, *Grbovi – biljezi identiteta*, Zagreb 1991, 131 – 316.

¹¹ Текст је дат по С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, 90; Стојан Новаковић је овде дао, како сам каже, опис по Меду Пуцићу, који је објављен у: *Archiv für Slavische Philologie* IV (1880) 339 – 342; сачуван је и опис који је урадио Мартин Недић 1835. године, R. Drljić, *Prvi ilir Bosne fra Martin Nedić, 1810 – 1895*, Sarajevo 1940, 112 – 114.

¹² A. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i "Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva"*, 133.

¹³ Вјекослав Клаић је сматрао да је оно из 1482. године, V. Klaić, *Bosnensia* (preštampano iz Obzora), Zagreb 1879, 21; за разлику од њега, Фрањо Рачки је доказао да *Родословље* није могло настати раније од друге половине XVI века и да је настало у Дубровнику, *Archiv für Slavische Philologie* IV (1880) 503; и Ватрослав Јагић је на основу правописа и језика сматрао сматрао да је оно из друге половине XVI века, *Archiv für Slavische Philologie* IV (1880) 503; у раду о босанском знамењу Фрањо Рачки је изнео тврдњу да је *Родословље* састављено у Дубровнику не много пре 1593. године, F. Rački, *Stari grb bosanski*, Rad JAZU CI (1890) 142; Владимир Мажуранић је сматрао да је *Родословље* ипак могло настати 1482. године V. Mažuranić, *Dodatci uz Prinose za Hrvatski pravno-povjesni rječnik*, Zagreb 1923, 20 – 32.

да је писац био вештији у италијанској хуманистичкој литератури; да је боље познавао италијански правопис него српски; да су многи подаци *Родословља* изгледа првобитно били написани на италијанском језику, а потом преведени на српски; да сликарски детаљи не одговарају времену краја XV века. На основу тога је закључио да је немогуће за време настанка *Родословља* узети 1482. годину и сматрао га је првим нацртом фалсификата који је требало да прослави породицу Петра Ивељиног. Даље, настанак *Родословља* најтачније може да датира једна реченица која се налази у њему и која гласи овако: *Svi kraljevi nemaniji bosanski s krunom ime od stipana ězimahè i zvahè se imenom stipani, tako carÀ stipanomÀ kakono Òiniªahu Tolomei Ĥ E}iptè*.¹⁴ Сличну реченицу налазимо и у делу Мавра Орбина, који наводи да ју је преузео из коментара Ђованија Гобелина мемоарима папе Пија II, који су први пут штампани 1584. године у Риму.¹⁵ На основу тога Соловјев је закључио да је *Родословље* морало настати одмах после 1584. године.¹⁶

Хералдичком анализом присутних земаљских знамења Соловјев је такође доказао да *Родословље* није могло настати пре последње четвртине XVI века. Истовремено, указао је на још један детаљ. Наиме, *Родословље* се налази под заштитом папе Гргура, који је приказан на његовом врху. По Соловјевом мишљењу, у овој појави највероватније можемо видети папу Гргура Великог (590 – 604), али и циљање на Гргура XIII (1572 – 1585), реформатора календара, обновитеља илирског колегијума Св. Јеронима у Риму и монашког реда Св. Василија. Ово га је навело на то да закључи да је *Родословље* настало за време понтификата папе Гргура XIII, односно пре 1585. године.¹⁷ Дакле, из проучавања Александра Соловјева следи да је *Родословље* највероватније настало негде 1584/1585. године.¹⁸

¹⁴ А. Соловјев, *Постанак илирске хералдике и породица Охмућевих*, Гласник Скопског научног друштва XII (1932) 94 – 95; Текст је дат по С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, 91.

¹⁵ Percioche, si come per il passato il Romani chiamavano i loro Principi Cesari, o vero Augusti, e gli Egitij Faraoni, ò Tolomei; cosili Bosnesi (dice Gioanni Gobellino ne' Commentarij di Pio 2. al 3. lib) chiamavano i loro Rè Stefani. M. Orbin, *Il regno de gli Slavi*, 369; у коментарима Пија II стоји: Sicut Romani quondam suos principes, vel Caesares, ves Augustos vocauere, Aegyptij, vel Pharaones, vel Ptolemaeos: ita & Bosnenses suos reges apellauerunt Stephanos, J. Matasović, *Tri humanista o patarenima*, Годишњак Скопског Филозофског факултета I (1930) 246; о префиксу босанских краљева „Стефан“ Пије II говори и у својој *Historia Europae* изашлој 1490. године, као и Рафаел Волатеранус у делу *Commentariorum urbanorum libri octo et triginta* које је изашло први пут 1510. године, али обојица без компарација. Исто, 240, 250.

¹⁶ А. Соловјев, *Постанак илирске хералдике и породица Охмућевих*, 95.

¹⁷ А. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i "Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva"*, 87 – 103.

¹⁸ Стојан Новаковић је сматрао да је 1482. година која је наведена у *Родословљу* као време настанка, фалсификат или погрешка у читању, С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, 121; по мишљењу Александра Соловјева ова погрешка је могла да буде намерна да би се за сто година помакла старост документа, али је могла да буде и слу-

У прилог овим резултатима говори и анализа *Родословља* коју је на молбу Соловјева обавио Милан Решетар, који је потврдио мишљење да је оно у облику у којем је сачувано настало крајем XVI века. По Решетару, *Родословље* је саставио неки штокавац из северозападних крајева (Босанска Крајина, северозападна Босна или северна загорска Далмација), а неспретно га је с оригинала писаног латиницом преписао неки Бошњак, можда фрањевац, крајем XVI века.¹⁹

Трећи и најстарији извор на који ћемо указати јесте *Руварчев родослов* који је сачуван у препису из прве половине XVIII века.²⁰ Део текста који нас занима гласи овако: A ti velmo`e i`e `davlen,¶ pr`da`e careva sina Ouro{a b`h` tri brata, pr`vi bol`ri Mrn`v~evi`i zovomi: Ougl`{a `lan` i V`ka{in` i Goiko vovoda. I razdeli`e sr`b`Ask`¶ zeml` na `g`o ~esti i pravim` s`dom` bo`im` pr`dan, i bi`e v` r`ce bezakon,ih` Agaren`, i `bieni ot` nih`, i sr`bsk` zeml` agarenska ~eda v`shiti`e.²¹

Руварчев родослов представља пету и последњу обраду старих српских родослова.²² Састављен је у славу породице Јакшић, али су његове кључне личности руски цар Иван IV и српски кнез Лазар. Писац је настојао да истакне сродничке везе између два владара, желећи да на тај начин успостави сродство између руског цара и Немањића; Јакшићи су, у ствари, само посредници преко којих се ово сродство наглашава. С обзиром на чињеницу да је прослављање кнеза Лазара у Русији почело изненада и било је краткотрајно, односно да је нагло опало после смрти цара Ивана IV, очигледно је било у вези с проглашењем новог Царства.²³ Анализом текста утврђено је да је и сам родослов састављен за живота првог руског цара.²⁴ На основу дела текста који помиње Кнеза Георгија, царевог брата, као

чајна. На основу чињенице да се у рукописима *Пољичког статута* види да се брајају бројке è, °, h, које означавају 400, 500 и 600 година и да је у *Родословљу* тачно наведена година смрти краљице Катарине као èon, Соловјев је закључио да је погрешка била намерна. A. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku*, 102, nap. 62.

¹⁹ A. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku* i "Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva", 87 – 88.

²⁰ По писању Љубомира Стојановића, овај препис је настао између 1712. и 1725. године. Годину настанка утврдио је на основу чињенице да се у списку патријарха, који се налази иза родослова, помиње Мојсије Петровић, који је био патријарх у наведеном периоду. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Ср. Карловци 1927, VIII.

²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.* Споменик СКА III (1890) 106; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 54.

²² Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, Историјски гласник 2 (1948) 34.

²³ Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић – историја, култ, предање*, Београд 1989, 183 – 184.

²⁴ Љубомир Стојановић је на основу тога сматрао да је родослов настао између 1533. године, када је умро Василије III и 1584. године, када је умро Иван IV. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, VIII.

На крају ћемо скренути пажњу на још један спис у којем се помиње презиме Мрњавчевић – хронику династије Тамерлана. У поглављу које је посвећено бици код Ангоре 1402. године пише да су Монголи заробили осам хиљада Срба, који су се под командом кнеза Стефана Лазаревића борили на страни турског султана Бајазиди I. Како је Тамерлан био задивљен храброшћу Срба, наредио је да се одмах пусте да иду у свој крај, а задржао је само њих седамдесет, вештих у градњи камених мостова, кула и богомоља, које је одвео у Самарканд. У хроници су потом дати и опширнији подаци о судбинама неких од њих, а забележена су и њихова имена и места из којих су потицали.²⁷ Међу њима се спомиње и извесни Рутос Мрњавчевић из Прилепа, који је по Милици Грковић, свакако био сродник краља Вукашина. Рутос је, када су Турци после смрти Марка Краљевића покорили све поседе Мрњавчевића, отишао кнезу Стефану Лазаревићу, а податак да је био писар говори да је био школован и учен и да је пратио кнеза у ратним походима.²⁸

Нажалост, ова хроника није била предмет научних истраживања, тако да не знамо у којој мери је поуздан њен садржај, односно превод по којем нам је позната. Сматрамо да се на основу података којима располажемо о властеоској поро-

[illegible]

²⁸ Исто, 97 – 99; уколико прихватимо мишљење да је Рутош био члан властеоске породице Мрњавчевић доводи се у питање теорија по којој је она презиме добила по Угљешином и Вукашиновом оцу Мрњави, сем у случају да је Рутош био њихов брат или потомак, зашта немамо потврду у изворима. Да подсетимо да поједини старији писци, попут, рецимо, Мавра Орбина и народна поезија и традиција као брата Угљеше и Вукашина помињу Гојка – личност коју савремени извори не познају.

дици Мрњавчевић не може безусловно тврдити да је поменути Рутош био њен члан. Без детаљне научне анализе не можемо да прихватимо наводе из хронике, а самим тим ни да на основу њих доносимо закључке везане за предмет нашег рада.

Из досадашњег излагања очигледно је да је *Руварчев родослов*, настао у периоду између 1563. и 1584. године, најстарији писани извор у којем се помиње презиме последње краљевске династије средњовековне Србије. Засад без одговора остаје питање да ли је ово презиме доспело у *Родослов* из неког другог, нама непознатог писаног извора, или је у њега ушло преко народне поезије и традиције.

Srđan RUDIĆ

ON THE FIRST MENTION OF THE FAMILY NAME OF *MRNJAVČEVIĆ*

Summary

Contemporary sources did not mention the family name of the last royal dynasty of the medieval Serbia. It is therefore assumed that the appearance of the surname of Mrnjavčević in the sources of a later date was the result of the influence of tradition and folk poetry. The researchers who studied this family, in general incidentally, linked the appearance of this surname with a work of *Mavro Orbin* that was published in 1601. However, they overlooked three sources dating from the second half of the 16th century, where this name had been mentioned. These are *Ilirski grbovník* (Illyrian Heraldry), *Sutjesko rodoslovlje* (The Genealogy of Sutjeska) and *Ruvarčev rodoslov* (The Genealogy of Ruvarac). The oldest of the three sources and the oldest known written source mentioning the name of Mrnjavčević is *The Genealogy of Ruvarac* written between 1563 and 1584. It remains unanswered whether it was introduced into the Genealogy from some other, to us unknown written source, or from the folk poetry and tradition.

Биљана МАРКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ОБЛИЦИ КРИВИЧНОГ ДЕЛА КРАЂЕ У НЕКИМ СРПСКИМ СПОМЕНИЦИМА ВИЗАНТИЈСКОГ ПОРЕКЛА

Драгоцен део нашег правног наслеђа чини свакако кодекс средњовековних рукописа, који садржи правне и црквеноправне текстове, српско и византијско право у једном специфичном склопу. Његови најважнији делови су Законик цара Стефана Душана, затим византијски правни зборник преведен на српски језик, познат као Синтагма Матије Властара и тзв. Јустинијанов закон,* средњовековна правна компилација византијског порекла на српском језику. До нашег времена су сачувана 24 зборника датирана од XV до XIX века. Приликом немачког напада на Југославију 6. априла 1941. до тада сачувани 25. рукопис, у науци познат као Руднички или Београдски, изгорео је у пожару Народне библиотеке.

Кодекс је током времена делимично мењао свој обим и садржину, па се изменила и укупна организација текста, прелазећи из старије у млађу верзију. Основну заједничку особину млађе редакције чини управо то што је *codex tripartitus*, прерађен у *codex bipartitus*, тако што је Властарева Синтагма изостављена као засебни део кодекса, а неки њени делови су додати Душановом законнику и Јустинијановом закону, који је назван Закон Константина Јустинијана.¹

Рукописи старије редакције. – 1. Струшки, с краја XIVв., нађен је у манастиру Св. Богородице код Струге, а чува се у Москви. У њему се налази свега 101 члан Душановог законика, док Јустинијанов закон недостаје. Рукопис је у лошем стању, тако да је изгубљен већи део свих припадајућих текстова. 2. Атонски, писан око 1418. г. нађен је у манастиру Св. Павла на Светој Гори. Чува се такође у

* У оквиру Јустинијановог закона се налазе и неки чланови византијског Земљорадничког закона, о чему ће бити речи у даљем тексту.

¹ О укупном законодавству и претходној литератури видети: А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928, 1 – 14, 49 – 50, 53 – 58; А. Соловјев, *Предавања из историје словенских права*, Београд 1939; Д. Богдановић, *Душаново законодавство*, Историја српског народа, књ. I, СКЗ, Београд 1981, 557 – 565, 558 – 560.

Москви. **3. Хиландарски**, из XVв., нађен је и чува се у Хиландару на Светој Гори. **4. Студенички**, датира из треће деценије XVв., а припадао је манастиру Студеници. Сада се налази у рукописном фонду Хрватске академије знаности и умјетности у Загребу. У њему такође није сачуван Јустинијанов закон. **5. Бистрички**, из 1480. г. нађен је у манастиру Бистрици у Влашкој, а чува се у Москви. **6. Барањски**, из друге половине XV в., нађен је у сеоској цркви у Вилању, код Печуја, а чува се у Универзитетској библиотеци у Београду. **7. Призренски**, писан је крајем XV или почетком XVIв., а пронађен је у близини Призрена у породици свештеника Симе Поповића. После многих перипетија предат је Народном музеју у Београду. **8. Ходошки**, писан око 1440. г. нађен је у манастиру Ходош. Мењао је многа места, а сада се чува у Народном музеју у Прагу. **9. Шишатовачки**, настао 1541.г. у Светој Гори, чуван је у манастиру по којем је добио и име, а сада је у Народном музеју у Прагу.²

Рукописи млађе редакције. **10. Раванички**, из половине XVIIв., чува се у Народном музеју у Прагу. **11. Софијски**, писан половином XVIIв., припадао је Београдској митрополији око 1730. године. Нађен је у Кратову, а чува се у Народној библиотеци Ћирило и Методије у Софији. **12. Раковачки**, називан и Новосадски, сачињен је 1700. г. на Фрушкој гори, а чува се у Народном музеју у Прагу. **13. Борђошки**, није тачно датиран, неки сматрају да је из XVIIв., преписан је у Старој Србији, па је касније пренесен у Војводину. Чува се у Библиотеци Матице српске. **14. Текелијин**, из XVIIв., чува се у Библиотеци Матице српске. **15. Стратимировићев**, потиче с краја XVII или с почетка XVIIIв. Флорински га је назвао Сандићев по новосадском професору А. Сандићу који га је поклатио Матици српској, где се и данас налази. **16. Ковиљски**, преписан је у Београду 1726. г. Пронађен је у манастиру Ковиљу у Бачкој. Чува се у библиотеци Матице српске. **17. Папштровски**, познат и као Загребачки, потиче из средине XVIIIв. Нађен је у манастиру Режевићи у Папштровићима. Чува се у Загребу у библиотеци Хрватске академије знаности. Текст Јустинијановог закона сачуван је у целини, док су неки листови на којима је био Душанов законик општењени, а неки изгубљени. **18. Патријаршијски**, познат и као Карловачки, преписан је у XVIII в. Чува се у Патријаршијској библиотеци. **19. Карловачки**, преписан је 1764. г. Преписао га је ректор школе Богоридичиног покроба у Сремским Карловцима – Петар Теодоров. Чува се у Народној библиотеци

² О рукописима старије и млађе редакције, њиховим описима, издањима и старијој литератури видети, А. Соловјев, *Законодавство*, 16 – 47; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд 1960, 5 – 39; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, САНУ, Београд 1980, 19 – 161; Група аутора, *Законик цара Стефана Душана*, књ. I, *Струишки и Ајонски рукопис*, САНУ, Београд 1975, 1 – 23, 123 – 124, 209 – 212; књ. II, *Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис*, Београд 1981, 61 – 65, 103 – 106, 149 – 154, 221 – 223; књ. III, *Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис*, Београд 1997, 83 – 87, 157 – 160, 211 – 214, 283 – 287, 339 – 344, 405 – 409; М. Пешипан, *О међусобним односима верзија Душановог законика, Законика цар Стефана Душана*, књ. III, САНУ, 11 – 24.

у Београду. **20. Грбаљски**, писан је 1767. г. или нешто касније руком Антона Батуте, канцелара Грбаљске жупе, па има званичан карактер. Садржина зборника су *дукали* млетачке државе, сената и појединих провидура о повластицама аутономне Грбаљске жупе, од 23. јула 1647. г. до октобра 1767. г. и то на италијанском језику и у српском преводу. Оригиниали су се налазили код главара, а копија и превод су начињени да би се текстом могло служити у пракси. Грбаљски рукопис је краћи од Раваничког и Софијског и других њима најближих рукописа. А. Соловјев је сматрао да је Грбаљски рукопис преписан са бољег и потпунијег протографа.³ До 90-их година XX века налазио се у Цавтату у библиотеци Валтазара Боггишића. **21. Вршачки** је преписан 1772. г. по захтеву митрополита Јована Георгијевића. Чуван је у Народном музеју у Вршцу, али је касније пренесен у Матицу српску у Новом Саду. **22. Попиначки**, рукопис попа Николајевића, сачињен је 1784. г. или 1785. г. Чува се у Библиотеци Матице српске. **23. Јагићев**, назван по Ватрославу Јагићу, препис је из средине XIX в. Чува се на Универзитету у Београду у збирци *Јагићева библиотека*. **24. Боггишићев**, познат и као Далматински, писан је средином XIX в. По Мошину имао је знатно старији предложак који би се могао ставити у XVI в., па чак, можда, и на крај XV в.⁴ До 90-их година је чуван у Боггишићевој библиотеци у Цавтату. По закључку М. Пешикана, изведеном на основу језичке анализе, Јагићев и Боггишићев рукопис се не могу узимати као засебне верзије, јер су преписани са истог предлошка. По његовом мишљењу, тај предложак је имао општењене листове, делом испретуране, а делом изгубљене. Преписивачи су унели само неке ортографске разлике, па је тако Боггишићев рукопис више под утицајем руске ортографије, а оба преписивача су правила сличне лапсусе.⁵ **25. Руднички**, познат и као Београдски, потицао је из XVII века. Шафарик га је преписао за своје научне потребе и тај се препис чува у Народном музеју у Прагу.

У свим овим рукописима, поред Душановог законика, своје трајно место нашла је Синтагма Матије Властара, прво скраћена, а касније само као избор чланова. Недостаје само у јако општењеном Струшком рукопису. Претпоставља се да је Синтагма преведена на српски језик по званичном захтеву царске канцеларије.

У време кодификаторског рада цара Стефана Душана у Византији се јављају два значајна правна зборника, оба састављена у Солуну. Јеромонах Матија Властар је свој рад завршио 1335, а номофилакс и судија Константин Арменопул 1345. Матија Властар је у свој зборник (*Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*) унео сву најважнију грађу и црквеног и световног права, расподеливши је у облику алфаветара у 24 поглавља или састава. Константин Арменопул је у свој зборник унео само световно право и расподелио га је у шест књига, по чему је и назван *Ἐξάβιβλος*. Касније је и Арменопул обрадио црквено право у књизи *Epitome canonum*, такође

³ А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647 – 1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА LXXXVII (1938) 1 – 79, 24.

⁴ V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlada redakcija Dušanova zakonodavstva*, *Analitički Historijskog instituta u Dubrovniku*, Dubrovnik 1953, 9 – 58, 10 – 12.

⁵ М. Пешикан, *op.cit.* 17.

у шест књига. И Синтагма и Хексабиблос су преживели пад Византијског царства. Оба зборника су преведена на народни грчки језик крајем XV века. Слично српским правним зборницима и Арменулолов зборник је у Грчкој преписиван даље кроз векове, па се зна за преко педесет примерака, што рукописа, што касније штампаних издања од XIV до XVIII века. Сматра се да је за време турске владавине важио у Бугарској и Румунији за хришћанско становништво. Када је Русија добила Бесарабију од Турске на основу мировног уговора из Букурешта, затекла је тамо употребу византијског права. Како се највише судило по Арменулоловом Шестокњижју, руска влада га је признала као важећи извор права. Бесарабија је била једина земља у којој је још у XX веку (све до 1918.) важило византијско право.⁶ Претпоставља се да су познати историјски разлози политичке природе могли бити од значаја приликом одлучивања о преводу одређеног правног зборника на српски језик. То су били догађаји у борби за цариградски престо и побуна зилота, затим верске расправе варлаамита и исихаста, као и царско ослањање на светогорске монахе у тражењу подршке за своје велике планове. Сам цар је био наклоњен исихастима, па је Матија Властар, васпитаник Свете горе и пријатељ кир Исака, светогорског прота, као истакнути исихаста могао добити првенство, док је Арменулол био аристократа, изгледа наклоњен латинима и заштитник варлаамита, што вероватно није препоручивало његово правно дело као погодно за Србију.⁷

Властарева Синтагма се може наћи у већем броју рукописа – и сама, тзв. Потпуна синтагма и као низ изабраних чланова у оквиру већег правног зборника уз Душанов законик, тзв. Скраћена синтагма, а потом прерађена као део Јустинијановог закона и Душановог законика. Потпуна синтагма се никада не налази у истом зборнику са Душановим закоником и Јустинијановим законом, него у склопу са неким другим црквеним и полемичким текстовима.⁸ Постоје рукописи из каснијег доба (XVI и XVIIв.) који су, изгледа, преписани са непотпуних оригинала или су сами непотпуни, а у којима налазимо Скраћену синтагму без Душановог законика. У неким од тих рукописа налази се и Закон цара Јустинијана. То су: 1. Карловачки зборник из XVIв. који садржи Скраћену синтагму без почетка и завршетка, а чува се у Карловцима. 2. Бешеновски зборник, писан 1581. године, а нађен у манастиру Бешеново. Садржи Скраћену синтагму, Јустинијанов закон и неке друге текстове. 3. Новопазарски зборник наводи А. Соловјев по опису С. Новаковића, али напомиње да га он сам није нашао у Карловцима. Садржао је *Скраћену синтагму* без завршетка. Ту није помињао Јустинијанов закон. 4. Београдски збор-

⁶ А. Соловјев, *Значај византијског права на Балкану*, Годишњица Николе Чупића XXXVII (1928) 95 – 141, 100 – 101, 108 – 109, 115 – 116, 136 – 137. А. Соловјев, *Законодавство*, 75 – 77, 81 – 88.

⁷ А. Соловјев, *Законодавство*, 77 – 81. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 475 – 483; М. Благојевић, *Идеја и стварност Душановог царевања, Историја српског народа*, књ. I, 524 – 540.

⁸ С. Новаковић, *Матије Властара Синтагма*, СКА (1907) XXX – XL, А. Соловјев, *Законодавство*, 49–50.

ник из XVI в., нађен у Марковом манастиру код Призрена, садржи Скраћену синтагму и Јустинијанов закон. **5. Хиландарски зборник**, писан у Јањеву 1620. г. чува се у Хиландару, а садржи Скраћену синтагму, Јустинијанов закон и друге текстове. **6. Велески зборник**, писан у XVII в., општећен, без почетка и завршетка, нађен је у Ветерском манастиру у Велесу, а чува се у Народној библиотеци у Београду. А. Соловјев мисли да је могуће да је у појединим рукописима намерно изостављен Душанов законик и да су у XVI и XVII в. неки калуђери обраћали више пажње на законодавство грчких царева, верујући да је српски цар Стефан Душан својим самовољним понашањем према византијском царству, а пре свега према самој Цариградској цркви узроковао Божију казну и многа страдања у Србији.⁹

Румунски рукопис, о којем ће такође бити речи, потиче из XVIII века, а чува се у библиотеци румунске Академије наука под сигн. 3093. Садржи више текстова верског и филозофског карактера, као и упутства за справљање лекова. Прва два текста су Законик цара Константина Јустинијана (фф. 1 – 23р) и Законик цара Душана (фф. 23в – 53р).¹⁰ Јустинијанов закон је подељен на 18 поглавља са укупно 152 члана. Поглавља имају наслове, али наслови садржински обухватају ту групу чланова само делимично, јер се обично односе само на неколико најближих. Материја остаје слабо систематизована. Нумерације нема, па су поједине одредбе у оквиру истог члана одвојене размацама и другим поступцима писара. Приређивачи су заједно објавили Софијски и Румунски рукопис Јустинијановог закона и превод оба текста на француски језик. У предговору се укратко разматра однос румунског правног система према византијском, па се закључује да је румунско право било делимично засновано на византијском праву и да је утицај прошириван преко православне цркве, као и у другим православним земљама. Обичајно право је било широко заступљено, и то и румунско и словенско. Релевантне норме су у самом процесу преузимања прилагођаване реалним приликама румунског друштва.

Јустинијанов закон се у одређеној мери ослања на византијски Земљораднички закон, о којем је много писано и о којем су остала многа неслагања у научној јавности. Може се прихватити, и поред различитих мишљења, као најверо-

⁹ А. Соловјев, *Законодавство*, 50 – 53. Д. Богдановић је описао овај зборник у свом раду *Каталог ћириличких рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 129, бр. 300. и навео је Скраћену синтагму говорећи о правној садржини зборника. Међутим, нигде није поменуо Јустинијанов закон.

¹⁰ Рукопис су издали Mihail Andréev et Gheorghe Cront, *Loi de jugement, compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien*, Bucarest 1971, 156 – 187. Дугачак и сложен наслов закона треба да му обезбеди ауторитет. По преводу приређивача са румунског на француски језик наслов гласи: *Livre de jugement du très croyant empereur Constantin Justinien des Grecs, avec le très saint père patriarche Grégoire et les boyards du très auguste Empire de Constantinople, comment il faut conduire et redresser l'Empire et rendre tous les jugements importants et justes, auxquels chacun doit se soumettre en toute foi (f.1r)*. О румунској варијанти законодавства цара Душана видети: Liviu P. Marcu, *Une variante roumaine du code d'Etienne Doushan*, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXVII, 1 – 2, Bucarest 1989, 145 – 158.

ватније време настанка Земљорадничког закона период VII или VIII века.¹¹ Закон је првенствено намењен регулисању правних односа између слободних сељака. Према подацима које налазимо у самом тексту, добијамо сложену слику византијског села, у којем је имовинска диференцијација очигледна. Постоје сељаци који су власници ораница, бапшта, винограда, воћњака, шума и млинова, па чак и робова, а има и сасвим сиромашних сељака, који за живот зарађују као сеоски пастири или чувари усева. Крче се нова земљишта за обраду, сеоска општина још увек располаже парцелама зиратне неподељене земље. Могућа је и накнадна подела обрадиве земље која до тада није подељена.¹²

Постоји више редакција Земљорадничког закона - **1. грчки текст старије редакције**; **2. прерађен текст** који се налази у Хексабиблосу Константина Арменопулоса. Обе ове верзије су заступљене у око 120 рукописа од VIII до XVIII в; **3. новогрчка редакција** из XVIII в; **4. српска редакција** из XV в; **5. српски превод** неколико чланова који су ушли у Јустинијанов закон; **6. румунски превод** који је унесен у влашко и молдавско законодавство; **7. славеноруски превод** који се не појављује самостално, него се налази у саставу компилације Књига закона.¹³

У Хиландару се чува један рукопис српске редакције Земљорадничког закона и, као што смо видели, кодекс у коме се налази и Јустинијанов закон.¹⁴ Преу-

¹¹ Упоредити литературу о спорним питањима: L. Margetić, *Zemljoradnički zakon*, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci 3 (1983) 85 – 121, 85 – 88; P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, Les sources et les problèmes*, Revue historique, 219 (1958) 54; N. Svoronos, *Note sur l'origine et la date du code rural*, Travaux et memoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation de Byzance, Paris 1981, t. 8, 487 – 500; И. П. Медведев, *Предварительные замечания о рукописной традиции земельного закона*, Византийский временник, (1980) т.41, 194 – 219; (1981) т.42, 68 – 69; Е. З. Липшиц, И.П. Медведев, Е. К. Пиотровская, *Византийский земельный закон*, Ленинград 1984, 9-25.

¹² Г. Острогорски, *Историја*, 107 – 109, Г. Острогорски, *Византијска сеоска општина*, Привреда и друштво у Византијском Царству, Београд 1969, 103-115. Пуно података о развоју византијског села налазимо у раду Г. Острогорског, *Сеоска јореска општина у Византијском Царству у X веку*, Привреда и друштво у Византијском Царству, Београд 1969, 259 – 350. О селима у средњовековној Србији, о начину обраде земље, аграрним културама и о различитим правно-економским односима међу сеоским становништвом видети у књизи М. Благојевића, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт, Београд 1973.

¹³ Е. З. Липшиц, И. П. Медведев, Е. П. Пиотровская, *Византийский земельный закон*, 25. Е. З. Липшиц, *Византийский земельный закон и его судьбы в средневековых балканских государствах*, Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Sofia 1969, t. 3, 385 – 392.

¹⁴ *Земљораднички закон* се чува под бр. Т 488. То је рукопис српске редакције из XV века. Писало га је више руку, а правопис је мешани рашко-ресавски. Део рукописа је изгубљен, тако да закон нема завршетка, него се прекида у чл.71. по сопственој нумерацији. Закон је један од текстова зборника правних и догматско-полемиких текстова. Детаљан опис рукописа је дао Д. Богдановић, *Каталог*, 178, бр. 466. Земљораднички закон је објавио Ђорђе Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, Зборник радова, Византолошки институт, књ. 3, САН, XLIV, Београд 1955, 15 – 29. Закон цара Јустинијана је део Хиландарског кодекса, рукописа из прве трећине XV века. Има сопствену нумерацију. До сада није обја-

зимање појединих чланова из Земљорадничког закона и њихово уклапање у Јустинијанов закон показује да је српска социјална средина била погодна за примену већ постојећих византијских прописа. Међусобни правни односи слободних сељака по српским селима се нису много разликовали од односа који су били карактеристични за византијско сеоско подручје. Тако је угледање на византијски узор, уз неке измене, помогло стварању правне регулативе за аграрна насеља.

Крађа (*furtum*) спада у класична кривична дела против имовине и познају је права свих народа као једно од најстаријих кривичних дела. У старом српском обичајном праву крађа се кажњавала глобом заснованом на принципу компензације. Ова глоба је имала више карактер надокнаде штете него имовинске казне. На исти или сличан начин се поступало и код других народа на одређеном степену развитка.¹⁵ Докле год је крађа која оштећује појединца или заједницу била сматрана недозвољеним понашањем у материјалном смислу, она је и кажњавана саобразно таквом правном схватању.¹⁶ Временом је држава, преузимајући *jus puniendi* и кажњавајући недозвољено понашање и као формално противправно, тежила да прошири своје казнене надлежности и да систематизује казне према новим правним принципима.¹⁷ Историјски гледано, систем казни је стваран емпиријским путем, па забележено обичајно право даје шаролику слику казnenих одредаба. Осим тачно одређених казни, било у новчаној, било у обрачунској вредности, постојале су и сасвим неодређене казне са формалноправног становишта: *да ѿлаѿи, иѿѿо рече цар* или *иѿѿо рекну душевници*, *да ѿлаѿи иѿѿо ѿѿѿи и гусар* или *да се казни као ѿѿѿи* и сл. Постојала је, значи, презумпција да је надлежном органу морала бити позната врста и висина казне коју је требало применити. Сигурно се казна није одређивала само по слободној процени, нпр. душевника, него је била устаљена у одређеној средини и времену.¹⁸

У свим рукописима Јустинијановог закона налазимо одредбе о крађи. Упоредићемо укупно петнаест рукописа, и то шест рукописа старије редакције – Атонски, Хиландарски, Бистрички, Призренски, Барањски, Ходошки, затим Рако-

вљен интегрално. Описао га је Д. Богдановић, *Каталог*, 129, бр. 300. У Хиландарској библиотеци се чува под бр. Т 368.

¹⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, I део, *Историја кривичног права*, Београд 1931, 2 – 4, 93 – 94. „Национални елеменат у праву не може бити истиснут чак ни рецепцијом, тј. кад један народ прихвати право другог народа, јер и прихваћено туђе право у процесу његове примене и остваривања нехотице прима у себе националне особине оног народа у чијем се животу спроводи“, Т. Тарановски, *Увод у историју словенских права*, Београд 1933, 97.

¹⁶ Т. Тарановски, *Историја кривичног права*, 4 – 7, 93 – 94, 37 – 42.

¹⁷ О разним облицима крађе – *Таѿѿ*, Лексикон српског средњег века, приредили С. Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 726 – 727.

¹⁸ Т. Тарановски, *op. cit.* 49.

вачки као специфичан¹⁹ и седам рукописа млађе редакције – Софијски, Текелијин, Ковилски, Паптровићки, Грбальски и Богишићев, уз примедбе о Раваничком, које је Флорински оставио у научном апарату свог издања Софијског рукописа, као и румунски рукопис о којем је било речи.²⁰ Сви текстови српске редакције су прегледани на основу доступних издања поређених са микрофилмовима и фотографијама документационог фонда Одбора за изворе српског права САНУ. Чланови закона се наводе по оригиналној нумерацији, а уколико ње нема, користи се претпостављена нумерација, већ уобичајена у научној литератури. Румунски рукопис је коришћен према преводу на француски језик, који су приређивачи објавили паралелно са оригиналним текстовима и биће навођен према фолијацији. Текст свих рукописа биће цитиран слободно, без упуштања у језичке варијанте и недоумице, како би се лакше пратио.

Шест рукописа старије редакције има исти распоред текста и садржи 33 члана. Раковачки рукопис има укупно 25 чланова, а распоред текста је другачији. Има два члана, 1 и 18, којих нема у другим рукописима, а недостаје му десет чланова: 2, 4, 5, 6, 21, 24, 25, 29, 30 и 32.

¹⁹ Барањски рукопис са разликама из Хиландарског рукописа објавио је А. Соловјев, *Законодавство*, 236 – 240. У Барањском рукопису Јустинијанов закон се налази на л.120 – 125. Из записа на л.152 види се да је укупан зборник настао преписивањем са два старија рукописа. Један од њих је садржавао Скраћену синтагму Матије Властара, Јустинијанов закон и Душанов законик. Писар их је преписао *in continuo*, без икаквог размака између различитих закона (А. Соловјев, *Законик*, 49 – 51). На л.1 Хиландарског рукописа постоји наслов који одређује да је то законик цара Стефана. Јустинијанов закон је на л.103в – 107в., тако да и он, по мишљењу А. Соловјева, спада под тај основни наслов, заједно са Синтагмом Матије Властара (А. Соловјев, *Законик*, 53 – 55). Ходошки и Раковачки рукопис је издао Т. Флорински (*Памятники законодательной дѣятельности Душана Царя Сербовъ и Грековъ*, Кијеѡ 1888, Приложене, 204 – 211, 212 – 215), а у научном апарату их је поредио са више рукописа, од којих су за нас важни Атонски, Призренски и Шишатовачки. Romuald de Hube је у свом раду *Droit romain & gréco-bizantin chez les peuples slaves*, Paris, Toulouse, 1880. такође издао текст Јустинијановог закона према Ходошком рукопису, али у преводу на француски језик (55 – 62). Уз неке чланове је дао и грчке изворе. Призренски текст Јустинијановог закона је издао још Т. Зигел, *Законикъ Стефана Душана*, Санктпетербургъ 1872, *Приложения*, 3 – 7.

²⁰ Софијски рукопис је коришћен према издању Флоринског, *op.cit.* *Приложения*, 55 – 75, и према издању које су приредили М. Andréev и Gheorgh Cront, *op.cit.* 156 – 186. Текелијин рукопис је коришћен према старом издању: Јованъ Ђорђевић, *Законъ царева: Юстинијана и Стефана Душана*, Србскій Лѣтописъ св. прва, Будим 1859, 1 – 25. Ковилски рукопис је прегледан према фотографијама документационог фонда Одбора за изворе српског права САНУ. Текст Грбальског рукописа имамо у издању А. Соловјева, *Књига привилегија Грбальске жупе*, 55-60. У научном апарату Соловјев са Грбальским текстом пореди Раванички рукопис и Софијски према издању Флоринског. Паптровски рукопис је објавио V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu*, Starine JAZU, knj. 43, Zagreb 1951, 7 – 23. В. Мошин је издао и Богишићев рукопис, а у научном апарату је бележио варијанте из до тада издатих рукописа: V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Dubrovnik 1953, 26 – 37.

Одредбе о појединим облицима кривичног дела крађе биће навођене према редоследу чланова у рукописима, а у складу с оригиналном систематизацијом норми.

Крађа црквених ствари. – У свим рукописима старије редакције, осим у Раковачком, крађи је посвећен само један члан, чл. 28, који има и назив *О крађи. Закон*. Он гласи: *Ако ко украде шћо из цркве или ђо ноћи или ђо дану, да се ослеји, а ако ли на двору шћо црквено украде, да се бије и осмуди и ђрогна из шћога местја. У Раковачком рукопису се на крађу односи последњи, члан 25 и он се слаже са чл. 28 других рукописа старије редакције.*

У рукописима млађе редакције Закона Константина Јустинијана, како се у њима сам закон назива, постоји различит број и распоред чланова. Негде је више одредаба спојено, или су неки чланови раздвојени према постојећим одредбама на више чланова. На неким местима су чланови изостављени или су додати.

У Софијском рукопису се одредба о крађи из цркве налази у чл. 29 који носи назив *О цркви* и гласи овако: *Ако ко украде шћо од цркве или ђо дану, да му се очи изваде, а ако на двору украде црквено да ђлаши ђпросѣруко и да се бије и ђрогна из шћога местја*. Грешком писара је изостављено одређење *или ђо ноћи*, које се налази у другим рукописима млађе редакције. У Ковиљском рукопису је крађи такође посвећен чл. 29 и ту је потпун, те садржи део реченице *или ђо ноћи*. Видимо да се делимично мења врста казне, те да се у рукописима млађе редакције за лакши облик овог кривичног дела, учињеног *на двору*, а не у самој цркви, телесна казна смуђења, вероватно као застарела, замењује новчаном казном у висини троструког износа вредности ствари. Задржане су телесна казна батинања, као и прогонство из места у коме је кривично дело учињено. У Грбальском рукопису крађи црквених ствари је посвећен чл. 24, јасно је формулисан и потврђује да се ова специфична врста крађе предвиђа са нешто другачијом казном него у старијим рукописима. Истовремено се место извршења *на двору*, замењује кратком одредницом *изван*, па тај део члана гласи: *ако ли шћо украде црквено изван, да ђлаши ђпроедудило и да се бие и ђрожене од местја онога*. Формулације су сличне и у другим рукописима млађе редакције,²¹ а у садржини нема разлика. Ово је посебан облик крађе због места на којем је учињена. Законски текст се не бави навођењем предмета крађе, јер се то није сматрало битним, као што није била важна ни вредност украденог предмета. Како ништа не би остало нејасно, прецизира се да крађа може бити учињена дању или ноћу и та чињеница не утиче на врсту казне. А. Соловјев је закључио да се овде не ради о светотатству, него о квалификованом облику крађе.²² Румунски руко-

²¹ Рав чл. 29, Тек чл. 31, Паш чл. 26, Бог чл. 24. У даљем тексту ће се користити следеће скраћенице: Софијски рукопис – Соф, Текелијин рукопис – Тек, Ковиљски рукопис – Ков, Паштровићки рукопис – Паш, Грбальски рукопис – Грб, Богишићев рукопис – Бог, Равањички рукопис – Рав.

²² А. Соловјев налази извор овога члана – Ecl. XVII, 5 = Proch. XXXIX, 58 = Harm. VI, 5, 15, *Законодавство*, 196 – 197.

пис садржи исту одредбу, са разликом која се односи на висину новчане казне. Наиме, предвиђа се да она може бити изречена у двоструком или троструком износу вредности украдене ствари и сигурно је сам суд у оквиру датих лимита могао одлучити коју висину казне сматра адекватнијом: *Ако неко за дана или ноћи украде обредне предмете да му се изваде очи, а ако украде из дворишта цркве треба да плати двоструко и трооструко и да буде башинан и прогнан из тих места* (ф.6.р).

Крађа пољопривредних производа. – У рукописима млађе редакције прво кривично дело крађе налази се у чл. 8, по нумерацији Софијског рукописа и односи се на крађу аграрних култура: *Ако ко краде заграђе или воће, да се бије и да плати 12 перјера, ако се једном деси, а ако два или три пута, 40 перјера.*

Чл. 9 гласи овако: *Ако ко по дану пролазећи уђе у виноград или воћњак пролазећи путем и убере гроздја или воћа у мараму или понесе у руци, то се не суди, ако ли у кош бере, да га бију и да плати 12 перјера. Ако ли ноћу бере да направи вино, да плати оно што је обрао, 40 перјера и да га бију.*

Чл.10 гласи овако: *Ако ли ко убере шуђега житја руковеш руком, да га бију, а друго ништа. Ако ли жање сриом, да плати трооструко и да га бију. Ако ли је веома сиромашан и то учини због глади, да плати то једном, што кажу душевници и да га бију, не не веома и да пресјане с тим.*

Ове одредбе налазимо и у Ковиљском рукопису и углавном се слажу са одредбама Софијског. Међутим, у чл. 9 Ковиљског постоји један уметнути део: *Ако ли у ноћи бере да поједе, да плати 20 перјера и да га бију*, а затим се текст наставаља исто као и у Софијском. У Текелијином рукопису је овој врсти крађе посвећено чак седам чланова (7 – 13), мада у садржини нема битних разлика, јер су чланови 9 и 10 Софијског подељени на неколико посебних. У истом рукопису постоји писарска грешка у 13 члану: *да га бијућ велми* (уместо *не велми*, не веома), која потпуно мења намеру законодавца да се тешко сиромаштво починиоца узима као олакшавајућа околност и да му се казна ублажи. Ових одредаба нема ни у Паптровском, ни у Богишићевом рукопису. У Грбаљском рукопису се те одредбе налазе у Душановом законнику, и то у члановима 75 – 76, а у Раваничком су, према коментару Флоринског, такође подељене на неколико чланова и заједно са чл. 7 налазе се у Душановом законнику, у чл. 147 - 154.²³ Грбаљски рукопис у чл. 75 има исти део реченице који налазимо у чл. 9 Ковиљског рукописа: *ако ли у ноћи бере да изобље, да плати 20 перјера и да га бију*. Оваквих одредаба нема ни у *Скраћеној синтагми* уз старије рукописе.²⁴ Могло се очекивати да је ових неколико чланова презето из Земљорадничког закона, јер су крађе такве врсте биле типичне за сеоска подручја. И дан данас, као и пре хиљаду или више година, неко ће пролазећи сеоским путем откинути грозд са лозе у винограду или неће одолети некој воћки. На-

²³ Флорински, *op.cit.* 466. А. Соловјев, *Законик*, 91.

²⁴ Т. Флорински је објавио Скраћену синтагму према Ходошском рукопису, *op.cit.* 92 – 203 (у даљем тексту СС), а В. Мошин према Студеничком рукопису, В. Мошин, *Vlastareva Sintagma i Dušanov Zakonik u studeničkom „Otečniku“*, Starine, knj. 42, Zagreb 1949, 7 – 93, 80 – 81 (у даљем тексту Студ С).

равно, као што се види из текста закона, било је и мање наивних крађа усева и јестивог гајеног поврћа и воћа, хране драгоцене за време у којем су сви приноси били скромни, а глад је претила у неродним годинама. У српској редакцији Земљорадничког закона постоје два слична члана, блиска по садржини наведеним члановима Јустинијановог закона, али не и истоветна. Тако, чл. 57, по издању Ђ. Сп. Радојичића, гласи овако: *Ако неко у време жетве уђе у њиву и жање снопље или класје или сочиво, да му се одузме одећа и да се бије.* Чл. 58. прописује: *Ако неко уђе у њиву виноград или смоковник због глади, нека не буде окривљен, ако ли због крађе, – да му се одузме одећа и да се бије* (у оригиналу: *ризи улишајући се бијем*, односно: *бијени да се лиши одеће*).²⁵ Одузимање одеће спадало је у казне којима је напошена срамота починиоцу. Оба члана постоје и у преводу Л. Маргетића,²⁶ начињеном по издању Елббернера на основу грчког рукописа Земљорадничког закона.²⁷ Флорински је сматрао да су ови чланови у блиској вези са чл. 60 и 61 грчког текста, односно 57 и 58 руског текста.²⁸ У критичком издању Земљорадничког закона, који су у Лењинграду објавили Липшиц, Медведев и Пиотровска у члановима на грчком и славеноруском језику види се потпуна корелација са релевантним члановима српске редакције.²⁹ Флорински је претпостављао да су ти чланови били у некој потпунијој верзији превода византијских извора, па да су после одатле прешли у ширу верзију млађе редакције.³⁰ То је посебно питање које би отворило цео низ нових недоумица. Треба, ипак, напоменути да постоје велике разлике између текстова ових чланова у Јустинијановом закону и у Земљорадничком закону, и то како у самом опису кривичног дела, тако и у начину кажњавања. Ипак, са сигурношћу се може утврдити постојање корелације. Ако се ова три кратка члана Јустинијановог закона пажљиво упореде са својим далеким извором, могу представљати добар пример како је узор могао послужити, по формулацији Флоринског, као *основна мисао* или *блиска веза*.³¹

У Румунском рукопису слично се прописује: *И ако неко почини крађу у бањини или крађу воћа, нека буде бањинан и нека њлајти 22 гроша. И уколико њо њонови два или три њућа, нека буде бањинан и нека њлајти 70 гроша.* (ф. 2в). На истој страни следећи члан гласи: *И ако неко за дана њролази њоред винограда или вртја и убере у мараму грожђе или воће, њо не њтреба да се суди. И ако неко убере у кошару, нека буде бањинан и нека њлајти 24 гроша.* Даље: *И ако неко бере да њајрави вино, да њлајти све њишо је обрао и глоба је 200 гроша* (ф.3р). Видимо према текстовима свих рукописа да се кривич-

²⁵ Ђорђе Сп. Радојичић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, Зборник радова САН XLIV, Византолошки институт, књ. 3, 15 – 28, 25.

²⁶ L. Margetić, *op.cit.*, 92.

²⁷ W. Ashburner, *The Farmer's Law*, The Journal of Hellenic Studies XXX (1910) 85 – 108; XXXII (1912) 68 – 95.

²⁸ Т. Флорински, *op.cit.* 467 – 468.

²⁹ *Византийский земледельческий закон*, 118 – 119.

³⁰ Т. Флорински, *op.cit.* 471.

³¹ Т. Флорински, *op.cit.* 468.

но дело крађе из бапте, воћњака и винограда сматра посебном врстом крађе, која може имати лакши и тежи облик, олакшавајуће или отежавајуће околности. Висину новчане казне законодавац варира, па у румунској варијанти ту постоји распон од 22 до 200 гроша. И у српској и у румунској варијанти извршење кривичног дела у поврату доноси починиоцу знатно увећану висину новчане казне (12, односно 40 перпера и 22, односно 70 гроша). У румунском рукопису налазимо одредбу о крађи жита, скоро једнако формулисану као у Јустинијановом закону, али са једном разликом: *И ако неко убере руком пшеницу или друго житије, и носи само у рукама, треба га штићи само руком и не другачије. Ако жито сриом, треба да илашти широструко и да буде бајтинан* (ф.3р). Ударање починиоца кривичног дела само руком може се схватити као сасвим блага казна, јер је у то време казнени систем обиловало тешким телесним казнама. У овом случају циљ је био да се ипак изрекне некаква казна како би она послужила као опомена. И српски и румунски текст се у предвиђеном начину кажњавања битно разликују од Земљорадничког закона, јер се уместо срамотне казне одузимања одеће уводи савременија и за то време рационалнија мера принудне накнаде штете. На крају долази одредба која има за циљ ублажавање казне, јер обавезује судије да воде рачуна и о социјалном стању починиоца и о његовим мотивима. Она се слаже са оним што налазимо у српској редакцији: *И ако неко јако сиромашан краде приморан глађу, он илаћа само штиети, или оно штије кажу душевници и он треба да буде бајтинан, али не веома јако, како би иазио да се што не понови* (ф.3р). Може се рећи да овако формулисана казна указује на развој појма субјективне кривичне одговорности и на напор законодавца да се казнено нијансира правни приступ у појединачном суђењу за одређени облик кривичног дела.

Крађа у ванредним околностима. – Крађом се такође сматра узимање туђе ствари у време неке велике несреће, као што су поплава, пожар или неки други догађај који изазива велику забуну, страх од опасности и панику. Починилац кривичног дела би искористио такво стање да покупи ствари које жели. То није узимање туђе ствари крадом, тајно, у било које време, што карактерише обичну крађу, него је узимање туђе ствари у одређеним, по власника тешким, околностима. Чл. 35 Софијског рукописа такву недозвољену радњу санкционише: *Рече благочастиви цар.. Ако ко узме из огња штигод у зајављеној кући, или оно штије је остало од илена ... што да се врати; ако ли штигод од штога сакрије, или узме, а после се што сазна о њему, четвороструко дајти осуђује се као и лойов.* Сличну формулацију, без битних разлика у садржини, имамо и у другим рукописима.³² У Грбаљском рукопису се у чл. 29 предвиђа још једна могућност: *је кућа иане, мада без објашњења на какву се врсту падања куће мисли.* Вероватно је до рушења куће долазило због земљотреса или неке непогоде. У Богишићевом рукопису се, такође, наводи та могућност: *или ош иадения дому* (чл. 31). У Скраћеној синтагми, у А саставу, налазимо опет ову околност: *или иадшаго дома.* Вероватно је у неким рукописима овај део из неког

³² Ков 35, Рав 35, Тек 38, Паш 33.

разлога испуштен.³³ Можда је писар превидео део текста или га није ни било у његовом протографу или је сматрао сувишним навођење ове околности.

Законодавац је свакако желео да један штетан и ружан поступак изједначи са крађом имајући у виду и крајњу последицу, тј. да је власнику на противправан начин одузета његова ствар. При томе се за такву ситуацију не уводи класификација посебног кривичног дела, него се у оквиру постојеће класификације предвиђа још један облик извршења и санкционише се као за крађу: осуђује се као и лопо. У румунском рукопису се узимање туђе ствари из запаљене куће изједначава са крађом и утврђује се обавеза повраћаја узетих ствари. Уколико починилац не призна крађу, а она буде доказана, мора платити троструку вредност ствари и бити осуђен као лопо (ф 7в). Формулација није довољно прецизна, па није баш јасно да ли то значи да се поред плаћања троструке вредности ствари подразумева да *бити осуђен као лопо* значи изрицање још неке казне или се тиме само утврђује оно што је претходно речено.

Обична крађа. – У следећем члану имамо кривично дело обичне крађе. Уколико се дело докаже, починилац је дужан да плати четвороструку вредност ствари. Међутим, постоји могућност да се лопо покаје и да врати ствар власнику својом добром вољом, иако крађа није доказана. Ако се то догоди, власник ствари има обавезу да сачува тајну и да не открије починиоца. Чл. 36 Софијског рукописа гласи овако: *О крађи. Ако ко шта украде и што му се докаже, да да четвороструко, ако не докаже нико и штај се сам покаје и добровољно донесе узето и рече, 'Опростити ми, сагреших, прими своје штајно', да прими и да га не открије, ако ли га открије, да пострада штај који га је открио. У другим рукописима нема битнијих разлика, па у Ковилском рукопису, у чл. 36 читамо: да пострада онај који га је открио, а у чл. 386 Текелијиног рукописа: штај да пострададе. Паштровски рукопис у чл. 34 има измену: да пострада како неустрашеник. Текст Грбаљског рукописа се у чл. 30 слаже са Софијским, али јасније формулише казну: ако ли би га обличио, да буде кастиган како би био лудеж. Богинићев у чл. 32 наводи: штаи да пострададе обличивши его, не објашњавајући даље како то треба да пострада. Раванички се у чл. 36 слаже са Софијским. Скраћена синтагма за обичну крађу такође предвиђа имовинску казну у висини четвороструке вредности ствари.³⁴ Румунски рукопис предвиђа кривично дело обичне крађе и ту је имовинска казна једнака као и у рукописима српске редакције, па износи четвороструку вредност украдене ствари (ф 7в). Румунски текст се наставља одредбом о добровољном повраћају ствари, када лопо каже: *опростити ми браће погреших сам (pardonne-moi, frere, j'ai commis une faute...)*, и обавезује власника ствари да не открије онога који се покајао, али ту нема предвиђене казне за власника ствари уколико би се он оглушио о овај захтев. Формулација звучи више као морална препорука него као законска норма. Затим долази одредба која се од-*

³³ СС, састав А, гл. 11, Студ С, к10.1

³⁴ СС, састав А, гл. 11, Студ С, к10.1

носи на скривање починиоца кривичног дела, а које нема у рукописима српске редакције: *Ако неко крије лојова, крив је као и лојов и на њега треба применити казну исту као на лојова*. Помагање починиоцу кривичног дела крађе, које је извршено скривањем починиоца, представља посебан облик саучесништва и налазимо га у свим развијеним правним системима.

Светиоштитство. – Чл. 52 Софијског рукописа посвећен је крађи из цркве и у њему се разликује крађа из саме цркве и крађа изван цркве. Прво се описује крађа из саме цркве: *О цркви. Ако ко узме свећу или уље или суд или ризу или нешто друго и пронађе се тај, камењем да убијен буде од народа, као лојов божји*. Следи објашњење да онај ко краде из цркве – краде од свих хришћана.³⁵ Грбаљски рукопис у чл. 48 не наводи примере ствари које је могуће у цркви украсти, него има уопштену формулацију: *Тко узме у цркву крадиом икоју ствар* и садржи исту санкцију. Скраћена синтагма предвиђа исто кривично дело, али садржи посебан захтев за утврђивање кривице починиоца: *Ако неко украде ствари из цркве, свеће, уље или нешто друго, ако буде виђен, треба да буде убијен камењем као божји лојов који краде у божјој кући*.³⁶ Хватање лопова на делу је битан услов за утврђивање кривице и изрицање овако тешке казне. По мишљењу А. Соловјева, овако описано кривично дело је *sacrilegium*, светотатство, за разлику од тешке крађе почињене у цркви, коју смо имали у чл. 29 Софијског рукописа и релевантним члановима других рукописа млађе редакције. Матија Властар је том предмету посветио засебну главу (ПС, I, 1) са четири црквена правила и пет световних закона. Редактори Скраћене синтагме су скратили и црквена и световна правила. У изостављеном делу налазе се и објашњења о појму светотатства која нису имала практичну сврху.³⁷

У Софијском рукопису се наставља исти члан – 52б: *Ако изван цркве ишо узме, да илаћи тиросируко и да се стави у тамницу 12 дана, а ако ишо узме због сиромаштва, само то једно да илаћи*. Нема битне разлике ни у другим рукописима, осим у чл. 49 Грбаљског, у којем је предвиђена обавеза починиоца да плати вредност ствари ако је то учинио од невоље, али уз прописану телесну казну – *да буде бивен стайом*. Сиромаштво починиоца се узима у обзир као разлог за ублажавање казне на исти начин на који је то учињено у Синтагми.³⁸ Румунски рукопис такође има одредбу о крађи из цркве и она се слаже са српском редакцијом, али садржи и необичну разлику: *И ако је то свештеник, нека илаћи тиросируко и нека буде затворен*

³⁵ Рав 52а, Тек 54а, Ков 52а, Пап 55, Бог 53.

³⁶ СС, састав, I, гл. I, Студ С MS. О казни каменовањем у Црној Гори у XVIII веку, видети: А. Соловјев, *Студије из историје нашег народног права у XVIII веку*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија, св. II, Сарајево 1947, 207 – 240, 222 – 224.

³⁷ А. Соловјев, *Законодавство*, 195. Остаје за каснију анализу да се утврди да ли су редактори Јустинијановог закона заиста разликовали два кривична дела крађе из цркве, или су постојали неки други разлози због којих су унете две одредбе о крађи из цркве и у млађим рукописима смештене у различите делове законског текста.

³⁸ СС, састав I, гл. I, Студ С, MS.

десеѣ дана. А ако је украо због беде, нека само надокнади шѣеѣу (ф.11р). Оваква формулација изазива низ недоумица. Могуће је и да је у питању грешка, али то тек треба утврдити.

Бављење крађом као занимање. – Чл. 70 Софијског рукописа³⁹ говори о лоповима у множини, али не о наоружаним разбојничким бандама, него о групама лопова који су се крађом бавили у виду заната. Овакве групе лопова су се кретале по целој територији, покушавајући да избегну откривање и хватање. *Закон царски. У било којем граду они који ѣу украду, ако буду сиромашни, а уѣврди се да су само ѣада украли, да бијени буду, а богати да враѣи двосѣруко. Ако ли дваѣуѣи украду, да се ѣроѣе-рају из месѣа ѣога, ако ли ѣриѣуѣи буду виђени да су се усудили ово урадиѣи, да им се руке одсеку.* Извор овог члана се налази у Синтагми Матије Властара. У глави 23 К састава Потпуне синтагме предвиђа се низ одредаба о крађи и црквеног и световног карактера. Редактори Скраћене синтагме су у српској редакцији испустили црквена правила, остављајући правило Василија Великог о епитимији за лопове. У глави 8. К састава је и назив поглавља прецизан: *о ѣаѣѣбе*.⁴⁰ Прави се разлика између починиоца истог дела коме је то прва крађа, с обзиром на материјално стање, па се имућнији починилац кажњава новчаном казном у висини двоструке вредности украдене ствари, док се сиромаш кажњава телесном казном батинања. За исто дело у поврату не прави се разлика у казненом третману починиоца, па се без обзира на његово материјално стање или социјалну категорију којој припада починилац кажњава прогонством. За трећу крађу се починилац кажњава сечењем обе руке. Поређења ради, треба приметити да се и крађа стоке, по Синтагми, кажњавала по сличној градацији – први пут телесном казном батинања, други пут прогонством, трећи пут сечењем руку.⁴¹ Румунски рукопис такође има одредбу о лоповима у множини, па, ако су сиромашни (*сиромашни јадници у граду или насељу*), подлежу телесној казни батинања (*без милосѣи*), а ако су богати, одређује им се да плате двоструко и да буду протерани из тога места, а ако то понове трећи пут, *јер неће да ѣослушају, да им се руке одсеку* (ф16в).

Следећи став истог члана прописује да ће бити одузето оно што је купљено од украдене робе, а пронађе се код лица окривљеног за држање крадене робе. Претпоставља се да ће оно што је одузето бити затим враћено власнику, мада се то изричито не наводи. Међутим, *цена*, односно новац који је дат за украдену ствар не враћа се купцу. У случају да је спорну ствар *куѣио са обличением и не знаѣи о нем оѣкуда је*, што значи bona fide, без своје кривице, јер је, у ствари, преварен, купац треба да добије натраг половину издате суме за купљену ствар, а половину *да шѣѣѣуѣѣи*. Законодавац жели да уведе већи ред у склапање купопродајних послова. Стога све купце упозорава на то да морају назити шта од кога купују, да морају водити рачуна о околностима под којима купују, да је важно знати порекло

³⁹ Тек 68, Рав 70, Паш 70, Ков 70, Грб 63, Бог 76.

⁴⁰ СС, састав К, гл. 8, Студ С, МЗ.

⁴¹ СС, састав К, гл. 8, Студ С, МЗ.

ствари која се купује итд. Уколико се, из разних разлога, не би придржавали ових упозорења, купци ће и сами претрпети штету. Очигледно је да су органи власти сматрали да је посредно увођење материјалне одговорности за лакомисленог купца, и то преко претрпљене штете, добар начин за пресецање канала којима се растура крадена роба. Грбальски рукопис у чл. 64 садржи исто решење, мада је текст јаснији и прецизније формулисан: *и шїо је нейрилично узетїо, а шїо куїљено украдено и нађе се, шїо да се узме, а циену куївишїому не враїишїи, ако ли буде куїио очїишїо не знајући оїшїкуда јесїи, оїиєм шїоловину од асїриех даїишїех да узме, а шїоловину да шїиїеїшїује.*⁴² У румунском рукопису се тражи изјава сведока као доказ да је купац био недужан у овој трансакцији: *Ако неко куїи сїївар крадену без шїрава и власник је нађе, шїреба је одузетїи без шїлаћања цене коју је дао куїац. Али ако неко куїи сїївар на очїглед неког другог и без знања да је сїївар сїїорна, шїреба му враїишїи шїола новца а шїола нека изгуби* (ф. 16в). Међутим, у Скраћеној синтагми се не прави таква разлика, него се све варијанте подводе под један случај куповине украдене ствари и утврђује се да купац нема право на повраћај новца датог за купљену ствар.⁴³

Ушїаја изгубљене сїївари. – Чл. 71 Софијског рукописа⁴⁴ гласи овако: *Ако ко чију изгубљену сїївар нађе и увери се чија је и заїаїи од онога који је шїрази, шїакав је ишїи као и лоїов, а ако нађе изгубљено и шїокаже ономе чије је, да шїаї да дар ономе који је нашао.* Овде је реч о изгубљеној ствари, па није у питању класично дело крађе. Ипак, законодавац сматра да онај ко ствар нађе и, знајући чија је, не врати је ономе ко ју је изгубио: *шїодобан е шїаїшїу* и да га тако треба казнити. Међутим, законодавац налаже власнику ствари да награди онога ко је нашао његову изгубљену ствар и уредно му је вратио: *дар да дасїи насадесому*, не прецизирајући колика би та награда требало да буде у односу на вредност ствари. Остављено је власнику ствари да о висини награде одлучи према својој савести. У румунском рукопису се оваква ситуација формулише кратко и јасно: *Ако неко нађе сїївар коју је неко други изгубио и шїо буде шїорицао, једнак је лоїову. Ако неко нађе изгубљену сїївар и враїишїи је ономе ко ју је изгубио, онај који ју је изгубио шїреба да да награду налазачу* (ф. 16в). Скраћена синтагма препоручује враћање ствари власнику како се утаја не би сматрала крађом, али не предвиђа награду за поштеног налазача туђе ствари.⁴⁵

Ошїимање украдене сїївари од лоїова. – Закон предвиђа могућност да неко отме украдену ствар од лопова и за такав случај одређује висину награде управо према вредности ствари:⁴⁶ *Закон царски, Ако ко ошїме од лоїова или од шїлена, шїоловину себи да узме, јер је због шїога довео у оїасностї свој живоїи.* Грбальски рукопис има савременију терминологију: *Тко ошїме луїеїсу и хаїдуку...* У румунском рукопи-

⁴² А. Соловјев, *Књига шїривилегија*, 59.

⁴³ СС, састав К, гл.8, Студ С, МЗ.

⁴⁴ Рав 71, Тек 69, Ков 71, Паш 71, Грб 65, Бог 77.

⁴⁵ СС, састав К, гл. 8, Студ. С, МЗ.

⁴⁶ Соф 72, Рав 72, Ков 72, Тек 70, Паш 72, Грб 66, Бог 78.

су не видимо никакву битну разлику: *И ако неко одузме нешто од лопова или зликовца, онај који је покраден треба да подели ствар (са оним који је одузео од лопова), јер је тај човек ризиковао свој живот* (ф17р). Очигледно је да се свуда сматрало да је за отимање неке ствари од криминалца било потребно имати храброст и вештину, а да се при томе ризиковао живот. Морао је постојати озбиљан разлог да би се неко упустио у такву авантуру. Велика вредност отете ствари и законом обезбеђена висина награде у износу половине те вредности, могли су бити управо ти потребни мотиви. Важан детаљ у српској редакцији је и то што закон обезбеђује право поделе ствари особи која је ту ствар и отела од лопова, па не треба чекати да то уради власник ствари. У Скраћеној синтагми⁴⁷ налази се одредба идентична по садржини.

Крађа у војсци. – Крађа у војсци се сматрала специфичним видом крађе, а свакако је важно приметити да се крађа оружја сматрала лакшим обликом те специфичне крађе од крађе других ствари које се не наводе. Сигурно је у сложеним условима перманентног ратовања било тешко одржавати сваку врсту дисциплине. Крађе разних предмета које су војници носили са собом за време војних операција, као и ситних личних ствари неопходних на терену могле су изазвати свађе и туче. Груб начин живота и стално ношење оружја погодовали су изазивању сукоба. То је старешинама стварало додатне потешкоће, па је законодавац настојао да строгим казнама обезбеди ред. Чл. 73 Софијског рукописа⁴⁸ гласи овако: *Ако ко краде у својој војсци, ако краду оружје да бијени буду, ако ли друго што, да им се руке одсеку.* У тексту румунског рукописа ближе се одређује да украдена ствар мора бити вредна да би казна била тако тешка: *Ако неки војник узме или украде оружје у својој војсци, треба да буде избациван, ако украде вредне ствари, да му се одсеку руке* (ф17р). У Скраћеној синтагми посебно се предвиђа крађа коња и крађа оружја, па док се за крађу оружја предвиђа казна батинања, крађа коња се санкционише сечењем руку.⁴⁹

Лойови и разбојници. – Чл. 74 Софијског рукописа⁵⁰ се односи и на разбојнике: *Лойови и разбојници да се муче на том месту на коме су сагрешили, да и други виде и да се ућлаше.* Скраћена Синтагма⁵¹ има сличну садржину. У румунском рукопису нема битних разлика. То су све одредбе општег карактера које имају за циљ генералну превенцију (ф.17р). Професионални лопови и разбојници били су велико друштвено зло у целој средњовековној Европи. Такве врсте кривичних дела биле су изузете из надлежности патримонијалних судова. Држава се стално борила да сузбије разбојништво, а законски прописи су обилovali суровим телесним казнама. Кривично гоњење се вршило *ex officio*, без чекања на приватну тужбу

⁴⁷ СС, К састав, гл.8.. Студ С, МЗ.

⁴⁸ Рав 73, Тек 71а, Ков 73, Паш 73, Грб 67, Бог 79.

⁴⁹ СС, К састав, гл. 8, Студ С, МЗ.

⁵⁰ Рав 74, Тек 71.б, Ков 74, Паш 74, Грб 68, Бог 80.

⁵¹ СС, К састав, гл. 8. Студ С, МЗ.

општењене стране. Проглашаване су изузетне мере током *inquisitio terrae generalis*, па су на посебну одговорност позиване старешине села, представници локалних органа власти, господари по градовима и угроженим областима. Ухваћени кривци су подвргавани разним мучењима, ослепљивању, а у лакшим случајевима прогонству. Уз телесне казне или уз смртну казну, изрицана је често и имовинска казна конфискације целокупне имовине, што је посебно погађало породицу осуђеника. Како би окривљени био лакше ухваћен, предвиђена је колективна одговорност села за скривање разбојника. У таквом случају је могла бити изречена посебно тешка казна *расијања*, односно расељавања села. Страшни призори извршења казни над разбојницима одвијали су се јавно, обично у унапред објављено време. Томе је присуствовало локално становништво, а некада су људи путовали у други део земље да би видели погубљење чувених разбојника. Државни великодостојници су поступали у складу с тадашњим правним схватањима, трудећи се да смање број тешких кривичних дела и да одврате потенцијалне починиоце кривичних дела од њихових намера.⁵² Криминолошка истраживања су показала да високе и драстичне казне нису значајније утицале на смањење броја кривичних дела. Савремена теорија утврђује да се корени криминалног понашања налазе пре свега у условима живота и у друштвеној патологији, па тек онда и у самом појединцу. Ефикасан начин борбе против криминала и систем генералне превенције су све сложенији, а укупни резултати су ипак мали, јер је криминално понашање и данас у порасту.

Посебно кривично дело, за које се починилац кажњава као разбојник, предвиђено је у чл. 75 Софијског рукописа и гласи овако: *О онима који секу лозу или плодно дрвеће. Ако ко сече лозу или маслине или друго воће, да буде мучен као разбојник.*⁵³ У румунском рукопису се у тексту истиче и мотив: *Они који из мржње или освете ишчупају лозу или исеку плодно дрвеће да буду мучени као разбојници* (ф17р). У рукописима српске варијанте редактори се не упуштају у могуће мотиве починиоца, па је довољно објективно утврдити личну кривицу онога ко је посекао лозу у туђем винограду или дрво у туђем воћњаку. Но, ова разлика не мора са собом обавезно носити закључак да је према румунској варијанти у пракси било неопходно доказати да је постојала мржња или освета. Таква формулација више личи на додатно објашњење, које је можда наметнуто правним искуством. Казна је веома тешка, али треба имати у виду да је аграрна технологија средњег века подразумевала веома велики труд, са не увек извесним исходом, у гајењу винове лозе и у подизању и одржавању воћњака. Да би се такав труд охрабривао и да би се плодно земљиште користило за одгајање вишегодишњих биљних култура, морала се, поред осталог, стварати и правна сигурност. Заstraпивање суровим казнама је примењивано управо да би се постигла таква сигурност. Скраћена Синтагма не садржи битне разлике у третирању овог кривичног дела.⁵⁴

⁵² Лексикон српског средњег века, *Разбојничтво*, 611-612; Т. Тарановски, *Историја кривичног права*, 95-96; А. Соловјев, *Законик*, 293-297, 303-306.

⁵³ Рав 75, Ков 75, Тек 72, Паш 75, Грб 69, Бог 81.

⁵⁴ СС, К састав, гл.8. Студ С, МЗ.

Крађа из гробова. – Софијски рукопис у чл. 76⁵⁵ има одредбу о једној специфичној врсти крађе, а то је крађа из гробова. Предвиђено је неколико ситуација – ако неко полази у такву крађу са оружјем, биће кажњен тешком казном: да се мучи и смрћу да умрећ, а ако пође без оружја, казна је знатно лакша: да се зајави у џамницу или да копа руду. Даље се прети да ће се одсећи руке оне ко би мртвог свлачио. Вероватно су богатији људи сахрањивани у скупоценим одећи и са накитом, па су били изложени плачки и после смрти. У истом члану, у неколико прецизираних одредаба забрањује се преношење мртвих. Свако преношење је претходно морало бити одобрено од стране надлежних. Гробља су у хришћанским земљама била под посебном заштитом, па се у закону објашњава да је онај који узме неку ствар из гроба *подобан џаџу церковном*. Постојао је и лакши облик ове врсте крађе и састојао се у узимању неког предмета са површине гроба. Лопов који би са гроба узео камен или стуб или нешто друго, кажњаван је високом новчаном казном, која је износила 20 литара злата. У другим рукописима нема неких значајнијих измена и цео текст је, у ствари заснован на ономе што је за такве случајеве већ било предвиђено у Скраћеној Синтагми.⁵⁶ Румунски рукопис (ф17в) прописује исто кривично дело које је описано у рукописима српске редакције и нема битних разлика у односу на Скраћену Синтагму.

У даљем раду на овој теми биће неопходно прегледати све сачуване рукописе Јустинијановог закона и добијени материјал упоредити са подацима које нам о крађи пружају други српски и византијски правни извори. Тако ће се добити потпунија слика о месту овог кривичног дела у кривичном праву средњовековне Србије и о начинима његовог сузбијања. Свакако, опет остаје једна празнина коју је немогуће попунити, а то је недостатак довољног броја релевантних пресуда које би биле чврст ослонац за реконструкцију примене ових правних норми.

Biljana MARKOVIĆ

THE CRIMINAL OFFENCE OF THEFT IN SOME SERBIAN MONUMENTS OF BYZANTINE ORIGIN

Summary

The paper analyses fifteen transcripts (dating from the 15th to 18th century) of the Justinian Law, a compilation of Byzantine origin incorporated in the codex of medieval legal and religious manuscripts. The important parts of the codex are the Code of Tsar Stefan Dusan and the Syntagma of Matija Vlastar, which together with the

⁵⁵ Рав 76, Тек 73, Ков 76, Пап 76, Грб 73, Бог 82.

⁵⁶ СС, Т састав, гл.2. Студ С, МЕ. У Потпуној Синтагми се одредбе о непоштовању и обесвећењу гробова налазе у Т саставу, гл.2.: Περὶ ταφῆς и Т састав, гл. 10: Περὶ τομφορύχων. Редактори су у Скраћеној Синтагми сложили одредбе у једно поглавље. Т, 2, са основним називом: О groboriteljehÅ.

Justinian Law make the codex of Serbian and Byzantine law. The analysis included six older transcripts – Athos, Chilandar, Bistrica, Prizren, Baranja, Hodoš, as well as the specific Rakovac transcript, and seven more recent transcripts – Sophia, Ravanica, Tekelija, Kovilj, Paštrovići, Grbalj, Bogišić and one Romanian from the 18th century. In the older transcripts the criminal offence of theft is determined only in Article 28 and it referred to the theft from church. The later transcripts refer to the criminal offence of theft in 14 articles, and according to the numbering of the transcript of Sophia, those are articles 8-10, 29, 35-36, 52, 70-76. The provisions of these articles envisage sanctions for various types of this offence, such as theft of things from church, theft of farming products, theft in extraordinary circumstances, common theft, engaging in theft as a profession, keeping of a lost thing as equal to theft, theft in the army and theft from graves. The law also envisages the possibility of seizing the stolen thing from the thief and a reward for that. It includes a general provision intended as a general deterrent, which states that *thieves shall be tortured at the place of wrongdoing so that others could see it and be frightened*. The source of such legal provisions can be found in The Syntagm of Matija Vlastar, The Farmer's Law and Eclogue. The Serbian version and the Byzantine original differ as regards some legal provisions. The Romanian transcript is similar to the Serbian version and contains the same types of theft, but also deviates somewhat from both the Byzantine and Serbian versions. It is obvious that Byzantine legal influence was present in the Balkan countries and that their legislature was to some extent based on the Byzantine law of different times. Also, the transcribers took into account different circumstances in these countries and tried to adjust the legal provisions to the country for which this compilation of law was intended.

Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ
Историјски институт
Београд

СЕОСКА ПРИВРЕДА У СМЕДЕРЕВСКОМ САНЦАКУ (1476 – 1560)

Међу чиниоцима који имају одређујући утицај на карактер привредног живота неког подручја, осим климе, рељефа, природног богатства краја, његове саобраћајне повезаности, важно место заузима и социјална структура становништва. Мада се не може посматрати посебно издвојено од претходно наведених чинилаца, она барем појавно има самосталан карактер и сходно степену његове изражености могуће је говорити о различитим типовима привреде (сеоска, градска и сл.). То је посебно било изражено у ранијим периодима историје, када је и структура привредних активности била много једноставнија од данашње.

У Смедеревском санцаку у другој половини XV и у првој половини XVI века сеоска привреда била је апсолутно доминантна у односу на градску привреду, што је сасвим разумљиво имајући у виду да је сеоско становништво било непоредиво бројније у поређење са градским, као и на одсуство постојања већих градова, па тиме и привредних центара. Ситуација је била донекле измењена освајањем Београда 1521. године, када је Београд преузео од Смедерева улогу најзначајнијег трговачког центра у санцаку, али је сеоска привреда и даље носила превагу у односу на градску.

Сеоска привреда ослањала се превасходно на пољопривреду као на своју основну грану, али су се у њеном оквиру одвијали и одређени облици занатства и трговине као секундарних делатности.¹

¹ Рад *Сеоска привреда у Смедеревском санцаку* писан је првенствено на основу необјављених детаљних пописа ове области из 1476, 1516, 1528, 1536 и 1560. године, који се чувају у Архиву Председништва Владе у Истанбулу (Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (скраћено BBA)). Поменути дефтери Смедеревског санцака чувају се у фонду *Tapu tahrir defterleri* (скр. TTD), под редним бројевима 16 (1476), 1007 (1516), 978 (1528), 187 (1536) и 316 (1560).

Селјак је био дужан да плаћа велики број пореза и намета у новцу или на-тури, од којих је део припадао Ризници, а део „господару земље“ (*сахиби арз*) од кога је зависио. Овај потоњи могао је бити сам султан у случају царских поседа, уживалац тимара или управник верске задужбине. Када је господар земље давао своја права у закуп, раја је била у надлежности закупника. У склопу обавеза које су селјаци морали да плаћају постојали су *канонски* порези, као и они које је увео султан било за територију читавог Царства, било само за поједину област; у другом случају то је било углавном преузимање законских решења из преосманског периода. Порески прописи били су кодификовани законом (*кануннамом*), посебним за сваку област, за који се настојало да буде прихватљив за поданике на које се односи. Свако кршење ових прописа Порта је строго кажњавала. Опште настојање било је да се лични порези и радни кулуци замене давањима у новцу. Документи овог типа, осим са становишта пореских решења која су примењивана, веома се важни и као историографски извор за сагледавање структуре привредног живота краја на који се односе.²

Први сачувани прописи за Смедеревски санџак датирају из 1516. године. Наиме, у оквиру пописа те области из наведене године убележени су и: *канун за смедеревску скелу, прописи о рекама Морави, Дрини и Ибру, пропис о јавном складишту робе у Смедереву, закон за рају смедеревског вилајета, закон за рају Браничева, прописи за тврђаву Голубац, прописи за тврђаву Рам, прописи за тврђаву Кулич, прописи за тврђаву Ужице, прописи за руднике Рудник и Црнча, као и закон за Ниш*. Из 1528. године као извори за привредну историју изузетно су значајни: *прописи за скеле Смедеревског санџака, прописи о рекама Морави, Дрини, Ибру и Сави, прописи за јавно складиштење робе у Смедереву и Београду, закон за рају смедеревског вилајета*. У попис из 1536. године убележени су: *прописи за скелу Смедеревског санџака, прописи о рекама Морави, Дрини, Ибру и Сави, прописи за јавно складиштење робе у Смедереву и Београду, закон за рају смедеревског вилајета, прописи о приходима тврђаве Голубац, као и закон за Ниш*. Готово истоветна је и структура законских прописа из 1560. године, у оквиру које су обухваћени: *прописи за скеле Смедеревског санџака, прописи о градској баждарини Смедерева, прописи за јавно складиштење робе у Смедереву, прописи о рекама Морави, Дрини, Ибру и Сави, и закон за рају смедеревског вилајета*.³

² Gilles Veinstein, *L'Empire dans sa grandeur*, /y:/ L'histoire de l'Empire Ottoman, Paris 1989, 213. Кануннаме султана Мехмеда Фатиха састављене 1477. године обавезивале су селјаке да одраде кулук у трајању од 7 дана годишње. Осим тога, селјаци су морали да обаве дужност повезану са давањем дела летина одређеном тимарнику у његовом амбару, а и различите послове у вези са изградњом кућа тимарника и обезбеђења неких других његових потреба. И.А. Петросјан, *Османска Империја: могућство и гибел*, Москва 1990, 96.

³ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 17 – 27; 34 – 37; 39 – 47; 51 – 56. О канунамама као извору првог реда за друштвену и привредну историју Смедеревског санџака, види: Colin Heywood, *The Evolution of the Ottoman Provincial Law-Code (Sancak Kanun-name: the Kanun-name-i Liva-i Semendire)*, The Turkish Studies Association Bulletin, vol. 15, no. 2 (September 1991), 223 – 251.

I

Пољопривреда је свакако представљала најзначајнију и најпродуктивнију привредну грану у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века. Највећи број раје живео је на земљи и од земље. Хришћани су располагали својим зависним баштинама, а муслимани чифлукцима. Та земљишна парцела, чија је величина варирала у зависности од квалитета земљишта, била је довољна за прехрану једне породице и могла се обрађивати једним паром волова. Баштине су, у ствари, назив за сељачка газдинства и представљале су земљишне деонице у наследно-баштинском поседу појединих породица које су их обрађивале и живеле на њима. Зато су баштине имале много већи део са земљом намењеном обрађивању и коришћењу, а са мањим делом предвиђеним за кућу, окућницу, стаје, амбаре, гумно и сл. неопходне пратеће објекте газдинства.⁴

Становницима појединих села нису биле довољне количине земље које су обрађивали, па су сејали било у атарима других села, било у оближњим, ненастаним мезрама. Та појава много је изразитија у ранијим пописима (1476, 1516) да би од двадесетих година XVI века била много мање изражена. Тако су на пример становници села Маскари, у Некудиму, 1476. године обрађивали и оближњу мезру Кошарна.⁵

Поред сеоских газдинстава део земље чинио је тимариотску резерву, тј. *хаса* (тур. *hassa*) земљу. Чести називи топонима Придворица, и то у разним областима Смедеревског санцака (Некудим, Островица, Кучево), асоцирају на термин *двор*, познат из српског средњег века као саставни део једног властелинства. Доласком Османлија на просторе Смедеревског санцака властелинска резерва прихваћена је у оквирима тимарског система. Као *хаса* најчешће су убележене воденице, ливаде и виногради, мада је таквих земљишних добара на територији Смедеревског санцака било неупоредиво мање у односу на територије које су улазиле у састав Босанског или Херцеговачког санцака, на пример.⁶ У оквиру прихода од села Придворица у Кучеву 1476. године, на пример, убележена је и једна *хаса* воденица.⁷ Одредбама кануна за рају Смедеревског вилајета из 1516. године предвиђено је да оне ливаде „које су за лично коришћење уписане спахијама њихови рајетини косе и [сено] уплашћују на месту, али [га] не носе кућама [спахија]“.⁸

Сељак је имао право уживања (*масаруф*) земље, коју му нико није могао одузети све док је обрађивао, те ју је могао неподељену препустити својим на-

⁴ Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459 – 1804)*, Novi Pazar 1995, 37.

⁵ BBA, TTD 16 (1476).

⁶ Опширније о пољопривреди у босанском и херцеговачком санцаку у првим деценијама османске власти, видети: Desanka Kovačević-Kojić, *Privreda sela*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 117.

⁷ BBA, TTD 16 (1476).

⁸ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 20.

следницима. Он је такође могао да поседује, али као пуну својину (*мулк*), друге непокретности, попут куће, винограда, воћњака, повртњака или млина.⁹

За привреду села, поред привредних услова (шуме, клима, планине, котлине итд.) веома важан чинилац представљала је бројност земљорадничког становништва. У раније време, када није било усавршених пољопривредних алатки, радне руке биле су примаран чинилац пољопривредне производње.

За разлику од њему савремених феудалних друштава у западној Европи, сељак у Османском царству није био строго везан за земљу коју је обрађивао. Наиме, у прописима за рају Смедеревског санцака, а слични прописи постојали су и за друге области Царства, прецизирано је да, ако рајетин не обрађује земљу на месту где је уписан, већ то чини на тимару другог спахије, половину ушура даје господару земље коју обрађује, а другу половину, као и новчани еквивалент за износ salariје даје свом првобитном тимарнику. У случају раје која напусти своју земљу, те која живи растурено, спахији је остављено право избора: да узима од раје, у зависности од квалитета земље, цео или пола ушура, или по 75 акчи као ресум због напуштања земље.¹⁰

Природа земљишта утицала је на квалитет, облик и величину ораница. Оранице су имале огроман значај за сеоску привреду и непосредно за сељака који их је обрађивао. Екстензиван начин коришћења постојећих ораница наметао је потребу да се оне непрекидно повећавају крчењем необрадивог земљишта. За стварање нових обрадивих површина коришћено је и земљиште које се налазило на већим надморским висинама, јер су Османлије у Смедеревском санцаку затекле топониме изведено од *лаз*, што означава обрадиве површине добијене крчењем лугова, шума и гора (топоним Лазница, на пример, јавља се у Омољу и у Лепеници).¹¹

У коришћеним изворима османске провинијенције нису сачувани подаци о алаткама које су се користиле на територији Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века. Међутим, познато је да се у нашим крајевима од ручног оруђа, рало употребљавало од давнина, а у XIII и XIV веку оно је представљало основну справу за орање. Плуг се у нашим крајевима појавио крај XIV века, с тим што није истиснуо рало из употребе. Уосталом, плуг је био главно оруђе земљорадника на територији читавог Османског царства и имао је свега један метални део: заострени раоник. Запрега од два вола или бивола у неким крајевима остала је карактеристичан симбол сеоске привреде у време Османлија.¹²

Западни путописци који су прошли кроз Смедеревски санцак сведоче да је то била пољопривредно богата земља, у којој је хране било довољно, а чије су цене биле релативно ниске. Тако још Бертрандон де ла Брокијер, који је пропуто-

⁹ Gilles Veinstein, *L'Empire dans sa grandeur*, 212 – 213.

¹⁰ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 19 – 20.

¹¹ BBA, TTD 16 (1476).

¹² Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 42 – 45; Недим Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, Годишњак друштва историчара БиХ IV (1952) 58; И. А. Петросјан, *Османска империја*, 94.

вао Србију 1433. године наводи да је то „шумовит и планински крај, али врло добро насељен селима и веома леп; а има свега што је човеку потребно у целој овој држави Рацији или Србији, што је потпуно исто“. У свом опису Београда Брокијер наглашава: „После тога дођох у варош коју зову Белградо (Београд), која припада краљу Угарске, а прођох (пре тога) многе велике шуме, брегове и долине. А по тим долинама постоји велико мноштво села и добрих намирница, а нарочито добродина“.¹³

Више од века касније (1553/55. године) фламански дипломата Охир Ван Бузбек забележио је приликом свог боравка у Београду: „Ту, у Београду, добили смо на дан поста велику порцију изврсне рибе међу којом је било и неколико финих масних шарана, упецаних у Дунаву, који се сматрају посластицом. Чланови моје пратње накркали су се ове рибе. Услед своје халапливости, или због доба године, многи добише грозницу. Ова велика порција рибе која је довољна да засити четрдесеторицу кошта пола талира и скоро све је у Бугарској подједнако јефтино. Сено је, на пример, сасвим безвредно; свако може да узме колико хоће са богатих пашњака. Само треба да покоси и покупи. Због свега овога смо се приликом прелажења Саве још више дивили мудрости старих Мађара; они су одабрали Панонију и тако добили у посед земљу која је у стању да у изобиљу рађа свако растиње. Далеко смо путовали, прошли смо кроз многе земље у Европи и Азији и нисмо видели ништа друго до кржљавог растиња као што је трава, јечам, овас и жито које је врелина скоро спржила; али кад смо дошли у Мађарску, трава је била толико висока да они који су седели у стражњим колима нису могли да виде кола испред себе, што је добар доказ о плодности тла“.¹⁴

У Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века гајене су готово исте пољопривредне културе као и у средњовековној српској држави: пшеница, јечам, раж, сумјесица, просо, зоб, конопља, купус, сочиво, бостан, лук. Једино се раж као култура не спомиње у манастирским повељама, док на основу дефтера сазнајемо да је он у XVI веку био веома распрострањен, иако мање од пшенице или јечма. Што се сумјесице тиче, Хазим Шабановић у свом издању катастарских пописа Београда и околине у XVI веку¹⁵ османску реч *махлут* преводи као суражица, али је Милош Благојевић утврдио да се у том периоду у Београдској нахији вероватно сејала сумјесица, пошто су површине под пшеницом и јечмом биле највеће.¹⁶ У овом раду преузето је то аргументовано објашњење, тим пре што реч *махлут* првенствено значи само мешавина, па се не може на основу искључиво лингвистичких критеријума тврдити о којој се житарици

¹³ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превод и коментари Миодраг Рајичић, Београд 1950, 129 – 133.

¹⁴ Jelica Novaković – Lopusina, *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*, Београд 1999, 224.

¹⁵ Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. I, катастарски пописи Београда и околине, Београд 1964, 662.

¹⁶ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 100.

ради. Поједина села давала су доста високе дажбине на ширу, што сведочи о веома развијеном виноградарству, а намет на кошнице, који је убиран у великом броју села да је гајење пчела било веома распрострањено.¹⁷ У основном дефтеру уписан је и намет на свиње, док је намет на овце – овчарина, уписиван у посебне дефтере и о томе немамо података. Више од 50% дажбина у свим селима представљају дажбине на житарице, од којих је оствариван највећи приход.

Наравно, у зависности од области, постојале су и специфичности у гајењу култура. Тако је, на пример, нахија Ниш била карактеристична јер се у њој гајио пиринач.¹⁸

У дефтеру су поред количине уписане и цене за производе за које су дажбине узимане у натури. У периоду 1476 – 1560. године неки производи су мењали цене, док са неким другим то није био случај. Према томе, треба напоменути да у том периоду није било израженије инфлације, која је кренула вртоглаво да расте седамдесетих година XVI века. Тако је 1476. године један венецијански дукат вредео 45, 1520. 55, а у периоду 1540 – 1580. дукат је вредео 60 акчи. После 1580. године, у време монетарне кризе, дошло је до поремећаја у односу између акче и венецијанског дуката, који је са 60 скочио на 100 акчи.¹⁹

¹⁷ Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi Kosova i susednih krajeva 1455-1800*, Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae, Zagreb 1988, 39-42.

¹⁸ BBA, TTD 978 (1528).

¹⁹ Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, у регистру под: акча.

Упркос девалвацији од 40% израженој у периоду 1476 – 1560. године, новчане обавезе нису се мењале: главарина је стално износила 25 акчи по старешини домаћинства или 6 акчи ако је реч о удовици. У исто време расле су цене производа. Лукно пшенице коштало је 1476. године 9 акчи, а 1560. године чак 56 акчи, што представља раст од 520%. Лукно јечма и проса коштало је 1476. године 6 акчи, 1516. 4 акче, 1528. 21 акчу, а 1560. године 30 акчи (раст од 275%). Уочљиво је да је раст цена пшенице, јечма и проса био већи од инфлације, што се може објаснити потражњом за овим производима, тј. стањем на тражишту, а не само инфлацијом и падом вредности акче. Зависно од тражње, цена појединачних производа, на пример, пшенице, расла је брже од цена других производа (јечам, просо).²⁰

Када се анализирају спахијски приходи, уочава се да је готово 90% прихода потицало од испенце, производње житарица и виноградарства, док су друге културе у тој структури минимално заступљене. Навешћемо као примар зеамет Хамза-бега, брата паше Јигит-бега, из породице Гумлу, који се налазио у области Пека у Браничеву и који се састојао из 4 села (Трстеник, Худојевце, Клење, Раброво) са 242 куће, 7 удовица и приходом од 26.806 акчи. Највећи приход на овом зеамету остваривао се од гајења винове лозе. Ова четири села произносила су 1.424 медре шире, што одговара новчаном еквиваленту од 11.392 акче,²¹ а што чини чак 43% од укупног прихода овог заима. Учешће прихода од житарица (6.255 акчи) и од испенце било је подједнако: 25 (6.152 акчи), односно 24%.²² Готово 60% прихода од житарица чини приход од пшенице, који је износио 3.555 акчи, док преостали износ потиче од производње јечма, овса и ражи. Приход од ресума на сено, дрва и бадухаву износио је 1.144 акче (4% од укупног прихода), колики је био при-

²⁰ ВВА, ТТД 16 (1476); ТТД 1007 (1516); 978 (1528); 316 (1560).

²¹ Медра шире је 1476. године вредела 8 акчи.

²² Слични односи уочени су и у другим областима Царства. Наиме, у области Еубеје у другој половини XV века приход од испенце такође је износио једну четвртину спахијског прихода. Детаљније: Evangelia Balta, *L'Eubée à la fin du XV siècle*, Paris 1989.

ход који се стицао гајењем свих других култура (пчеларство, свињогојство, повртарство, воћарство, узгој лана и сочива, ресум на млинове). Од свих поменутих култура заједно убирао се приход од 1.143 акче, што такође представља додатних 4% у структури укупног прихода.²³

Слични односи уочавају се и на територији читавог Смедеревског санцака. Структура производње, као и просечна производња пољопривредних производа у Смедеревском санцаку у другој половини XV и у првој половини XVI века биће изложена на примеру нахије Ваљево.²⁴

Ваљевска нахија је 1528. године на име дажбина давала укупно 597.923 акче, а просечан намет по селу износио је 2.770 акчи. Највећи број села, њих 56 (26%), био је оптерећен просечним наметом (2.001-3.000 акчи). Села са наметом мањим од 1.000 акчи било је 16 (7.5%), оних која су давала 1.001 – 2.000 акчи на име дажбина 48 (22%), 3.001 – 4.000 акчи такође 48 (22%), 5.001 – 6.000 акчи 13 (6%), а оних са преко 6.000 акчи дажбина 6 (3%). Највећи износ дажбина (9.525 акчи) давало је село Брест. Брест је најстарије село у ваљевском крају и први пут се помиње 1316. године у Бањској хрисовуљи. Ово село имало је 1528. године 28 домаћинстава, а највећи део ових високих дажбина чини приход од житарица. Село је, наиме, давало 25 лукана пшенице, 98 лукана јечма, 80 лукана зоби, 55 лукана сумјесице и 55 лукана проса. Дажбине на житарице износиле су 7.198 акчи или 78% укупног намета од села; село је давало још и 900 акчи на име главарине, 290 акчи дажбина на држање кошница, 18 медри или 144 акче ресума на ширу, 114 акчи ресума на свиње, 290 акчи ресума на сено и дрво, 210 акчи за ванредне намете, као и ситније новчане износе на име дажбина за конопљу и купус.²⁵

Команице је било село са најмањим наметом, које је давало на име дажбина 123 акче. Од тог износа, више од половине чиниле су дажбине на производњу сумјесице: 3 лукна или 63 акче.²⁶

Дажбине Ваљевске нахије износиле су 1560. године 424.303 акче, односно у просеку 2.040 акчи по насељу. Села оптерећених дажбинама 0 – 1.000 акчи било је 37 (18%), 1.001 – 2.000 акчи 76 (36.5%), 2.001 – 3.000 акчи 56 (27%), 3.001 – 4.000 акчи 17 (8%), 4.001 – 5.000 акчи 13 (6%), 5.001 – 6.000 акчи 3 (1.5%) и преко 6.000 акчи 4 села (2%): Мојсиње (6.284 акче), Стублина (7.957 акчи), Горња Буковица (8.400 акчи) и Грабовац (9.000 акчи). Грабовац, село које је давало највиши износ на име дажбина имало је 57 домаћинстава, 8 самаца, 2 слободна мусли-

²³ ВВА, ТТД 16 (1476).

²⁴ У овом излагању одабран је приступ тзв. огледних примера, прихваћен у западној историографији (енг. case studies) ради прегледности и јасноће казивања. Све пропорције које су овде изнете за нахију Ваљево у потпуности су примењиве и за територију Смедеревског санцака у целини.

²⁵ ВВА, ТТД 978 (1528). Опширније о Ваљевској нахији, видети: Ема Миљковић, *Ваљевски крај у првим деценијама турске власти*, Ваљево, постанак и успон градског средиштва, Ваљево 1994, 152 – 160.

²⁶ ВВА, ТТД 978 (1528).

мана и 1 примићура. Највећи део овог високог износа чинило је 4.950 акчи ушура од шире (165 медри), затим 50 лукана пшенице, 35 лукана јечма, 25 лукана сумјешнице и 17 лукана проса. Село је такође давало новчане дажбине на производњу конопље, купуса, лука, кошница, воћа, бостана, затим пољарину, свадбарину, намет на бурад, казне, глобе и друге ванредне намете. Село са најмањим приходом (160 акчи) било је село Придворица, које је давало само жировину.²⁷

Пад укупног прихода ове нахије у периоду 1528 – 1560. године за 30% није директно сразмерао, иако је свакако повезан, са падом броја становника, који је износио 20%. Наиме, 1528. године у Ваљевској нахији било је 216 уписаних села, са 2.391 домаћинством, а 1560. године 208 села, у којима је живело 1.936 домаћинстава. То значи да је просечно оптерећење домаћинства 1528. године износило 250 акчи, а 1560. године 219 акчи.²⁸ Тешко је наћи реалне узроке оваквом паду производње, поготову што је до шездесетих година XVI века Смедеревски санцак изгубио статус граничног подручја и престао је да буде подручје сталних ратних дејстава, те би било логичније, у таквим условима, очекивати њен пораст.

Раја у Ваљевској нахији, као и у целом Смедеревском санцаку, била је обавезна, према одредбама кануннаме забележене на самом почетку пописа из 1528. године, да даје ушур од житарица, који је износио према прихваћеним проценама, од 1/7 до 1/8 укупног приноса.²⁹ Од сваке баштине давала су се једна кола сена и једна кола дрва. Сваки рајетин је у време клања био дужан да свом тимарнику даје једну акчу по свињи. Одредбе кануна из 1560. године готово су истоветне с онима из 1528. године. Овај канун прецизно одређује и вредност лукна за које каже да има седам мерица, по истанбулској мерици, а да свака мерица има двадесет ока, што значи да је лукно тежило 179.592 кг, док је свака медрa садржала 44 оке, тј. 56.5 литара.³⁰ То значи да је просечно село, као Дрен (примићур, 8 домаћинстава и 3 самца), са дажбинама у износу од 2.259 акчи, производило шездесетих година XVI века 13.5 тона пшенице, 8.1 тону јечма, 5.4 тона зоби, 8.1 тону ражи, 6.7 тона проса и 6.356 литара шире.³¹ Просечан производња по домаћинству износила је: 0.9 тона пшенице, 0.6 тона јечма, 0.4 тоне зоби, 0.6 тона ражи, 0.9 тона проса и 489 литара вина.³²

²⁷ ВВА, ТТД 316 (1560).

²⁸ ВВА, ТТД 978 (1528); ВВА, ТТД 316 (1560).

²⁹ На територији читавог Османског царства важило је правило да од ушура није могао да буде ослобођен ниједан сељак који је обрађивао свој део земљишта. Над прикупљањем ушура водила се строга контрола. Сељак није могао да изведе летину појединачно са гумна све док тимарник не одреди размер ушура. Скривање приноса и њихово коришћење у личне сврхе од стране сељака били су категорички забрањени. Ушур су плаћали и муслимани и његов износ је варирао у зависности од области од 1/8 до чак 1/3 укупних приноса. И.А. Петросјан, *Османска империја*, 95.

³⁰ Душанка Бојанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 36, 54.

³¹ Прерачунавање лукана у килограме и медри у литре рађено је на основу прорачуна Душанке Бојанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, Lukno; Medra.

³² ВВА, ТТД 316 (1560).

Ипак, мора се нагласити да наведене количине представљају само грубу процену производње и не могу се безрезервно прихватити, јер су турске власти у дефтер уписивале процењену производњу, а не стварну. Постоји могућност да су њихове процене, из фискалних разлога, донекле увећане како би се тимарницима обезбедили већи приходи на име дажбина. Уосталом, када се провери тачности „укупног прихода“ тимарника и стваран збир годишњих обавеза сељака, долази се до закључка да се ове цифре веома често разликују, а некад су те разлике знатне. Примера ради, наведимо само да је приход од села Трстеник обрачунат 1476. године на 4.778 акчи, док тачан збир свих дажбина износи 3.955 акчи. Ова појава има само једно објашњење: „укупан приход“ преузет је из првобитног пописа, а тачан збир представља стање констатовано приликом новог пописивања. Сасвим је нормална појава да се приходи тимара мењају из године у годину, а у зависности пре свега од броја становника и величине обрадивих површина. Канцеларија која је контролисала тимарничке приходе морала је имати увид у те разлике да би кориговала стање приликом наредног пописа.

Очигледно је, дакле, да је производња житарица била основна грана земљорадње у Ваљевској нахији, али је то свакако оцена која се може применити и на цели Смедеревски санџак. Регионалне разлике су свакако присутне када је реч о врсти гајених житарица, па је тако у већини крајева Смедеревског санџака пшеница била преовладавајућа култура, док је у Ваљевској нахији највише била гајена сумјешница. Изражено у процентима, 65% укупног прихода у овој нахији остваривано је од производње житарица, и то 17% од пшенице, 18% од јечма и чак 30% од сумјешнице. Ако се томе дода да је 15% од прихода чинио приход од главарине, једноставно је израчунати да су све остале културе учествовале у укупном приходу са свега 20%.³³

Све поменуте житарице користиле су се за људску исхрану. Ипак, и ту су постојале разлике, те су јечам користили само најсиромашнији слојеви, а зоб, која је била лошија од јечма, у исхрану се уводила само у крајњој невољи. Од свих житарица, изузев зоби, добијало се брашно од којег се месио хлеб, а од проса се правила и нека врста каше.³⁴

Да би се стекао увид у стваран обим производње житарица, потребно је ставити га у контекст аутоконзумације и реалног производног вишка, који се може продати на тржишту. Наиме, у светској историографији прихваћене су процене да је минимум житарица потребан годишње по глави становника био 200 кг, док је за семе била потребна петина производње. Томе се мора додати и количина која се предавала на име десетка и салирије, што би значило да је 300 кг житарица било довољно да задовољи личне потребе једног потрошача. Дакле, ако је у Ваљевској нахији свако домаћинство у просеку производило 1.1 тону житарица, то значи да је тај обим производње био довољан само за четворочлану породицу. Ови подаци свакако релативизују утисак о развијеној производњи житарица, јер је та

³³ ВВА, ТТД 978 (1528).

³⁴ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 125.

производња била недовољна чак и за задовољавање сопствених потреба једне породице, док о неком реалном тржишном вишку није могло бити ни речи.³⁵

Међутим, ако се истоветна анализа примени на неке друге области Смедеревског санцака, добиће се и различита слика. Тако је просечна производња житарица по становнику годишње у Браничевској области седамдесетих година XV века износила 425 кг, док је само производња пшенице у просеку износила 230 кг по глави становника. У читавој овој пространој области, коју је чинило 7 нахија, производња житарица била је равномерна, иако је најинтензивнија била у областима Омоља и Раванице. У овој области још интензивнија била је производња вина: она је, наиме, износила 43 литра годишње, што по проценама др Бошка Мијатовића, сарадника Економског института у Београду, износи чак 40% више у односу на производњу у СФРЈ осамдесетих година XX века.³⁶

Доминантна производња житарица условила је још једну специфичност у структури прихода: наиме, иако се много већи број намета плаћао у новцу него у натури, процентуално гледано, свега 33% укупног износа дажбина је наплаћивано у новцу.

У непосредној вези с производњом житарица је и постојање великог броја воденица у читавом Смедеревском санцаку, на брзим речицама и потоцима. Током читавог анализираног периода дажбина на воденице била је једнака – 15 аспри за воденичарски камен који ради пола, а 30 аспри за онај који ради целе године. Воденице су могле бити рајинске или спахијске, тј. *хаса*, што је веома често био случај. У пописе су убележене и воденице које више нису биле у употреби као покварене или напуштене. За разлику од средњовековне Србије, где воденице нису обавезно подизане уз насеље, у свим проучаваним пописима Смедеревског санцака из друге половине XV и прве половине XVI века воденице су пописане у оквиру насеља.³⁷

Илустрације ради наведимо да су у области Браничева 1476. године *хаса* воденице уписане у 31 селу, те да су имале 43 камена, док су рајинске воденице постојале у 87 села, као и на једној мезри, а састојале су се од 112 каменова (жрвања). Током целе године радило је око 2/3 млинова. Шест воденица је било покварено. Помиње се и мањи број ваљавица.³⁸

Поред житарица, како је наведено, на територији читавог Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века, али у много мањој мери, гајиле су се и легуминозе, биљке са махунастим плодовима, које су као вариво служиле за јело. Нарочито је био распрострањен боб, који добро подноси хладноћу, па се сејао готово на целом Балканском полуострву. Веома цењена биљка из

³⁵ Evangelia Balta, *L'Eubée a la fin du XV siècle*, 36 – 37.

³⁶ ВВА, ТТД 16 (1476). Бошко Мијатовић, *Браничевска област 1467. године*, Економска мисао, година XXIII, број 2, Београд 1990, 114.

³⁷ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 170.

³⁸ ВВА, ТТД 16 (1476).

ове групе било је и сочиво, које се гајило у великом броју села Смедеревског санцака. Ипак, по ниским, паушалним износима у новцу који су давани на име дажбина за гајење ових култура, очигледно је да су оне првенствено гајене за сопствену употребу појединачног домаћинства.³⁹

Од индустријских биљака у Смедеревском санцаку била је распрострањена производња конопље и лана, од којег се од давнина у јужнословеским земљама правило рубље и летња одећа. И дажбина на гајење ових биљака плаћана је паушално и у мањем износу.⁴⁰

Повртњак је представљао саставни део окућнице и ту се гајило поврће за потребе домаћинства; окућница није подлежала десетинским дажбинама, већ се за сваки повртњак плаћала такса у износу од 2 акче по повртњаку. Тај ресум припадао је непосредном господару земље. Поврће је у исхрани становништва, а нарочито монаха у средњем веку имало веома значајно место, те је сасвим извесно да је то своје место задржало и по османском освајању наших крајева. У првим пописима Смедеревског санцака убележен је јединствен ресум на бостан, под чиме се подразумевала дажбина на поврће које се гајило. Износ овог ресума био је 2 акче од сваке баштине за поврће које се гајило у већим количинама на њивама, а не за поврће на окућници, које је служило за потребе домаћинства. Почев од тридесетих година XVI века посебно је био убележен ресум на купус, а нешто касније и ресум на лук. То вероватно указује на то да су производња купуса и лука биле најразвијеније, а с обзиром на распрострањеност ове две културе и у средњовековној Србији, таква претпоставка се чини сасвим оправданом.⁴¹ Вероватно да је, поред поврћа, ресум на бостан обухватао и таксу на гајење диња и лубеница, које су врло рано почеле да се гаје у унутрашњости Србије.⁴²

Гајење воћа, познато широм средњовековне Србије, било је присутно у Смедеревском санцаку у другој половини XV и на самом почетку XVI века, али почев од 1528. године у дефтерима се више не бележи ресум на воће (тур. *gesm-i meuva*). Како и у ранијем периоду када је бележен у дефтерима, тај ресум није био висок, на основу чега би се могло претпоставити да је воће гајено готово искључиво за сопствене потребе домаћинства, вероватнијим се чини да се тај ресум почевши од двадесетих година XVI века није плаћао јер није представљао значајну ставку него да је воће престало да се гаји. Ако се зна, како је утврдио Милош Бла-

³⁹ BBA, TTD 16 (1476), BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560).

⁴⁰ Исто.

⁴¹ У пропису о градској баждарини Смедерева из 1560. године прецизира се да се „од једних кола црног лука и од једних кола белог лука узимају четири аспре“ што значи да су се гајили и бели и црни лук. Исто тако, у појединим законским прописима који се односе на Смедеревски санцак спомиње се да су на тргове изношене репа и мрква, што упућује на закључак да се и то поврће и гајило и користило у исхрани. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 26, 52.

⁴² BBA, TTD 16 (1476). BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560). Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 171 – 174. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 165.

гојевић, да се гајење воћа у средњовековној Србији одвијало на два начина, где су се у првом случају, једна воћка или неколико њих засадили у земљиште које по својој основној намени није било предвиђено за воћњак (у виноград, на гувну или поред њега, у нечије двориште, врт, градину, селиште и уопште узевши на окућници), док је други случај подразумевао да је посебна земљишна парцела била издвојена за воћњак, логичном се чини претпоставка да је у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века воће гајено на први од поменутих начина, те да стога није посебно ни бележено. Што се тиче врста воћа које су се гајиле, то је веома тешко прецизно утврдити, јер и када је поменути ресум на воће бивао убележен, врсте воћа нису поименично набрајане. Ни у законским прописима за Смедеревску и суседне области се поименично не помиње ниједна врста воћа, изузев ораха. Путоказ представља и топономастика, те се тако са сигурношћу може тврдити да је орах био у широкој употреби, о чему сведоче бројни топоними попут Ораша, Орашја, Ораховице, који се срећу у свим нахијама Смедеревског санцака, а извесно је да су се гајиле и крушке (топоними Крушева, Крушевица).⁴³

Од преосталих култура, у нешто већим обиму, иако знатно мањем у односу на производњу житарица, гајена је винова лоза. Винова лоза добро успева у крајевима у којима су лета дуга и топла, а не погодују јој предели са великом надморском висином. Стога не чуди што је гајење ове културе било много распрострањеније у области Браничева, где су сва насеља била смештена на највише 300 м надморске висине, него у Ваљевској нахији, где су насеља смештена на нешто виши терен. Винова лоза је најинтензивније гајена на манастирским имањима, првенствено на имању манастира Раваница. Важно је уочити то је да су готово сва села гајила винову лозу, а како је већ наглашено, разлике од регије до регије условљавале су обим те производње, тј. да ли је постојао реалан тржишни вишак, или је та производња задовољавала само домаће потребе.⁴⁴

Посегнимо поново за примером области Браничева, у којој је виноградарство имало дугу традицију, још од времена кнеза Лазара.⁴⁵ Пописом су забележени виногради у готово свим браничевским селима, док је изнад просека била у областима Раванице и Лучице. Приход од шире већи од 1.000 акчи забележен је у 14 села, од којих се 9 налазило у области Лучице. Највећи произвођач вина била је Тополница у Ждрелу, чија се производња може проценити на 104.000 литара вина.⁴⁶

Између производње шире и житарица уочава се корелација: ретка су села где је постојала подједнако развијена производња житарица и шире, те су села у којима је шира била доминантан производ имала нижу производњу житарица и

⁴³ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). Душанка Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 24. Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 163. У средњовековној Србији, поред ораха и крушака, гајиле су се трешње, јабуке, оскоруше и шљиве, те се умесном чини претпоставка да су те врсте воћа гајене и у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века.

⁴⁴ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560)

⁴⁵ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 164.

⁴⁶ ВВА, ТТД 16 (1476). Момчило Стојакović, *Bраничевski teftler*, Beograd 1987.

обрнуто. Међутим, на основу просечних дажбина које је појединачно домаћинство давало када је реч о житарицама и шири, уочава се да је производња житарица била много равномернија, јер се просечан намет од житарица кретао, изражено у новчаном еквиваленту, од 136.6 до 220.3 акче, док се намет на ширу кретао у широком распону од 3.2 акче до 40 акчи.⁴⁷

Гајење винове лозе, поред повољних климатских услова, изискивало је и велику уметност, те не чуди белешка убележена у попис Смедеревског санцака из 1476. године: „*Код цркве зване Душина постојао је виноград, зато што су ту настањени власи, запуштен је*“.⁴⁸

Сточарство је била засновао на испашама, којима је Смедеревски санцак у целини био богат. Гајење крупне стоке није опорезивано, па се стога проучавањем дефтерског материјала не може установити његов обим. Да је говедарство као грана сточарства постојало у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века, сведочи знатан број *говедара*, који се у пописима посебно помињу. У Браничевској области 1467. године говедари су забележени у 18, а 1476. године у 17 села, што је после попова и ковача највећи број припадника једног занимања у селима. Судећи према топониму Крављи Дол, може се претпоставити да је и у Смедеревском санцаку било одвојених пашњака, на које су терали краве и волове.⁴⁹

Гајњем ситне стоке бавило се у првим вековима османске власти и сеоско и градско становништво Царства, јер је овца својим производима млеком, месом, руном, кожом, обезбеђивала основне егзистенцијалне потребе сваког домаћинства. Извесно је да је становништво које је уживало *влашки* статус било основни носилац ове гране сточарства и у канунима за *влахе* прецизно су наведене њихове обавезе. Међутим, како не поседујемо податке о висини пореза убираних од становништва са *влашким* статусом, нисмо у могућности, чак ни грубо, да проценимо број оваца. Земљорадничке породице су се такође бавиле овчарством, али као споредном граном. У попису Браничевске области из 1467. године у девет села, са 259 кућа, а која су улазила у састав тимара спахија, уписано је 1.810 оваца, или у просеку, 7 оваца по домаћинству. Извесно је да је број оваца у влашким селима био већи.⁵⁰

Да је гајење крава и оваца у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века било распрострањено, сведочи и то што су се сир и масло износили и продавали на трговима. Готово у свим законским прописима за ову област насталим у периоду 1476 – 1560. године ова два производа издвојена су у односу на остале живежне намирнице, које се помињу збирно, што указује на њихов велики значај и у исхрани и у локалној трговини.⁵¹

⁴⁷ BBA, TTD 16 (1476). BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560).

⁴⁸ BBA, TTD 16 (1476).

⁴⁹ BBA, TTD 16 (1476). Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter*. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 12 – 14.

⁵⁰ Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter*, 35 – 289.

⁵¹ Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 11 – 52.

Гајење свиња и употребу свињског меса ислам је забрањивао својим припадницима, али су хришћани имали право да се баве узгојем свиња и да их користе за јело. Тако је становништво Смедеревског санцака гајило свиње, за шта су давали дажбине које су припадале тимарнику: од сваке свиње једну акча у време клања. Очигледно је да је нахија Ваљево имала развијеније свињогојство, јер је у њој у просеку свако домаћинство гајило 6 свиња, а како су реалне потребе износили око 2 свиње по домаћинству, то значи да је постојао велики тржишни вишак, док тај просек за Браничево износи 4.37 комада. Још мањи број свиња гајен је, на пример, у нахији Островица, где су, по подацима пописа из 1476. године, убележена 2.08 грла по домаћинству. Међутим, ове области насељавало је становништво са *влашким* статусом, које је било вичније сточарству, па је у овој нахији 1516. године просечан број свиња по домаћинству износио 2.87, што значи да је постојао тржишни вишак од 30%. Рудник је био изразито свињарски крај, о чему сведочи позната чињеница да је из њега стока извозена на Јадран.⁵²

Жир је био веома важна култура, неопходна за исхрану свиња. Помени о плаћању жировине постоје у неколико села Браничевске области у другој половини XV века, а на територији Смедеревског санцака срећу се и у каснијим периодима. Тако, жирова шума и горнина, дажбина на жир убележене су 1476. године у селима: Рашаница, у близини Куле (200 акчи), Старци (150 акчи), Породим, у близини Жабара (50 акчи), Кранбани у Раваници (50 акчи), Велико Село (50 акчи), Кушељево на обали Млаве (50 акчи), Дубница у Ждрелу (50 акчи), Купинац у Лучици (300 акчи), Парложица (30 акчи) и мезри Бресница у Пеку (50 акчи). О овој дажбини нема помена ни у законским прописима који се односе на Смедеревски санцак до 1560. године. Наиме, ова дажбина је тек крајем XVI века уврштена у кануне Смедеревског санцака. Она је очигледно зависила од површина под жировом шумом, те је тако највећа површина под жиром била у атару села Купинце, које је имало и развијено свињогојство: 5.2 свиње по домаћинству, што је скоро 20% више од просека за Браничево.⁵³

У релативно развијене пољопривредне гране, којом се бавило готово свако село у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века, свакако спада пчеларство, нарочито имајући у виду чињеницу да се мед користио у исхрани уместо шећера, који је био изузетно скуп и који се сматрао луксузном робом. Восак је такође био важан производ за оно време, јер су свеће представљале најраспрострањенији вид расвете. У немањихкој држави узиман је десетак на пчеле, а пчеларење је представљало једну од обавеза зависног сељаштва. Треба претпоставити да су у пчеларству српске средњовековне државе, а затим и у нашим крајевима под османском влашћу задржани обичаји ранијег византијског

⁵² BBA, TTD 16 (1476). BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560). Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi*, 34. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 163.

⁵³ BBA, TTD 16 (1476). BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560). Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 11 – 177.

периода. Код Византинаца кошнице су држане усред жбуња, а имале су облик малих, жуто обојених колиба, с купастим кровом и отворима у виду прозорчића.⁵⁴

По доласку Османлија дажбине на кошнице прикључене су спахијским приходима. Наплаћивање је вршено о Св. Илији (2. август) у новцу или натури. На територији Смедеревског санџака у другој половини XV и првој половини XVI века узиман је само новац. Наиме, ако је неко домаћинство поседовало преко десет кошница, било је дужно да даје ушур, а од појединих кошница давана је акча. Просечан број кошница за територију читавог Смедервског санџака износио је 5.72 кошница по домаћинству, али је у 29 села Браничевске области, која су због бројних пашњака и цветних ливада била погодна за пчеларство, број кошница по домаћинству био већи од десет. Већина ових села налазила се на надморској висини 200 – 300 метара. Пчеларство је, дакле, било у директној вези с природним условима, а уочава се да га готово нема у развијеним виноградарским селима.⁵⁵

Риба је била важна намирница у исхрани становништва, нарочито монаха, као и значајан предмет трговине. На територији Смедеревског санџака у другој половини XV и првој половини XVI века рибарство је било најразвијеније у области Браничева, јер је она богата рекама: ту су Дунав, Морава, Млава, Пек, Ресава. Приход од рибе припадао је тимарнику на чијем се тимару налазио рибњак или језеро у којем се ловила риба. Седамдесетих година XV века риба се ловила у следећим селима: Бучине у Ждрелу (језеро, 100 акчи), Кленичка у Лучици (100 акчи), Браничево на обали Дунава (60 акчи), Петка на обали Дунава (90 акчи), Устје на обали Дунава (160 акчи), Затон на обали Дунава (36 акчи), Пожежена на обали Дунава (250 акчи), Ракова у Ресави (језеро, 30 акчи), Котарна у близини Лучице (језеро, 50 акчи), Ирвеница у Пеку (рибњак, 20 акчи), Доње Градиште у Пеку (85 акчи) и Доња Живица у Лучици (приход није убележен). На основу кануна за тврђаву Голубац из 1516. године сазнајемо да се у Дунаву ловила моруна, деверика и сом, које се поименично помињу, као и друге врсте речне рибе.⁵⁶

На основу османских пописних књига не може се сазнати ништа о гајењу живине, мада се на основу закона за *влахе* Смедеревског санџака из 1516. године може закључити да су кокошке биле присутне у исхрани. Наиме, у кануну за *влахе* Смедеревског санџака из 1516. године остало је забележено да војводе не смеју да отму од становништва „*ни једну кокошку*“. Може се претпоставити да је месо перади постепено све више добијало на значају, јер је заузимало важно место у исхрани муслиманског становништва. Такође, у пропису за тврђаву Ужице из 1516. године изричито је наведено да су јаја била предмет трговине.⁵⁷

⁵⁴ Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi*, 39.

⁵⁵ BBA, TTD 16 (1476). BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560). Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 11 – 177. Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi*, 39.

⁵⁶ BBA, TTD 16 (1476). Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 21, 24.

⁵⁷ Dušanka Bojanić, *Jedan rani kanun za vlahe Smederevskog sandžaka*, *Vesnik Vojnog muzeja* XI – XII (1960) 151; Bogumil Hrabak, *Stočarstvo i stočarski proizvodi*, 38.

II

У оквиру сеоске привреде у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века одвијали су се и одређени облици трговачких и занатских активности.

Тако, једну од специфичности те привреде у другој половини XV века представљала је жива делатност сеоских тргова. Подаци о трговима и панађурима у области Смедеревског санцака јесу оскудни, али свакако, с обзиром на свој значај, заслужују пажњу истраживача.

У другој половини XV века у Смедеревском санцаку још увек су се одржавали пазари и панађури по селима, који су већ почетком XVI века готово у потпуности ишчезли, и сва се трговина преселила у веће градске центре. Седамдесетих година XV века, као и у нешто ранијим деценијама, пазар или панађур, или оба одржавали су се у следећим селима Смедеревског санцака: Ливађе у Кучеву, Суботица, Тополовник, Ждрело, Лучица, Жабари и Кула у Браничеву, Јагодина, Трстеник, Крагујевац, Конарево у Магличу и Турија у Шубину. Већина ових села улазила је у састав султановог хаса, а тржишна такса износила је од 92 до 4.030 акчи, и то: становници села Ливађа, које је држало пазар и панађур плаћали су тржишну таксу, заједно са младарином и новчаним казнама, у износу од 1.290 акчи; у насељу Суботица такође се држао пазар и панађур. Тржишна такса за овај трг, која је плаћана заједно са ресумом на бурад, новчаним казнама и монополом на вино износила је 4.030 акчи; у селу Кули држао се и пазар и панађур, а закуп за панађур износио је 1.130 акчи; у Тополовнику, Ждрелу и Лучици држали су се само пазари, такса је наплаћивана заједно са монополом на вино и износила је 3.510, 2.500 и 2.000 акчи. Само пазар држало је и село Конарево, које се налази јужно од Краљева, а код којег је убележено да се у њему некада држао и панађур, што се више не чини. Такса на пазар износила је 600 акчи. Код села Жабара убележено је да се одржава пазар и панађур, али да се раја у страху од непријатеља склонила у село Станчане, у област Браничева. Убележен је ресум на панађур у износу од само 92 акче. И уз попис Јагодине писар је напоменуо да се њено становништво разбежало у страху од непријатеља, али је и поред тога убележен приход од закупа пазара у износу од 2.600 акчи. Међутим, уз села Трстеник, Крагујевац и Турију убележено је 1476. године да се ту некада држао пазар, а у случају Крагујевца и пазар и панађур, те да се због „страха од непријатеља“ више не држи. У оквиру прихода од ова три места није убележена такса на пазар или панађур.⁵⁸

Сеоска привреда у Смедеревском санцаку у другој половини XV и првој половини XVI века обухватала је и делатност појединих занатлија. Извесно је да су се они, осим занатом, бавили и пољопривредном производњом, а подмиривали су потребе сеоског становништва за занатским производима. У анализираним пописима има само посредних података о занатлијама – када је поред имена појединог домаћина била уписана и одредница којим се занимањем бавио: Раденко, во-

⁵⁸ BBA, TTD 16 (1476).

деничар; Радосав, глумац; Никола, говедар, на пример. Иако није сигурно да су тако убележени сви који су се бавили појединим занатима, с обзиром на искључиво фискалну намену пописа, то је ипак поуздан начин да се установи који су занати постојали, као и да се осмисле претпоставке о њиховој развијености.⁵⁹

Тако, најчешће помињане занатлије су ковачи. Ово занимање било је распрострањено на читавој територији Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века, а нарочито у изразито рударским крајевима, у селима око самог места Рудника. Ковачи су се бавили ковањем оружја, а израђивали су и разне ножеве, врхове стрела, копља итд.⁶⁰

Још једна врста занатлија који се спомињу у селима Смедеревског санцака, а везани су за прераду метала, и то драгоцених су златари.⁶¹

Османски извори сведоче и о постојању и раду домаћих грнчара. Такође, у оквиру сеоских домаћинстава прела се вуна и производила су се груба вунена сукна. Како је већ наглашено, у атарима појединих села постојале су ваљавице, тј. справе на води за ваљање сукна (тур. *kebe degirmeni*).⁶²

Иако у мањем броју, у пописима Смедеревског санцака у поменутом периоду помињу се и занатлије које су задовољавале потребе сеоског становништва у одевању: кожухари, папучари, терзије или шивци. У готово свим областима јавља се и назив *шустер*, што је немачки назив за обућара, који је извесно прихваћен под утицајем немачких рудара Саса. Раширен је био и седларски занат, о чему сведочи и топоним Седлари у области Браничева.⁶³

У одређеном броју села уз имена појединих старешина домаћинстава јавља се и словенска реч *мастор*. Сигурно је реч о занатлијама које су достигле највише *мајсторско* звање у оквиру свог еснафа и није везано за одређену врсту заната.⁶⁴

Веома је занимљиво и већ поменуто занимање *глумац*, које се среће уистину ретко, али у свим деловима Смедеревског санцака. Извесно је да се не ради о глумцу у данашњем, већ у средњовековном значењу тог појма, што је подразумевало забављача, који је био један од главних аниматора приликом сеоских светковина.⁶⁵

⁵⁹ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). О сеоским занатима у првим деценијама османске власти на територији бившег босанског краљевства, види: Desanka Kovačević-Kojić, *Privreda sela*, 137.

⁶⁰ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560).

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто. Еснафске организације у градским насељима биле су изузетно добро организоване. Детаљније види: Gilles Veinstein, *L'Empire dans sa grandeur*, 217 – 219.

⁶⁵ ВВА, ТТД 16 (1476). ВВА, ТТД 1007 (1516). ВВА, ТТД 978 (1528). ВВА, ТТД 316 (1560). Станоје Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII века до 1459. године*, магистарски рад у рукопису.

Поред поменутих занимања, део сеоског становништва Смедеревског санцака у другој половини XV и првој половини XVI века бавио се занатима неопходним за одржавање оближњих тврђава. То су пре свега били зидари, клесари, тесари, пушкари, самострелари, који су за своју службу уживали извесне пореске олакшице.⁶⁶

* * *

Привредни живот Смедеревског санцака, у целини узев, одражавао је економске и политичке прилике у којима се овај део Србије налазио у другој половини XV и првој половини XVI века.

Сачувани извори сведоче да је то био природним добрима богат крај, у којем је пољопривреда представљала најзначајнију и најпродуктивнију привредну грану. Њене особености, осим структуром становништва, географским и климатским условима, биле су опредељене и карактером османског система власти.

Највећи број становништва – *раје* живео је на селу, што је у недостатку већег броја градских центара представљало првобитно обележје привредног живота Смедеревског санцака. У систему сеоске привреде сељаци – хришћани су располагали својим зависним баштинама, а муслимани чифлугцима. Сељачка газдинства – баштине, по правилу, омогућавала су егзистенцију једне породице. Ипак, екстензиван начин коришћења земљишта, с најједноставнијим пољопривредним алаткама, наметао је потребу за сталним ширењем обрадивих површина, посебно зато што веома спор процес осавремењавања начина пољопривредне производње није могао да задовољи повећане потребе за храном, како ради прехране становништва тако и ради подмирења натуралних давања феудалном господару.

У феудалном систему Османског царства, а исто је било и у прописима за рају Смедеревског санцака, баштине као земљишне деонице у наследно-баштинском поседу појединих породица које су их обрађивале и живеле на њима, биле су оптерећене обавезом плаћања великог броја пореза и намета, у новцу или натури, од којих је део припадао Ризници, а део „господару земље“ (*сахиби арз*), од кога је зависио. То је представљало велико оптерећење за основне субјекте привређивања, тако да су само у појединим регијама неке врсте производа (житарице и вино) произвођене у количинама које су омогућавале робни вишак (изнад нивоа сопствених потреба), а који је изношен на тржиште. Анализа спахијског прихода говори да је од укупне суме готово 90% потицало од испенце, производње житарица и виноградарства, док су друге културе у тој структури биле минимално заступљене.

Производња житарица била је основна грана земљорадње. Њена развијеност је подстицајно деловала на развој појединих занатских делатности. Посебно је било развијено млинарство, о чему сведочи велики број воденица у читавом Смедеревском санцаку, на брзим речицама и потоцима. Сем тога, ковачи као про-

⁶⁶ BBA, TTD 16 (1476). BBA, TTD 1007 (1516). BBA, TTD 978 (1528). BBA, TTD 316 (1560).

извођачи пољопривредних алатки и средстава за рад, али и оружја заузимали су запажено место у структури занатских делатности.

Осим земљорадње, у сеоској привреди Смедеревског санцака значајно место припадало је и сточарству. Било је засновао на испашама, којима је Смедеревски санцак у целини био богат. Природна богатства краја омогућавала су и развој живинарства, пчеларства, свињогојства, риболова итд.

На крају, може се констатовати да је сеоска привреда у Смедеревском санцаку у другој половини XV и у првој половини XVI века била аутархична, ослоњена на сопствене ресурсе и у највећем броју случајева задовољавала је потребе аутоконзумације. Само одређени производи, као што су житарице или вино, производили су се у већим количинама и изношени су на тржиште.

Ema MILJKOVIĆ BOJANIĆ

RURAL ECONOMY IN SMEDEREVO *SANCAK* (1476-1560)

Summary

The economy of Smederevo *sancak* in general reflected the economic and political circumstances in this part of Serbia in the second half of the 15th and first half of the 16th century.

The records show that it was a region rich in natural resources with agriculture as the most important and productive branch of economy. Its characteristics, in addition to the population structure, geographic and climatic conditions, were determined by the Ottoman system of government.

Almost all field crops that were grown in the medieval Serbian state were also grown in Smederevo *sancak* in the second half of the 15th and first half of the 16th century, such as: wheat as the most common crop, barley, rye, millet, oats, hemp, cabbage, lentils, melon, onion. Naturally, certain areas had their specific crops, as the *nahiye* of Niš where rice was cultivated.

Grain production was the main agricultural activity. Its level of development stimulated the growth of some trades. Milling trade was one of the most developed trades witnessed by the existence of numerous mills on fast rivers and streams of Smederevo *sancak*. An important place among the trades belonged to blacksmiths, who in addition to agricultural tools produced arms.

Livestock raising was also developed in Smederevo *sancak*. It relied on pastures that were abundant in Smederevo *sancak*. The natural resources of this region facilitated the development of poultry breeding, bee farming, pig breeding, fishing, etc.

The rural economy of Smederevo *sancak* in the second half of the 15th and first half of the 16th century was autarkic and self-reliant, and generally met the needs of consumption. Only some products, such as grain or wine were produced in large quantities and were marketed.

Срђан КАТИЋ
Филозофски факултет
Београд

ТУРСКО УТВРЂЕЊЕ КУЧАЈНА ОД ОСНИВАЊА 1552/53.
ДО АУСТРИЈСКОГ ОСВАЈАЊА 1718. ГОДИНЕ

У време стварања Смедеревског санцака 1459. године Турци су запосели најзначајније тврђаве Деспотовине: Смедерево, Голубац, Островицу, Ужице, Маглич и Ресаву. Ради заштите северне границе, изградили су тврђаве Храм и Кулич на Дунаву, паланку Шабаци (*Böğürdelen*) на Сави, а као предстражу према угарском Београду тврђаве Авалу и Гроцку (*Hisarlık*).¹

После освајања Београда 1521. године, а нарочито после битке на Мохачком пољу 1526. Смедеревском санцаку више није претила спољна опасност, па деценијама у њему није направљено ниједно утврђење. Тек средином XVI века, када су учестали разбојнички напади на Цариградском друму, почела је градња паланки дуж ове важне саобраћајнице. Прво је почетком педесетих година подигнута паланка око тврђаве Гроцка, која је била напуштена после освајања Београда. Десет година касније изграђена је Смедеревска паланка (Хасан-пашина паланка).² Због погоршане унутрашње безбедности током Другог рата (1593 – 1606), или убрзо по његовом окончању, направљене су и остале паланке: Колари, Баточина, Јагодина, Параћин, Ражањ и Алексинац.³

На основу изложених података види се да су Турци сва новоизграђена утврђења подигли на северној граници санцака и дуж Цариградског друма. Једино утврђење које је направљено ван ових области и које је имало другачију намену од поменутих била је паланка Кучајна.

О овом утврђењу зна се веома мало. Ниједан од познатих европских и турских путописаца није га походио због удаљености од важних путева, а у новије време на месту где се налазило нису вршена археолошка ископавања, па чак ни теренска истраживања. Позната су само три податка о бројности посаде у периоду

¹ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459 – 1683*, Београд 1974, 112 – 158.

² Исто, 118 – 119.

³ Исто, 150 – 155.

од 1560. до 1589. години.⁴ Најважније питање, зашто је оно уопште подигнуто усред планинског беспућа и када се то догодило, остало је без одговора, као и друга која се односе на ово за Турке важно утврђењу, у којем су имали сталну посаду у XVI, XVII и XVIII веку.

Паланка, која се у изворима назива мађарским именом паркањ,⁵ изграђена је у време отварања рудника Кучајна 1552/53. године.⁶ Налазила се на узвишењу изнад рудника и служила је за складиштење и чување сребрних полуга и новца искованог у кучајнској ковници.⁷

О првобитном изгледу паланке нема сачуваних података, па је тешко утврдити да ли су јој зидови били од балвана повезаних испреплетеним пружењем, или је имала бедем од два реда директа испуњен набијеном земљом. Пошто је кучајнска паланка била наоружана с два топа, за њих су, у зависности од начина градње, подигнуте мале дрвене куле, или земљани бастиони – табије. Ти артиљеријски положаји највероватније су се налазили на угловима главног зида, лево и десно од главне капије.⁸

У унутрашњости паланке направљено је неколико чврстих објеката, који су били посебно обезбеђени. То су: ризница, у којој су похрањиване залихе племенитих метала и новца, складишта за муницију и храну и затвор, познатији као диздарева хапсана. То је био војни, али и цивилни затвор, у којем су држани сви притвореници из Кучајнског кадилука.⁹

У паланци су изграђене и куће за диздара и чланова посаде, бројни дућани и радионице, а у првој половини шездесетих година XVI века и исламска богомоља.¹⁰

Паланке су због материјала од којег су грађене обнављане сваких 10 – 15 година и тада је на њима мењано скоро све.¹¹ Прва велика поправка кучајнске па-

⁴ Исто, 153.

⁵ Назив паркањ Турци су преузели од Мађара у време освајања јужне Угарске, а примењивали су га и ван поменуте територије.

⁶ О почетку рада рудника види, С. Катић, *Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпеку у другој половини XVI века*, Годишњак за друштвену историју 1 – 2 (2001) 7 – 17.

⁷ Başbakanlık Arşivi (BBA) Istanbul, Maliyeden müdevver defteri (MAD) 7534, s. 1464.

⁸ MAD 2775, s. 1622.

⁹ Међу онима који су боравили у затвору посебно је интересантан случај вође рударске дружине – маденције Абдија. Он је 1566. године одбио да емину рудника преда 50.000 акчи државног капитала, који је раније преузео, због чега је затворен у диздареву хапсану. Одатле су га силом ослободили његови сродници, па је Порта од кучајнског кадије захтевала преиспитивање читавог случаја и посебну истрагу о околностима под којима је оптужени побегао (MAD 2775, s. 1835). Поседовање 50.000 акчи државног капитала код једног маденције и његово несвакидашње ослобађање могу се објаснити само великим угледом који је Абди уживао у Кучајни, па се скоро са сигурношћу може тврдити да је то иста личност која је шест година раније у попису становништва уписана као маденција Абди Шах, оснивач махале и ктитор месцида (BBA, Tapu defteri (TD) 316, 56).

¹⁰ MAD 2775, s. 1622, s. 1833.

ланке, према подацима из обрачунског дефтера рудника, извршена је 1564/65. године. За ту намену издвојено је 15.000 акчи из рудничких прихода. Новац је предат смедеревском санџакбегу Арслан-бегу, који је био задужен да припреми грађу и надзире радове.¹²

Посаду кучајнске паланке, према попису из 1560. године, сачињавао је 41 припадник различитих војничких редова, који су називани заједничким именом мустахфизи, односно чувари тврђаве. Међу њима је било 37 муслимана, од којих осам преобраћеника и четворица Срба: Груја Кузманов син, Радоје Дукин син, Блашко Тодоров син и Вук, дунђер. Паланком је командовао диздар Хусејин-ага, његов заменик био је ђехаја Насух из Исакче на Дунаву, а од нижих официра на списку је био само буљубаша Мустафа.¹³

Више података о кучајнском гарнизону од штурих пописних дефтера пружају документи настали у разним царским канцеларијама. Тако се на пример међу стотинама наредби о постављењу, издатих у канцеларији Дивана у години када је сачињен поменути попис, једна односи и на поменутог агу паланке Кучајне: „Кучајнски кадија саопштио је писмом Порти да је шеријатском суду приступио Хусејин-ага, ага паркања Кучајне, са 13 акчи дневне плате, и изјавио да је будимски беглербег дао његову службу Курду, умировљеном диздару тврђаве Кулич, с тескером за тимар од 3.600 акчи годишње, уместо дневне плате у новцу, па је Курд отишао да [на Порти] извади берат. Међутим, Хусејин-ага је такође био спреман да исту службу обавља са толиким тимаром, а чланови посаде кучајнског паркања изјавили су да су задовољни Хусејин-агом и замолили да он поново буде њихов ага. Сходно томе 15. IX 1560. године одлучено је да се Хусејин врати на место аге кучајнског паркања”.¹⁴

Из овог документа се види да је беглербег Будимског ејалета, коме је припадао Смедеревски санџак, смењивао војне заповеднике руководећи се често искључиво економским разлозима. Оваква пракса омогућавала је разне злоупотребе не само од стране оних који су имали моћ одлучивања већ и од обичних војника. Тако је, на пример, у једној од финансијских канцеларија 1566. године заведена пријава против извесног Бедредина из паланке Кучајне због тога што је имао три берата за три плаћене службе. Он је примао дневнице као члан посаде, имам и мујезин. Порта је наредила кадији Кучајне и назору (надзорнику) београдског рударског назарета да приведу Бедредина и да испитају читав случај.¹⁵

¹¹ За обнову паланке било је потребно скоро исто материјала као за изградњу нове. Као пример може послужити обнова паланке у Гроцкој 1576. године. Према наредби Порте смедеревски санџакбег је за ту намену требало да обезбеди чак 700 кола дирека, 150 кола попречних греда и 200 кола прута (О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 119).

¹² BBA, Bab-i defteri, Baş muhasebe kalemi (DBŞM) 61, 18.

¹³ TD 316, 57, 58.

¹⁴ BBA, Mühimme defteri (MD) 4, h 1334.

¹⁵ MAD 2775, s. 1833.

Посада кучајнске паланке издржавана је од прихода с тимара. Детаљне податке о поменутих земљишних поседима пружа сажети попис тимара спахија и чланова посада у тврђавама Смедеревског и Сремског санџака. Почетак овог пописа је изгубљен, а тиме и његов тачан датум, али се, на основу поређења са другим пописима, може претпоставити да је настао 1567/68. године.¹⁶ Према подацима који се односе на Кучајну, у утврђењу је било само 27 људи, што је последица освајања Ђуле 1566. године и потребе за попуњавањем тврђавских посада у новоосвојеним крајевима.¹⁷ Сви војници били су муслимани, од тога шесторица преобраћеници. Њима свакако треба придодати диздара, који се не налази на списку уживаоца тимарских прихода. Он је у том периоду вероватно примао плату из државне благајне, или је у време пописа била у току смена заповедника.

Чланови кучајнске посаде располагали су приходима пет тимара. Четири су била у нахији Млава и обухватала су села Брадача, Кобила, Мала Дубока, Слана, Црљенци, Рашаница и манастир Орешковица, док су пети чинила села Горња Брестова и Седиче у нахији Ресави и село Сена у нахији Пек. Село Брадача¹⁸ с годишњим приходом од 2.800 акчи било је једини самосталан тимар, који је припадао Ђеџаји Хаџи Ибрахиму. Други тимар, село Кобилу,¹⁹ чији је приход такође износио 2.800 акчи, делила су двојица мустахфиза, по 1.400 акчи, а трећи од 5.600 акчи, који су чинила села Мала Дубока²⁰ (3.287 акчи), Слана²¹ (1.923) и манастир Орешковица²² (390), четворица. Од прихода четвртог тимара од 12.800 акчи, којем су припадала села Рашаница²³ (8.212) и Црљенци²⁴ (4.588), издржавали су се двојица буљубаша, по 1.500 акчи и седморица мустахфиза, по 1.400. Пети, уједно и

¹⁶ TD 429, DAS 675-986, 226 b – 229 b.

¹⁷ Смањивање посада било је посебно изражено у утврђењима под заповедништвом темишварског беглербеге. То је утицало на измештање војске из неких градова. Према наредби Порте од 27. марта 1568. године, гарнизоне из паркања у Панчеву, Вршцу и Араду, као и тврђаве у Панкоти требало је преместити у санџак Ђула, а поменута утврђења потпуно порушити (MD 7, h 1148).

¹⁸ Село Брадача данас не постоји, али су у атару Куле сачуване рушевине манастира Брадача (В. Градиште 3, 1 – 50.000).

¹⁹ Село Кобила, било је у близини данашњег села Кобиље (о овом селу види: Љ. Јовановић, *Млава*, Српски етнографски зборник V (1903) 242 – 244).

²⁰ Село Мала Дубока данас не постоји. Вероватно се ради о селу које се налазило код данашњег села Дубочка (в. Љ. Јовановић, *Млава*, 354 – 358).

²¹ Село Слана не постоји као насеље, али се сачувао локалитет Слана у атару села Рановца (Кучево-1, 1-300.000, в. Љ. Јовановић, *Млава*, 294, 407 – 415).

²² Манастир Орешковица „у близини села Новак“ сачувао се у остацима, у атару млавског села Ждрела, у клисури речице Решковице. Успомена на село Новак очувана је у народном сећању; данас постоји селиште Новачко поље, и шума Новаци (в. Љ. Јовановић, *Млава*, 382 – 386).

²³ Село Рашаница налазило се у близини данашњег млавског села Рашанац (в. Љ. Јовановић, *Млава*, 349 – 354).

²⁴ Село Црљенци налазило се у атару данашњег села Црљенац (в. Љ. Јовановић, *Млава*, 420 – 421).

највећи тимар вредео је 15.400 акчи. Поред села Горња Брестова²⁵ (12.059) и Седиче²⁶ (3.241), њему је додато и село Сена²⁷ (100), за које се наводи да раније није било уписано у дефтер, што значи да је било пусто, о чему сведочи и занемарљив приход од 100 акчи. Овај тимар био је подељен између 11 мустахфиза.²⁸

Када се годишњи приходи са тимара, рачунајући и раније поменут диздарев тимар од 3.600 акчи, поделе на 354 дана колико је трајала лунарна хиџретска година добија се приближан износ дневница од 10 акчи за диздара, 8 акчи за ђехају и 4 за мустахфизе. Уочљива је сличност између висине плата и њихове категоризације у војсци и цивилним државним установама. Тако су, на пример, емини рудника Кучајне имали дневнице од 10 акчи, главни писари у распону од 5 до 8, а надзорници јама и топионица – шафари од 4 до 5 акчи.²⁹

Кучајнско утврђење добијало је оружје, барут и осталу опрему из смедеревског арсенала. Диздар је био одговоран за два малокалибарска топа типа зарбевзан, 30 пушака и 50 мерица барута.³⁰ Топовска и пушчана муниција нису допремани, пошто је у Кучајни било у изобиљу, јер су у руднику израђивана пушчана зрна и оловне кугле малог калибра.³¹

Војна опрема у кучајнском утврђењу није увек одржавана у најбољем стању. Када је 1566. године постављен за диздара извесни Мезид, установио је да недостаје 15 пушака и да је барут покварен, јер је извесно време чуван у земљи. Због тога је захтевао да се против бившег диздара Абди-аге покрене истрага. Жалио се такође на свог претходника да одбија да му уступи кућу намењену за становање диздара. Порта је кучајнском кадији и назору наредила да у присуству бившег диздара изврше увид у стање оружја и барута и да о томе поднесу извештај, као и да новом диздару омогуће коришћење поменуте куће.³²

У скоро сваком утврђењу служило је по неколико Цигана, који су најчешће били ковачи. У рударским утврђењима њихов број био је знатно већи, јер су радили и за потребе рудника. Тако је, према попису из 1560. године, у кучајнској паланци служио џемат Цигана од укупно 29 лица, од тога 16 муслимана и 13 хришћана. Половина муслимана били су преобраћеници, а неки од њих су, што је било неуобичајено, уместо безличног *син Абдулаха* (син божијег роба), задржали

²⁵ Село Горња Брестова налазило се у близини садашњег ресавског села Брестово. У том селу постојало је предање да је старо село било одмах изнад села Медвеђе (видети: С. Мијатовић, *Ресави*, Српски етнографски зборник XLVI (1930) 189 – 190.

²⁶ Село Седиче данас не постоји, Успомена на то село сачувана је у орониму Седички поток, код варошице Петровца; постоји и место Седић у атару села Кнежице и брдо Седиће (в. Љ. Јовановић, *Млава*, 365 – 366).

²⁷ Село Сена данас се налази на реци Пеку северозападно од Кучајне.

²⁸ TD 429, DAS 675-986, 226 b – 229 b.

²⁹ DBŞM 61.

³⁰ MAD 2775, s. 1622.

³¹ MAD 2775, s 116; MD 5, h 1214.

³² MAD 2775, s. 1622.

имена очева: Синан Алексин и Доган Миланов син.³³ Ови Цигани су царском заповешћу били ослобођени од свих диванских намета и обичајних терета, харача и испенце и у дефтер су уписани као „*опроштени и ослобођени*“.³⁴ Према једној белешци, живели су извесно време у запустелом манастиру Светог Николе код Кучајне.³⁵

Повластице које су уживали у време султана Сулејмана I (1520 – 1566) обновио им је и султан Селим II (1566 – 1574). Међутим, скоро три године после султанове смрти кучајнски кадија и назор Хусејин обавестили су Порту да је код њих дошло 19 Цигана да би се жалили на поступке убирача дажбина и намета, који се нису обазирали на њихов статус. Они су тражили да им нови султан Мурат III (1574 – 1595) обнови повластице, што је и учињено 17. I 1577. године. Тада је издата царска заповест, која је после увида надлежних државних чиновника требало да остане у њиховим рукама.³⁶

Посада кучајнског утврђења није била једина војна јединица у том крају. Пошто је планина Кучајна од давнина била позната као стециште разбојника, у нахији Звижд је у време отварања рудника створен одред од 50 до 60 мартолоса. Они су били задужени да штите рудник и топионице у околним местима. За старешину мартолоса, царским бератом био је постављен руднички кнез. Он је, поред ове службе, према кануну и обичајима, морао да помаже еминима рудника и скупљачима пореза, а заузврат је био ослобођен свих дажбина. Остали мартолоси плаћали су емину 50 акчи (дукат) по кући, такозвану филурију. Ове повластице уживали су и њихови синови, браћа и братанци уколико су са њима живели у истој кући.³⁷ Припадници мартолоског одреда у нахији Звижд били су наоружани ватреним оружјем.³⁸ Овај податак је веома важан, јер је према досадашњим сазнањима, поменути војни ред користио ватрено оружје тек у XVII веку.³⁹

Нови период у историји кучајнског утврђења почео је 1577. године. Пошто је прошло 12 – 13 година од последње обнове паланке, било је неопходно да се поново промене скоро сви дрвени делови. Међутим, османске власти су одлу-

³³ TD 316, 58.

³⁴ Ове повластице нису се односиле на 12 Цигана чергара, који су такође уписани у Кучајни. Међу њима је било 8 муслимана, од тога 5 преобраћеника и четворица хришћана (исто).

³⁵ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 146.

³⁶ MAD 7534, s 1464.

³⁷ MAD 2775, 1189, 1744.

³⁸ Испоруке барута мартолосима из Звижда помињу се у наредби Порте од 27. II 1560. године. Тада им је барут послат из Видина, а у наредном периоду за слање је био задужен смедеревски санџакбег. У другој половини шездесетих година XVI века створено је још неколико мартолоских одреда задужених за безбедност на планини Кучајни, што је утицало на повећање испорука барута. Подаци о њима вођени су у посебном дефтеру (MD 3, s 282 h 822; MD 16, s 453 h 979).

³⁹ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 220 – 223; М. Васић, *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967, 69.

чиле да поред обнове паланке у Кучајни, изграде и тврђаву од камена (*kale*). Нова грађевина уклопљена је у стару и заједно с њом представљала је јединствену одбрамбену целину, која је у документима називана паркањском (паланачком) тврђавом (*kale-i parkan-i Kuçayna*).⁴⁰ У Смедеревском санцаку истом типу утврђења припадала је Гроцка, с тим што је тамо прво подигнута тврђава, а потом паланка.⁴¹ У поменутим радовима учествовало је становништво Кучајнског кадилука, редовно народним старешинама – примићурима.⁴²

О бројности посаде новог утврђења располажемо подацима из 1589. године, када је у њему било 36 људи.⁴³ У време Дугог рата (1593 – 1606) број војника у Кучајни је повећан, јер су рудници током рата били честа мета разбојничких дружина.

По окончању овог великог ратног сукоба у Подунављу је завладао дуготрајан мир. Порта скоро осам деценија није имала потребу за јачањем војних посада у унутрашњости, а није много марила ни за обнављање утврђења и тврђавског наоружања. У том периоду кучајнски гарнизон скоро је преполовљен. На то је, поред општих прилика, утицало и израстање оближњег Мајданпека у водећи рударски центар регије, у којем је због заштите богате вароши и рударских постројења такође изграђено утврђење.⁴⁴

Порази у првим годинама Бечког рата (1683 – 1699) и брзо напредовање непријатељских војски онемогућили су Османлије да ојачају утврђења у Смедеревском санцаку, па су их, попут кучајнског, углавном напустили без борбе. Од хајдука који су запосели Кучајну формирана је војна посада, која је ту остала до краја аустријске управе 1690. године.⁴⁵ Приликом повлачења они су разорили и спалили варош и рудник. Вероватно је тада уништена и паланка, пошто је османски хроничар Ускудари, који је исте године прошао кроз Кучајну, уопште не помиње. Он је само забележио да место „има малу, али чврсту и јаку камену тврђаву”.⁴⁶

Нова паланка изграђена је између 1691. и 1696. године, када се први пут наводи у документима. Могуће је да је била већа од старе, јер Кучајнско утврђење

⁴⁰ MAD 7534, s. 1464.

⁴¹ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 118.

⁴² О учешћу народних старешина у поменутим радовима сведочи жалба 13 примићура из Кучајнског кадилука. Они су 1566. године послали човека на Порту због тога што их је један државни службеник (емин мевкуфата) бесправно опорезовао. Као пример савесног извршавања обавеза посебно су истакли своје учешће у радовима на кучајнском утврђењу (MAD 2775, s. 1749).

⁴³ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 153.

⁴⁴ Према опису османског хроничара Ускударија из 1690. године, то је било „мало четворострано утврђење са бедемима, дужине и ширине отприлике по 60 аршина [45,5 м], саграђено од камена (Т. Катић, *Сувоzemни пут од Београда до Видина, према дневнику похода Мустафа-наше Ђуприлића 1690. године*, Историјски часопис XLVII (2002) 110 – 111.

⁴⁵ Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687 – 1739. године* (докторска дисертација у рукопису), Београд 1977, I, 56.

⁴⁶ Т. Катић, *нав. дело*, 109.

од тада више није служило само за заштиту рудника, већ је имало и важан стратешки значај, што се види и по знатно већем броју војника.⁴⁷

Током друге половине Бечког рата у Кучајни их је било и преко сто, а после Карловачког мира 1699. године и стварања Београдског серхата 1702. посаду су сачињавала 73 војника. Њихова дневна примања износила су укупно 851 акчу.⁴⁸ Када се од ове суме одузму дневнице заповедничког кадра, војницима је остало по 11 акчи дневно. То је представљало повећање од 2,75 пута у односу на плате из друге половине XVI века. Међутим, инфлација је у међувремену много више обезвредила акчу, а опадању куповне моћи допринело је и реално повећање цена, које је знатно превазилазило раст обрачунског курса.

Пошто држава није могла да обезбеди довољно новца за исплату трупа, закуп прихода опустошеног рудника Кучајне и околних села уступила је локалним јаничарима – јерлијама за свега 250 гроша годишње. После завршетка трогодишњег закупног периода 1700. године,⁴⁹ јерлије су обновиле закуп за суму од 700 гроша.⁵⁰ То је, колико нам је познато, први случај колективног војничког закупа, који је после формирања Београдског серхата 1702. године постао образац за издржавање јерлијских посада. Од 1703. закуп Кучајне износио је 1.900 гроша, а закупци су биле аге београдских јерлија.⁵¹

Године мира допринеле су повећању прихода од разних врста закупа на крајишту. Међутим, због проневера војних заповедника војска је стално била ускраћена за део припадљивости. То је утицало на недисциплину, честе махинације платним списковима, као и на бројна насиља према локалном становништву. Такво стање онемогућило је стварање снажног система одбране и допринело је порази османске војске у Варадинском рату (1716-1718).

Кучајну су, као и у Бечком рату, заузеле хајдуци 1717. године. Њих је убрзо заменила регуларна војна посада, која је ту остала до поновног османског освајања 1738. године.

Srđan KATIĆ

THE TURKISH FORTIFICATION OF *KUČAJNA* FROM ITS ESTABLISHMENT IN 1552/53 TO THE AUSTRIAN CONQUEST IN 1718

Summary

Evidence of mining activities in the North-East Serbia dates back to prehistoric times. However, only during the Ottoman Empire did this region become famous for its

⁴⁷ MAD 10.151, 22.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ MAD 10151, 26.

⁵¹ Исто.

mines. The most important of them, the Kučajna gold and silver mine, was opened in 1552/3. A mint, bullet workshop and other ancillary facilities were built in its vicinity. As until recently the historiography offered little information about this mine, the construction of the nearby *palanka* has never been connected with it. The only information about the *palanka* of Kučajna refers to the number of garrison troops in the period from 1560 to 1589.

The *palanka* of Kučajna, referred to in the records under the Hungarian name of *parkanj*, was built on a hill above the mine in the same year when the mine was opened. Its main purpose was to store silver ingots, coins and bullets.

There is no record of how the *palanka* originally looked and it is hard to tell whether its walls were built of stakes tied with withes, or it was surrounded by a double wall of logs filled with earth. Since it was protected by two cannon and depending on construction, small wooden towers or earthen bastions were erected probably at the two corners to the left and right of the main gate.

Inside the *palanka*, there were several specially protected solid buildings. These were the treasury for storing precious metals and coins, bullet and food storage, and a prison, known as the *Dizdar's* Jail. It was both the military and civil prison of the *kaza* of Kučajna. The *palanka* had an Islamic place of worship, houses of *dizdars* and other members of the garrison, many shops and workshops.

The material that *palankas* were made of required their almost complete reconstruction every 10 to 15 years. According to the information recorded in the accounting books of the mine, the first major reconstruction of the *palanka* of Kučajna was carried out in 1564/65.

A new stage in the history of the fortress of Kučajna began in 1577, after its second reconstruction and building of a stone fortress (Tur. *kale*). The new fortress was incorporated into the old one making a single fortification called *kale-i parkan-i Kuçayna* in the records.

The fortification remained the same until the Viennese War (1683-1699). After the Austrian capture of Belgrade in 1688, the fortress was taken over by *hayduks* without fighting. During the retreat in 1690, they destroyed and torched the town and the mine and presumably the wooden part of the fortification, since it was not mentioned in the record made by the Ottoman chronicler Uskudari, who passed through Kučajna a month later. His record says that the town "has a small but strong stone fortress". New palisades were built between 1691 and 1696. They were possibly bigger than the previous ones, since the fortress of Kučajna not only served for the defence of the mine but had gained strategic importance.

The number of soldiers at Kučajna fortress varied in relation to general circumstances in the Empire. In the second half of the 16th century, the number of garrison troops (Tur. *mustahfiz*) was between 27 and 41; they were armed with rifles, and while arms and gunpowder were delivered from the arsenal at Smederevo, bullets were made at Kučajna.

During the greater part of the 17th century, there were no major military conflicts in the Danube region and only about twenty janissaries (Tur. *yerlü*) were

stationed in the fortress. One of the reasons why the number of soldiers was reduced was the fact that the nearby town of Majdanpek was becoming the mining centre of the region and had its own fortification.

After the re-capture of Belgrade in 1690, the fortress of Kučajna became an important military stronghold with more than a hundred soldiers. Even after the 1699 peace treaty and establishment of Belgrade Frontier in 1702, Kučajna maintained a large garrison that included 73 *yerlūs*.

For decades after its construction, the garrison of Kučajna was supported by the revenue from *timars*. According to the register of *timars* dating from the late 60s of the 16th century, 27 *mustafhizs* received income from 5 *timars*, four of which were in the *nahiye* of Mlava and comprised the villages of Bradača, Kobilā, Mala Duboka, Slana, Crljenci, Rašanica and the Monastery of Oreškovića, while the fifth comprised the villages of Gornja Brestova and Sediče in the *nahiye* of Resava and the village of Sena in the *nahiye* of Pek. The village of Bradača with the annual revenue of 2800 *akçes* was the only independent *timar* and it belonged to the *kethüda* of the *palanka*. The other *timar*, the village of Kobilā, with revenue of 2800 *akçes* was divided between two *mustahfizs*, and the third of 5600 *akçes*, comprising the villages of Mala Duboka, Slana and the Monastery of Oreškovića, was divided between four of them. The revenue from the fourth *timar* comprising the villages of Rašanica and Crljenci, in the amount of 12800 *akçes*, was used by two *bölükbaşıs* and seven *mustafhizs*. The fifth and the largest *timar* was worth 15400 *akçes*. Apart from the villages of Gornja Brestova and Sediče it included the unpopulated village of Sena. This *timar* was divided between 11 *mustahfizs*. This register does not contain information about *dizdar's timar*, but other documents show that his income was 3600 *akçes*.

When the annual revenue from the *timars* is divided by 354 days of the Islamic year, it shows that the approximate amounts of per diems for *dizdar*, *kethuda* and *mustafhiz* were 10, 8 and 4 *akçes* respectively.

Yerlū garrison troops during the 17th century were paid from the national treasury. Their pay often changed due to high inflation rates. Per diems of *yerlū* janissaries after the Viennese War were 11 *akçes*. However, the treasury did not have enough funds to pay the troops, and the garrisons now leased the right to collect local tax. The first such example was recorded at Kučajna, where before the end of the war the *yerlūs* took under lease the revenue of the devastated mine for only 250 groschen a year. Upon the expiry of the three-year lease in 1700, the *yerlūs* renewed the lease for 700 groschen.

The collection of tax by the soldiers was a bad solution resulting in violence against the local population, embezzlements by commanders and overall breakdown of discipline. This was one of the causes of the Ottoman army defeat in the War of Varadin (1716-1718), after which Kučajna was part of the Habsburg Monarchy for more than two decades.

Исидора ТОЧАНАЦ
Историјски институт
Београд

ПРОПИСИ МИТРОПОЛИТА МОЈСИЈА ПЕТРОВИЋА ЗА СВЕШТЕНИКЕ И ПАРОХИЈАНЕ

Мојсије Петровић, митрополит београдски (1713 – 1726), и архиепископ београдско-карловачки (1726 – 1730) рођен је 1677. године у Београду. Школовао се у Сентандреји на двору патријарха Арсенија III Чарнојевића, где је рукоположен за ђакона. Замонашио га је пећки патријарх Калиник I. Године 1709. посвећен је за дабробосанског епископа, а 1713. године премештен је из Сарајева у Београд, где је остао до завршетка аустријско-турског рата 1718. године. Као поверљив човек патријарха Арсенија III и пећких патријараха Калиника I, Атанасија I и Мојсија Рајовића, Мојсије је ишао у разне мисије у Цариград, Темишвар и другде.¹

Према одредбама Пожаревачког мира 1718. године Аустрија је, између осталог, добила северну Србију, до Западне Мораве на југу, и Банат. Угарска дворска канцеларија у Бечу је сматрала да је питање правног положаја српског народа унутрашње земаљско и политичко питање Угарске па је тражила да новоосвојене области буду под њеном управом и да, као земље „круне светог Стефана“ уђу у састав Хабзбуршке монархије. Међутим, цар Карло VI је издвојио Краљевину Србију као посебну област Монархије, којом је управљано преко Земаљске администрације у Београду. Цар је, као и његови претходници и наследници, носио титулу краља Србије. Управа над Банатом и североисточном Србијом поверена је Дворској комори у Бечу, која је управљала преко Земаљске администрације у Темишвару.²

На територији Србије и Баната 1718. године биле су Београдска, Ваљевска, Темишварска и Себешка, тј. Вршачка епархија, које су до тада биле у саставу

¹ Д. Руварац, *Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713-1730. Прилог историји Српске цркве*, Споменик СКА XXXIV (1898) 83.

² Више о аустријској управи у Србији: Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718 – 1739)*, Глас СКА LXII (1901) 113 – 197; Д. Ј. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718 – 1739)*, Београд 1950.

Пећке патријаршије. Укључивањем у Хабзбуршку монархију оне нису припојене већ постојећој Карловачкој митрополији. Да би се сузбиле претензије Мађара на Србију, одлучено је у Бечу да се подрже захтеви београдског митрополита Мојсија Петровића, који се 1718. године, обратио Дворском ратном савету да буде потврђен за архиепископа. Народне старешине из вароши и нахија Београдске митрополије подржале су свог архијереја, а то је учинио и принц Еуген Савојски, који је тада боравио у Београду.³ Исте године Мојсије Петровић потврђен је за архиепископа и митрополита у Краљевини Србији. Под његовом јурисдикцијом била су и нека сремска села, која су после 1699. године остала у саставу Турске и због те „багателе неколико сремских села“, како их је назвао карловачки митрополит Вићентије Поповић, два митрополита су, једно време, били у спору. Од године 1720. под духовном влашћу митрополита Мојсија био је и Банат. Београдска митрополија је, као аутономна црквена област, остала у канонској вези са Пећком патријаршијом.⁴

На Народном-црквеном сабору у Петроварадинском шанцу 1722. године Мојсије Петровић је изабран за коадјутора (заменика) оболелом карловачком митрополиту Вићентију, с правом наслеђа, а то државне власти нису дозволиле.⁵ Спајање две митрополије извршено је на сабору у Карловцима 1726. године после смрти карловачког митрополита Вићентија Поповића, када је Мојсије Петровић једногласно изабран за карловачког митрополита. Беч ни овога пута није дозволио спајање митрополија, па је Мојсије Петровић потврђен за карловачког митрополита, а Београдска митрополија му је дата само на управљање (администрирање). Упркос овој царској одлуци, митрополит Мојсије је од 1726. године сматран архиепископом Београдско-карловачке митрополије. У народу је сматран „врховним патријархом“.⁶

Мојсије Петровић је као архиепископ београдски и београдско-карловачки бринуо о очувању права и повластица Срба у Хабзбуршкој монархији, која су се заснивала на привилегијама добијеним од цара Леополда I,⁷ па је због њиховог непоштовања и покушаја сужавања често сам или на челу народних делегација боравио у Бечу и од Дворског ратног савета и Дворске коморе тражио заштиту на-

³ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 87 – 88; Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика*, 176.

⁴ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 89, 91, 161.

⁵ У рескрипту Дворског ратног савета у Бечу од 5. децембра 1722. године пише: „Постављење једног коадјутора, јесте ствар, која засеца у права царска, и које се без позитивне дворске наредбе, ни у ком случају, не може дозволити, а најмање у лицу београдског митрополита Мојсија Петровића“ /у:/ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 96.

⁶ Р. Грујић, *Писма српских народних и црквених представника из прве половине 18. века*, Архив САНУ, „Историјска збирка“ бр. 13173 (КИ бр. 1685) (даље: Р. Грујић, *Писма*, АСАНУ, ИЗ 13173).

⁷ О српским привилегијама: С. Симеонових-Чокић, *Српске привилегије* /у:/ [Војводина, књ. II, Нови Сад 1941], 48 – 85; Ј. Радонић – М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954.

родних права. Поред тога, митрополит Мојсије: отвара школе у Београду и Карловцима, установљава архиепископски суд, започиње изградњу архиепископске резиденције у Београду, где оснива и библиотеку, у употребу уводи митрополитски грб с националним обележјима, црквом и оцилима као грб Београдске и Карловачке митрополије.

Посебно су значајни покушаји Мојсија Петровића да уведе ред међу парохијално свештенство и да искорени паганске обичаје у народу. Због тога га је Радослав Грујић назвао реформатором народно-црквеног живота.⁸ Митрополит је прописао правила понашања и одевања православног свештенства да би их учинио препознатљивим. Осим тога, покушао је да нормира и повећа њихове приходе, уједначи вршење верских обреда на подручју целе митрополије и искорени у народу устаљене обичаје супротне канонима Православне цркве. Његова реформска делатност имала је упориште у традицији Српске православне цркве, чији су архијереји већ од половине XIII века повремено уређивали прилике у својим областима.⁹

Митрополит Мојсије настојао је овим да спречи мешање државне власти, а преко ње и уплив Римокатоличке цркве, у питања која су спадала под његову јурисдикцију. Проблеми су, углавном, настајали због различитих канонских начела Православне и Римокатоличке цркве, коју је држава штитила. Постојала је опасност да држава, односно цар, регулише спорна питања и изврши промене које би биле противне правилима, законима и обичајима Српске православне цркве.¹⁰

Реформе је Мојсије Петровић започео као архиепископ Београдске митрополије 1724. године доношењем тзв. *Уредбе*, а наставио их је као архиепископ београдско-карловачки *Правилима за свештенике* 1728. године. О његовим покушајима уређивања изгледа и понашања свештенства, исправљања паганских обичаја у народу, уједначавања прихода свештенства и вршења обреда биће речи у овом раду.

I

У проширеној Београдској митрополији, којом је од 1718. године Мојсије Петровић управљао као самостални архиепископ, осећале су се последице турске

⁸ Р. Грујић, *Петровић Мојсије* /у:/ Народна енциклопедија СХС III (1928) 345.

⁹ Састављали су разна правила за свештенике, која су била прилагођена потребама области за која су важила и најчешће су објављивана под именима највиших црквених ауторитета, као под именом Јована Златоустог, Василија Великог или Григорија Богослова. Грујић их је назвао светосавским реформним наређењима. Сачувани су њихови преписи из XVI и XVII века. Р. Грујић, *Црквени елементи крсне славе*, Гласник Скопског научног друштва VII-VIII (1930) 35 – 75; А. Соловјев, *Српска црквена правила из XI века*, Гласник Скопског научног друштва XIV (1935) 33 – 42.

¹⁰ То се догодило у време Марије Терезије. О Народном-црквеном сабору из 1769. године и Регуламенту из 1770. године: Х. Ј. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд 1998; А. Форишковић, *Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабзбуршкој Монархији* /у:/ *Историја српског народа*, IV/1, Београд 1994, 273. и даље.

власти и ратова. Земља је била опустошена, манастири и цркве разрушени, а међу њима и Саборна црква у Београду. Митрополит је руском цару Петру I, 1. септембра 1718. године, писао: „Јако не имети в чем правило Божије творити, паче же и служба Божија престала“, ¹¹ а 20. октобра 1721. године жалио се цару да у многим селима нема свештеника и да прети опасност од католичких мисионара који користе ово и венчавају и крсте по Србији. ¹²

Број православних храмова и свештеника у Београдској митрополији непосредно после Пожаревачког мира не може се поуздано утврдити. Према каснијим подацима на подручју северне Србије било је:

Година	Област	Насеља	Домови	Храмови		Парохије	Број пароха ¹³
				Парохијални	Манастирски		
1732.	Епархија Сервијска ¹⁴	172	4.658	28	13	37	33
1735-36.	Ваљевска епархија ¹⁵	219	3.824	33	9	41	43
1735-36.	Вршачка епархија - Дистрикт Крајина и Кључ ¹⁶	29	-	9	-	20	22

¹¹ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 146.

¹² Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в, документы, Москва 1984, 62 – 63. Овде и даље датуми су по старом календару.

¹³ Овај податак се односи само на број мирских свештеника, пошто извештајима нису били обухваћени монаси који су опслуживали манастирске парохије.

¹⁴ Г. Витковић, *Извештај написао 1733. Максим Ратковић, екзарх београдског митрополита*, Гласник СУД 56 (1884) 117 – 325; Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, Споменик СКА XLII (1905) 102 – 126, 151 – 154. У попису нема података за Београд. Манастирски храмови су: Смедеревски манастир, Сланци, Винча, Раковица, Раиновац, Тре-сје, Горњак, Ресава, Раваница, Витовница, Туман, Нимник (Маријања) и Рукомија.

¹⁵ Д. Руварац, *Митрополија београдска*, 154 – 197; Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија у "Извештају" из 1735. године*, Гласник Историјског архива у Ваљеву 31 (1997) 37 – 46. Манастирски храмови су: Шаторња, Благовештење, Вољавча, Љубостиња, Каона, Враћевшница, Докмир, Чокешина и Петковица.

¹⁶ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718 – 1735)*, Споменик СКА 52 (1906) 183 – 193; С. Пецињачки, *Неке цркве и црквени инвентари Кључко-карпинског и новопаланачког протопопијата у 1735*, Развитак II (1968) 63 – 69; Област Него-

Премда ови подаци потичу из времена после смрти Мојсија Петровића највероватније ни у његово време стање није било боље. Напротив двадесетих година XVIII века сигурно је било мање свештеника, па су долазили из других крајева, најчешће, из Херцеговине, са Косова и са подручја Карловачке митрополије. Ни број храмова није био довољан. Примера ради, од 22 храма у Пожаревачком екзархату Београдске митрополије током тридесетих година XVIII века, 12 је из времена пре 1718. године, а међу њима је било 7 манастирских цркава. Према казивању забележеном приликом пописа, било је и 11 „стародревних“ цркава које су постојале за време турске власти, али су тада порушене и напуштене, па се није знало ни ком су свецу биле посвећене.¹⁷

Издржавање свештеника било је посебан проблем пошто питање њихових прихода није било уређено, а трошкови им нису били мали. Сами су набављали одећу и потребне књиге и имали су „трошка за храну и одело на своју персону и попадију, 1 дете, 1 снаху и дете снахино“.¹⁸ Дvorsка комора, међутим, помагала је Римокатоличку цркву у Краљевини Србији. Плаћала је из коморске касе војне капелане и канонике и као господар земље, на основу *jus patronatus*, одрицала се неких својих прихода у корист католичких монашких редова.¹⁹

Сиромаштво православних свештеника огледало се на њиховој одећи, која се није разликовала од одеће парохијана. Свештеници су двадесетих година XVIII века ван цркве изгледали, према тврђењу Јована Рајића, неуредно и запуштено, са косом до струка, којом су могли да се прекрију „као плаштем“. Брада и бркови су им тако нарастали да се једва чуло шта говоре и причињавали су им тешкоће приликом причешћивања. Они су, као што приличи свештеницима, носили дуго одело, које је спреда било раскопчано па се при ходу, али и у другим приликама, видело доње бело одело, кошуља, панталоне и димлије. Са калпаком на глави ишли су „као нека страшила, на подсмех људима другог закона“. Њихова обућа била је обична: опанци, чизме, папуче, „све по турском обичају“.²⁰

Хабзбуршка монархија била је превасходно католичка земља, а њен владар, краљ и цар Светог римског царства био је „*defensor et advocatus ecclesiae (romanae)*“.²¹ Та тесна веза између Римокатоличке цркве и државе утицала је и на црквене односе у Монархији. Закони, засновани на начелима римокатоличког црквеног права, обавезивали су и оне који нису припадали тој Цркви. Најозбиљнији су-

тинске крајине и Кључа је била под управом Земаљске администрације у Темишвару и у саставу Вршачке епархије. Разлог ових подела није сасвим јасан.

¹⁷ Г. Витковић, *Извештај*, 117 – 325; Д. Руварац, *Београдска митрополија*, 102 – 126. Београдска митрополија је била подељена на Пожаревачки екзархат и дистрикте Београдски, Грочански и Смедеревски, који су приликом визитација често посматрани као посебне целине.

¹⁸ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 184.

¹⁹ Д. М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска*, 170 – 171.

²⁰ Ј. Рајић, *Историја катихизма православних Србаља у царским земљама*, Панчево [б.г.], 22 – 23.

²¹ E. Kovács, *Beziehungen von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert, Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien 1983, 29.

коби и несугласице настајали су, ипак, због различитих канонских норми Православне и Римокатоличке цркве о брачним односима. Законским нормама довођено је у питање право православних верника на склапање другог и трећег брака, што је сматрано као тежак злочин бигамије и полигамија и кажњавано је смртном казном. Таква државна и верска политика примењивана је и на подручју Србије и Баната, где су од 1719. године скоро сваке године објављивани разни прогласи и наредбе против ступања у другу брачну везу, а митрополит је оптуживан да дозвољава безаконје.²²

Желећи да се увери у истинитост тих оптужби, митрополит Мојсије је 1724. године обишао своју митрополију и утврдио да у верском и друштвеном животу пастве и свештенства има обичаја који су противни правилима и канонима Православне цркве и да се они морају искоренити.²³ Због тога је 2. децембра 1724. године објавио свештенству и народу *Уредбу*, од 57 дисциплинских правила, наредби и савета упућених свештенству, у којој је истакао све неуредности које је уочио приликом визитације. *Уредба* је представљала почетак каснијих замашних реформи српских архијереја у Хабзбуршкој монархији. *Уредбу* су неки аутори поистовећивали са касније насталим *Правилима за свештенике*. Разлог овоме свакако је чињеница да текст није сачуван у целини. Већи део текста је, према препису Илариона Руварца, објавио Димитрије Руварац,²⁴ а једну од наредби Радослав Грујић.²⁵

У уводу *Уредбе* митрополит је нагласио да му је дужност да после ослобађања Србије и Баната од „турског зверо образног владанија“, као поглавар Православне цркве, донесе правила и устав како би се вратио православни закон и исправило неправилности које су се усталиле за време „турскога и безаконног владанија“.

Прве одредбе су о дужностима свештеника. Посебно важна дужност била је подизање и опремање храмова, што упућује на то да је њихов број у митрополији био мали. Прописано је да у сваком селу, или бар у свакој парохији, мора да постоји црква, али не ниска и тесна као за време турске власти, већ „что длжајше и ширше можно“. Сваки храм морао је да има прописане иконе, књиге „чатовније и подучителније“, заставе, крстове, одежде, звоно и друго. Поред тога, црквена порта је морала да буде ограђена.

²² Д.М. Павловић, *Административна и црквена политика аустријска*, 166 – 168; Р. Грујић, *Бигамија и полигамија код Срба*, Нови Сад 1909.

²³ В. Ћоровић, *Бигамија и полигамија код Срба*, Српски књижевни гласник 19 (1907) 578; Р. Грујић, *Бигамија и полигамија код Срба*, 19 – 20.

²⁴ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 199 – 200.

²⁵ Р. Грујић, *Бигамија и полигамија код Срба*, 20. Грујић је назначио да се документ чува међу неексбираним списима Митрополитско-патријаршијског архива у Карловцима. Оригинал *Уредбе* данас се не налази на наведеном месту, фонд МПА, Б, у Архиву САНУ у Сремским Карловцима.

Свештеницима је наређено да се усавршавају у писању и да стално читају Свето писмо и уче догматска правила. Прописано је да свештеник мора да зна наизуст Символ вере, Седам светих тајни, Десет божијих заповести и молитве. Такође, тражено је од њих да отварају школе при храмовима и, уколико нема учитеља, да сами подучавају децу и одрасле парохијане.

Тринаест тачака ове *Уредбе* односило се на свакодневни изглед и понашање парохијалног свештенства које је митрополит Мојсије намеравао да промени. Ради уједначавања одеће, наредио је да сваки свештеник има одежду и "поповску капу". Мантије су морале да буду прописаног кроја, дуге до чланака и "живо плаве" боје, са појасом од црне чоје. Поред тога, носили су ћурак, доламу, чакшире, капу, мали црни ћелепуш и црне чизме. Од свештеника је тражено да се на улици понашају како приличи свештеним лицима, да не терају сами кола и да не носе неки терет. Било им је забрањено да брију главу и браду, морали су да поткрађују бркове и избријавају потиљак, односно, да имају тзв. тонзуру. Забрањено им је да се куглају, коцкају, играју „комедије и машкаре“, да иду у механу и онде играју „уз свирале“. Нису смели да иду у лов на птице и звери, да се баве трговином, да се мешају у „господске и сеоске ствари“, осим ако их мештани не замоле да им нешто запишу.

Тачком 49 *Уредбе* прописано је све на шта свештеник мора да пази приликом благосиљања брачних веза својих парохијана. Наглашено је да треба да води рачуна о сродничким и кумовским везама до седмог степена како брак не би био незаконит. Свештеницима је забрањено, под претњом лишавања свештеничког чина, да венчају „четвртака“ или некога ко је присиљен на брак. Такав брак се поништавао. У намери да отклони притисак државе и Римокатоличке цркве, митрополит је предвидео казну за свештеника који венчава оне чији су сурпрузници из претходних бракова били у животу.²⁶

Исте године када је донео *Уредбу*, митрополит Мојсије је донео столарни свитак којим је уједначио приходе парохијалних свештеника у Београдској митрополији, односно одредио је да парохијани плаћају: за крштења (30 новаца), опела (12 новаца), пратњу до гроба (1 маријаш и 50 новаца), подушја (4 маријаша), освештавање водице (12 новаца) и друго. Свитком је прављена разлика између оних који се венчавају први (1 маријаш), други (2 маријаша) или трећи пут (3 маријаша). Једина дажбина која се давала у натури био је бир и износио је 25 ока жита.²⁷

О *Уредби* је расправљано на Народно-црквеном сабору у Карловцима 1726. године, када су сједињене Београдска и Карловачка митрополија и за заједничког архиепископа и митрополита изабран Мојсије Петровић. Велико негодовање међу саборским посланицима изазвао је пропис да свештеници, по старом обичају из времена св. Саве, брију венац на темену главе. Ни народ, ни већина свештенства нису разумели тај обичај, који се у Српској цркви у то време понегде одржавао. Тонзура је поистовећивана са истим обичајем који су у Римокатоличкој

²⁶ Грујић Р, *Бигамија и полигамија код Срба*, 20

²⁷ Д. Руварац, *Мојсије Петровић*, 198 – 199.

цркви неговали фрањевци.²⁸ Сабор је, ипак, донео неке одлуке које су се заснивале на митрополитовим наредбама из 1724. године. Једна од њих је и она да се у свакој парохији, ако не у сваком месту, подигне храм од чврстог материјала, да се набаве неопходни сасуди и звона.²⁹ Како *Уредба* није била прихваћена остало је да архиепископ касније пронађе прихватљивија решења.

Учесници сабора су, иако су се опирали неким одредбама *Уредбе* из 1724. године, били свесни да су реформе парохијалног свештенства неопходне. Посланици из Будимске епархије су, на пример, изнели многе нерегуларности које су постојале у њиховој епархији и тражили су да се оне отклоне и исправе. Између осталог, истакли су да за свештенике треба постављати искусне и учене људи, а не „по атару /и/ по новци“. Захтевали су да свештеници који не могу да живе у миру са својим парохијанима буду премештени у другу парохију, а да се свештеници удовци после годину дана самовања повуку у манастир. Будимци су се жалили да им епископи кваре тестаменте, те су захтевали да се поштује оно што оставитељ намени пароху, архимандриту, епископу или архиепископу. Даље, тражили су да се донесе тзв. столарни свитак како би се избегле злоупотребе.³⁰

Сабор је подржао захтев Будимаца и раније тражење митрополитово да се донесе стални столарни свитак. То је први јединствен столарни свитак којим се одређују приходи архијереја и свештеника у свим епархијама и парохијама уједињене Београдско-карловачке митрополије и који је претходно одобрио Архијерејски сабор. Свитком је било тачно одређено шта спада у приходе свештеника и архијереја и колико су били дужни парохијани да плате за венчања, опела, разна оглашавања у цркви и друго. Вођено је рачуна о платежним могућностима парохијана, који су били разврстани у три категорије па су тако и одређиване дажбине, на пример за подушја наплаћивано је од „бољарина“ 4 форинте, од „средњег“ 3 форинте, а од сиромаша 2 маријаша. Колико ће свештенику бити плаћено за крштење детета остављено је „на кумовску вољу“. Митрополит је изричито инсистирао на томе да се милостиња, која је била један од прихода архијереја, не узима силом, већ да људи дају колико могу. Тражио је да се не наплаћује постављење у чин ђакона и свештеника. Забранио је парохијалним свештеницима, под претњом лишавања чина, да венчавају оне који су силом приморани на тај чин, као и оне који склапају четврти или пети брак. Митрополит је захтевао да се свитак јавно огласи и да сваки свештеник има свој примерак да не би било „распри помеђу свештеника и хришћана“.³¹

²⁸ М. Грбић, *Карловачко владичанство. Прилог к историји Српске православне цркве*, књ I, Карловац 1891, 294; М. Костић, *Свештеничка тонзура у београдско-карловачкој митрополији прве половине XVIII века*, Гласник Историског друштва у Новом Саду X, св. 3 (1937) 437-438.

²⁹ Д.Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ II, Нови Сад 1959, 351; Р. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1995, 120

³⁰ Г. Витковић, *Споменици из будимског и пеиштанског архива*, збирка I, Гласник СУД 2. одељак, књ. III, Београд 1873, 287 – 290.

³¹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 94 – 95.

II

После уједињења митрополија 1726. године започео је други период реформне делатности митрополита Мојсија Петровића, а прописи и уредбе који су тада донети важили су за територију целе митрополије, која је обухватала 11 епархијских области. И број свештеника на овом подручју био је много већи. Примера ради, Архидијецеза сремско-карловачка, једна од области дотадашње Карловачке митрополије, тридесетих година XVIII века имала је већи број свештеника него што их је било у Србији – 174.³² Такав однос броја пароха је сигурно постојао и раније.

Стање међу свештенством и народом у Карловачкој митрополији било је слично ономе у Београдској. Било је народних првака, обичних људи, али и свештеника који су живели неуредним животом, упадали у незгоде и изазивали сукобе. Кнезу и ешкуту из Чортановаца је 1726. године био забрањен улазак у храм зато што су у њему јели и пили.³³ Проблеми су најчешће настајали због велике употребе пића, највише вина. У Баји је средином двадесетих година XVIII века живео „злочести поп“ Куга, који се често опијао, а затим је вређао и псовао остале свештенике и тамошње господаре.³⁴ Стојан Годић, кнез села Карловчић у Срему, изазвао је скандал 1728. године када је пијан, у кући локалног пароха, вређао и тукао његовог брата, а када је парох покушао да одбрани брата, добио је и он батине. Кнез је после обећања да се то више неће поновити морао да плати глобу у износу од 6 форинти. Међутим, обавезу плаћања ове казне пренео је на цело село, због чега су се житељи Карловчића жалили протосинђелу Василију Димитријевићу и тражили су да кнез, који је „ударио са својом силом“ на кућу свештеника лично плати казну.³⁵ Неумерена употреба пића била је толико распрострањена да су архијереји често били приморани да од свештеника узимају заклетве да ови неће пити „вина нити ракије нити чербета за три лета“.³⁶ Свештеници су, међутим, јављали епископима када због неродне године у њиховом крају није било вина, ракије, шербета, тако да у наредних годину дана људи неће моћи много да пију.³⁷

Провале и крађе биле су честе у овом периоду. Једној имућној Сремици с почетка двадесетих година XVIII века харамбаша Стојин и још двојица провалили су у кућу и однели читаво богатство, које се састојало од новца, мушке и женске одеће, златног и сребрног накита, платна и др. Пљачкана је и црквена имовина. Године 1724. из митрополитског двора у Карловцима украдени су један сандук и калајле.³⁸

³² Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка око половина XVIII века*, Ср. Карловци 1902, А, 37–118 – попис није потпун, недостају подаци за 28 места и најмање толико свештеника.

³³ Р. Грујић, *Писма*, АСАНУ, ИЗ 13173 (КИ бр. 1690).

³⁴ Р. Грујић, *Писма*, АСАНУ, ИЗ 13173 (КИ бр. 1660).

³⁵ АСАНУК, МПА, Б, 1728/2 I-II

³⁶ АСАНУК, МПА, Б, 1728/51

³⁷ АСАНУК, МПА, Б, 1728/5

³⁸ S. Gavrilović, *Čirilskapisma i akta iz prve polovine XVIII veka*, Istraživanja 11 (1986) 281, 276.

Мојсије Петровић је у парохије у уједињеној Београдско-карловачкој митрополији најпре увео матичне књиге ради контроле свештеника у вршењу службе. Пример немарности свештеника показао је случај у селу Бачинци, где је 1725. године вршена истрага због вести да је неколико деце умрло некрштено „нераденија ради поповскога“. Показало се да није реч о крштењу већ о томе да су новорођенчад дуго била без „знамења свете воде“, којом морају да буду умивана 40 дана по рођењу.³⁹ Наредбом од 1. јануара 1727. године митрополит Мојсије је обавезао свештенике да воде матичне књиге, односно протоколе крштених, венчаних и умрлих. У протоколе је требало уписивати „и крштаемије младенци и миропомазаније, и свое име свештеничаское, које крсти, и о отрочету оца и матер, и васприемника, и откуда, и дан и месец. Такођер и венчавајушти се, прваго, втораго и третиаго брака, и кумови, и откуду. И који мру такожде.“ Митрополит је 7. јануара 1727. године из Будима писао протосинђелу Василију Димитријевићу да ће му послати протоколе да их раздели свештеницима.⁴⁰

Нова правила за свештенике митрополит Мојсије Петровић донео је уз сагласност осталих епископа. Током 1728. године тражио је од њих да обиђу своје епархије и да га тачно обавесте о стању у њима. Затим је сазвао Архијерејски синод, на којем су присуствовали владике Софроније Томашевић, бачки; Николај Димитријевић, темишварски; Вићентије Јовановић, јенопољски; Максим Гавриловић, сигетски; Нићифор Стефановић, славонски и Максим Несторовић, себишки. Синод је разматрао стање у Митрополији и прихватио митрополитов предлог како да се оно побољша. *Правила за свештенике* митрополита Мојсија, од 9 тачака објављена су окружницом за све епархије 16. јуна 1728. године.⁴¹ Дужност владика била је да по завршетку Синода ова правила обнародују у својим епархијама. Сачуване су, међутим, само две објаве: владика Николај Димитријевић је 29. августа 1728. године упутио *Правила* у Темишварску епархију, а сам митрополит, 17. септембра исте године, у Архидијецезу сремско-карловачку.⁴² Несумњиво је да је и Вићентије Јовановић, јенопољски владика, објавио *Правила* у својој епархији.⁴³

³⁹ С. Пецињачки, *Седам обичних писмена из 1710 – 1725. године*, Прилози за КЛИФ 39 (1973) 243 – 244.

⁴⁰ Р. Грујић, *Писма*, АСАНУ, ИЗ 13173 (КИ бр 1703); Р. Грујић, *Први кораци уважања црквених матица код Срба*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду VII, св. 1 – 3 (1934) 327.

⁴¹ АСАНУК, МПА, Б, 1728/55; Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 96 – 99.

⁴² АСАНУК, МПА, Б, 1728/29 а, б.

⁴³ АСАНУК, МПА, Б, 1729/25; Препис *Правила* није сачуван, али из писма протѧ из Аде, Печке, Шолмоша и Надлака од 18. фебруара 1729. године може се закључити да је постојао. Они су се у своје име и у име парохијалних свештеника обавезали да ће поштовати *Правила*: „Порад инструкције Господина Архијерејског народне издато саборно, такожде и порад господина јепископа инструкције ради правила црквнога и урежденија свештеническаго, и проча како ми се у инструкцији наредило хоћу право и верно уређивати: и ако би се који от свештеникх у мојеј протопотији нашао да несадржава по заповеди и инструкцији отвештавам се господину јепископу мојему такова изјавити“.

С обзиром на то да су *Уредба* из 1724. године и одлуке сабора из 1726. године прописивале изглед, одећу и неке од дужности парохијалних свештеника, овог пута митрополит је дао упутства за рад свештеника у парохијама. Подучавао их је како да, према правилима и канонима Православне цркве, исправљају сопствене грешке и грешке својих парохијана, а нарочито оне које нису биле по вољи државним властима. Нагласио је да су његове наредбе засноване на апостолским и „отеческим“ правилима и на хришћанском закону. Указујући на погубност обичаја који су били противни „закону и благочинију Христијанском“ и који су изазивали сталне расправе и сукобе, митрополит је оставио својеврсно сведочанство о свакодневном животу Срба у XVIII веку. Занимљиво је да су се многи обичаји које је митрополит Мојсије желео да искорени одржали до данас.

Како је највише проблема и сукоба са државним властима било око питања венчања и свадбених обичаја, њима је у *Правилима* посвећено највише пажње и простора и прва тачка је, стога, најобимнија. Митрополит је дао исцрпна упутства свештеницима и њиховим парохијанима, којих су морали да се придржавају током венчања и приликом свадбених весела. На првом месту, захтевао је да венчање буде јавно, да се будући супружници пријаве надлежном пароху и да му саопште своју вољу. Дужност свештеника је била да сазна да ли су којим случајем у сродничким или кумовским односима, да ли су се раније некоме обећали, који им је то брак по реду, односно да није у питању четврти брак који је био против православног закона. Свештеник је могао да одреди дан склапања брака тек када би од тог пара добио задовољавајуће одговоре и исповедио их. Митрополит је саветовао да се до венчања остави рок од 7 или 10 дана да би свештеник могао да провери истинитост добијених одговора и да испита да ли постоји било каква препрека браку, односно, да ли неко од њих ипак има остављеног мужа или жену. Такође, било је потребно да парох утврди да ли будући супружници имају свог духовника и да ли се редовно причешћују и тек тада је могао да у цркви објави веридбу или венчање.

Обред венчања вршио се искључиво после литургије, а пре поднева. Литургији су били обавезни да присуствују сватови и пријатељи. Митрополит је забранио свештеницима да венчавају оне који су пре литургије јели и пили, односно оне који су већ започели весеље. На дан венчања у храм се долазило „са обичним церемонијама“, односно без музике (свирање, играње и певање на улици), коју је митрополит овом приликом најстроже забранио пошто, како је рекао, „ка цркви божијег са страхом приходити подобајет“. Музика је била дозвољена само на весељу у младожењином дому. Устаљени обичаји довођења кума у цркву уз музику, као и даноноћно весеље по сокацима такође су били забрањени.

По завршетку венчања свештеник је обавезно одлазио у младожењину кућу да благослови свадбену трпезу и да упозори сватове на митрополитове одлуке. Било му је дозвољено да, уколико то жели, тамо обедује, али да се не задржава дуже од једног сата. За то време у младожењиној кући била је забрањена музика како свештеник не би био у искушењу да заигра или запева, односно да се понаша онако како не доликује пароху. Митрополит је дозволио свештеницима да одлазе

у куће оних који се венчавају први или други пут, док им је забранио одлазак на свадбу трећебрачним. Прописано је да свадбено весеље траје један дан и само тог дана позвани гости гостили су се на рачун домаћина. Обичај вишедневних свадби и великих трошкова митрополит је желео да искорени наредбом која ослобађа домаћина обавеза према гостима који дођу другог дана. Митрополит је посебно желео да искорени обичај узајамног даривања сватова, због којег су често избијали сукоби и свађе, нарочито када се радило о „узимању за девојку“, односно о куповини младе. То је изричито забранио, уз примедбу да такав обичај не постоји код других народа.

Даће, богате трпезе и велика количина хране припремана приликом сахрана и помена биле су, по митрополиту, изузетно рђав обичај. *Правилима* се најстроже забрањивало постављање трпезе приликом погребa и обележавања девет, двадесет и четрдесет дана од дана смрти, као и пола године и године. Митрополит је истицао да се на тим богато припремљеним трпезама много једе, опија, глуми и нечасно понаша. Стога је сматрао да би такве дане требало обележити само опелом и доношењем кољива у цркву. Уместо припреме трпеза, митрополит је саветовао људима да дају прилоге цркви, милостињу и храну убогим и сиромашним.

Брига о тим убогим, сиромашним људима који су због свог стида просили ноћу, јер ни на који други начин нису могли да задовоље своје основне потребе, била је поверена свештеницима. Они су морали да, сваки у својој парохији, извиде који су то болесни, немоћни, стари људи, да их забележе у протоколе и да им помогну колико могу.

Правилима се свештеницима забрањивало да пишу другима тестаменте, како су то раније чинили, вероватно да не би утицали на онога који оставља опоруку. У случајевима крајње нужде, када је, на пример, састављач тестамена био болестан и свештеник је морао да присуствује, уз свештеника је морало присуствовати и неколико сведока. Ако се радило о особи без сродника и наследника, састављању тестамена морао је да присуствује и неко кога би одредио епископ.

Митрополит Мојсије посветио је пажњу и понашању верника у храму, на улици и у другим приликама. Казном затвора и јарма претио је онима који се ругају и злостављају своје родитеље, који псују веру, не исповедају се и не причешћују. Поменуо је и оне који због лењости и неимања страха од Бога не иду на литургију, већ седе код куће, иду у позоришта и глуме или иду у крчме и пију. Упозоравао је господаре да редовно морају да доводе у цркву своје укућане и слуге. Посебно се осврнуо на оне који долазе у цркву усред, или пред крај литургије, или по неколико пута улазе и излазе из цркве. Приметио је и „злочести обичај“ да младе жене, када долазе у цркву, љубе „бабе некије“ у руку па и у уста, поздрављају се и глуме и говоре у цркви без страха од Бога. Такво понашање је забранио под претњом казне.

Последње тачке *Правила* су о понашању парохијана недељом и празничним данима. Митрополит је претио казном и отлучењем од Цркве свима који на празничне дане, пре свитања, отварају дућане и тргују, а не иду на службу Божију. Дозволио је да само касапнице и бакалнице буду отворене ујутру. На први позив

за литургију власници су морали да затворе своје радње, да дођу у цркву и тек по завршетку литургије могли су их поново отворити. Недељом и у данима празника било је забрањено држање зборов у варошким домовима и окупљање пре литургије.

Правила је митрополит Мојсије завршио наредбом да свештеници у близини храма поставе јарам ради извршења казни због непоштовања наведених наредби и да кажњавању мора да присуствује варошки судија. Митрополит је бацио клетву на оне који се не буду придржавали наведених правила. Такође, заповедио је да препис текста ових *Правила* мора постојати у сваком месту, вароши и селу и да сваки свештеник у својој парохији мора да има оверену копију. На крају текста митрополит је завештао епископима и својим наследницима да се придржавају ових наредби. Епископи су својим потписима на окружници од 16. јула 1728. године прихватили митрополитово завештање.

Убрзо после доношења *Правила за свештенике* митрополит Мојсије је саставио један предлог за уређење црквених односа у Сентандреји и 5. јула 1728. године га је упутио бирову и таначу. Њиме је, између осталог, био одређен редослед одржавања службе у црквама како ниједна не би остала „пуста“, затим је предложено да се сви свештенички приходи скупљају у једну касу, одакле би се расподељивали свештеницима. Предвиђено је да се поново расподеле парохије међу свештеницима, да свештеник сваког месеца обилази парохијане, да свети водицу, крсти, причешћује „да не би која душа или некрштена или непричештена, и без исповести, от овога света преставила се“. Свештеници су морали да воде рачуна о редовном доласку својих парохијана у храм. Митрополит је овом уредбом укратко изнео и неке одредбе из *Правила за свештенике*, упозоривши на то да су предвиђене казне јармом за оне који не долазе на литургију, псују, раде недељом и празницима, било да су „мушкога или женскога пола, или љубо би био богат или убог“. Сентандрејски биров Јосив Јорговић је у име општине (танача) одговорио митрополиту да његов предлог прихватају, али да сиромашни парохијани не могу да плаћају сваког месеца свећење водице по домовима пошто „млого нема зашто свеће и тамјана купити“.⁴⁴

III

О *Уредби* из 1724. године и *Правилима за свештенике* из 1728. године расправљано је на трећој седници Народно-црквеног сабора у Београду 23. маја 1730. године.⁴⁵ Сабор је озаконио одредбе *Уредбе* о одевању свештеника, нагла-

⁴⁴ Р. Грујић, *Писма*, АСАНУ, ИЗ 13173 (КИ 1715); Р. Грујић, *Уредба за српске цркве у Сентандреји од 5. јула 1728*, Гласник Историског друштва у Новом Саду VII, св. 1 – 3 (1934) 327 – 329.

⁴⁵ Записник са Сабора у: Ђ. Рајковић, *Српски народни сабор месеца маја 1730. у Београду*, Српски Летопис 113 (1870 – 1871) 294 – 309.

шавајући да калуђеру, ни мирском свештенику не сме да вири кошуља испод мантије. Свештеници су обавезани да мантију носе у храму и ван њега, на сабору, на путу и у граду, а да је не носе на пољским и домаћим пословима да је не би прљали и цепали.

На истој седници је „јавно прочитана црквена наредба коју је г. архиепископ пре три године сачинио и народу за будући правац издао, а народ је тада не примио“. Посланици су били сагласни да се поменута наредба слаже са Божијим и црквеним законима и једногласно су је прихватили са захтевом да је се свако придржава. Наведене кратке одредбе те наредбе указују на то да је реч о *Правилима* из 1728. године. Скраћене одредбе унете у записник сабора указују на измене унесене у међувремену. Даће, које су биле забрањене 1728. године, сада су дозвољене, с тим да на њима буде послуживана само чорба и једно јело. У одредбу о кажњавању оних који раде недељом унето је и кажњавање оних који светкују петак. Нова је и 10. тачка да се деца не крсте у приватним кућама, већ искључиво у црквама, најкасније 8 дана по рођењу, а, уколико се то не буде поштовало казниће се отац или кум.

Сабор је донео одлуку да се нико не може венчати без потврде да се исповедио. Расправљано је и о многобројним неправилностима које су уочене у народу, као о оптужбама за многоженство. Поновљене су забране отмица девојака и удовица и тајних венчања у Турској.⁴⁶ Поред ових дисциплинских правила, сабор је донео и одлуку да се на гробове не ставља никакав други знак осим крста, чиме је требало искоренити обичај да се гробови жена обележавају преслицом. Упркос забрани, тај обичај се још једно време одржавао у Неготинској крајини и у Кључу.⁴⁷ Под претњом анатеме митрополит је на сабору забранио раскопавање гробова оних за које се веровало да су вампири. Такође, поновљене су одлуке ранијих сабора о оснивању школа и типографије.

Сабор је одобрио и нови столарни свитак који је митрополит раније саставио и који је већ важио у Архидијецези сремско-карловачкој. Војни и мирски посланици Београдске митрополије, тринаест официра и кнезова, по завршетку сабора 30. маја заклели су се да ће се владати „по подобију именоватог свитка цело, с милостињама, дивницом, венчаницом и прочитај належаштаја“ а, ако то не буду чинили, спремни су „ответовати судително“.⁴⁸

⁴⁶ Бракови склопљени после отмица сматрани су присилом. Као отмичари жена често су се јављали припадници хајдучке милиције који су били под заштитом својих претпостављених. Свештеници ни на који начин нису могли да их спрече у томе; у: Н. Радосављевић, *Ваљевска епископија 1718 – 1739*, Гласник Историјског архива Ваљева 32 (1998), 27.

⁴⁷ С. Пецињачки, *Неке цркве и црквени инвентари кључко-крајинског и новопаланачког протопопијата у 1735. год.*, Развитац VIII, бр 2 (1968) 63 – 69.

⁴⁸ Р. Грујић, *Писма*, АСАНУ, ИЗ, 13173, КИ бр. 1748; Заклетву су потписали капетан Максим Продановић и оборкнез Огњен Милковић из Пожаревца, оборкнез Лука и Георгије Димитријевић из Гроцке, капетан Јован Поповић из Ресаве, оборкнез Никола Ђурчић из Сланаца, кнез Јован Максимовић из Вишњице, кнез Јања Лемберовић из Смедерева, кнез Сима из села Ливаде, оборкнез Ђурица из Рама, оброкнез Ранисав Апостоловић из Градишта,

Посланици свештенства свих епархија Београдско-карловачке митрополије поднели су сабору заједничку молбу да им се повећају парохије. Приложили су обрачун максималног прихода који је свештеник могао да оствари, наравно, уколико су парохијани могли да плате онолико колико је наведено. Укупна сума од 37 форинти и 7 новчића, према њиховом мишљењу, била је недовољна. Због тога је на крају молбе било дописано: „Не имејем ниже по 50 глав на јединога свештеника: и аште не будем имети више глав, то јест сугубо, не моштно нам обдержавати сја“.⁴⁹

IV

Реформе Мојсија Петровића, архиепископа и митрополита београдско-карловачког, потврђене су на Сабору у Београду неколико месеци пре његове смрти, 27. јула 1730. године. Тешко се може утврдити у којој мери су остварени циљеви митрополита Мојсија јер је његова намера била да, између осталог, промени нарав људи и устаљене обичаје. Помак је ипак видљив.

Митрополит Мојсије успео је, упркос забранама и оскудици, да повећа број храмова у Митрополији. Већ 1720. године упутио је молбу администратору Краљевине Србије да дозволи обнављање запустелог манастира Лештани, у околини Београда.⁵⁰ Није познат одговор на ову молбу. На подручју Београдске митрополије, односно „Епархије Сервијске“ како се често наводи у извештајима визитација, од 28 парохијалних храмова, 9 је било изграђено у време митрополита Мојсија, од 1719. до 1730. године. Тај број чини 32% укупног броја парохијалних храмова у Београдској митрополији током тридесетих година XVIII века.⁵¹ Велики број храмова изграђен је у ово време и у другим епархијама. У Архидијецези сремско-карловачкој, на пример, тридесетих година је било 107 храмова. Иако екзарси нису бележили податак о години изградње за сваки храм, многи су евидентирани као нови или скорашњи. За неке, нпр. за храм у селу Војка, пише „црква нова од 1727. године“. На основу таквих података да се закључити да су нови храмови грађени у последњој деценији, тј. у време архиепископа и митрополита Мојсија Петровића. Таквих храмова је било 38, што чини 35% од укупног броја храмова у Срему. Не треба занемарити ни обнављање храмова. Екзарх је забележио да је у 6 храмова обновљен свод или су препокривени. Храмови су обнављани „трудом становника сланкаменачких и настојањем попа Теодора“ или „трудом и настојањем капетана кир Михаила Васића и осталих христољубивих становника купиновачких“, како је за неке написано.⁵² У то време обнављани су и манастир-

кнез Стојко Сретановић из Голупца, Јован Обретковић из Бикотинаца, Димићар Мишић из Пореча, кнез Добрица из Грабовца, кнез Ранисав из села Врчина.

⁴⁹ АСАНУК, МПА, Б, 1730/24; Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 101.

⁵⁰ АСАНУК, МПА, Б, 1720/6

⁵¹ Г. Витковић, Извештај, 117 – 325; Д. Руварац, *Београдска митрополија*, 102 – 126.

⁵² Д. Руварац, *Српска митрополија карловачка*, део А, 37 – 118.

ски храмови. Године 1727. „частни монах Пајсеј“ обновио је храм манастира Винча, наравно, уз митрополитов благослов и вероватно новчану помоћ.⁵³

Митрополит је отварао школе у Београду и у Карловцима, а даровите ученике слао је на додатно школовање у иностранство. У то време је започело школовање Срба на Кијевској духовној академији, где се од 1721. до 1762. године најмање 28 полазника припремало за учитеље.⁵⁴ У жељи да будући учитељи и јерарси стекну што више знања, митрополит је слао ђаке и у католичке и протестантске школе, а то није увек наилазило на добар пријем код ученика. Јеврем Петровић из Јанок 2. августа 1728. године правдао се својим slabим здрављем како би избегао митрополитову одлуку да иде „ка лутером на науку“. Као додатни разлог, навео је да је чуо од „неких“ да се тамо слабо учи и да се они „ужасавају“ од неких догађаја, које није навео. Нажалост, није навео ни у коју школу га је митрополит слао.⁵⁵

Прописи за свештенике и парохијане митрополита Мојсија били су нови. Митрополит је на тај начин повећао обавезе и дужности свештеника, увео контролу, уједначио вршење верске службе, издвојио их је из средине и учинио препознатљивим, а обезбедио је свештеницима и редовне приходе, ослободио их је егзистенцијалних проблема. Наредбе којима су свештници обавезани да непрекидно усавршавају знања, да читају Свето писмо и богослужбене књиге, да вежбају писање омогућили су већем броју савесних пароха да се, поред бриге о храму и обредима, посвете животу и моралу својих парохијана и школовању деце. Свештеници из Баје су, на пример, 20. маја 1726. године молили митрополита Мојсија да им препусти малу школу и да их постави за учитеље. Школа се, према њиховом сведочењу, „уничтожила“ и по квалитету наставе врло је ниско пала. Они су се жалили да не могу да нађу учитеља који зна добро да чита и да учи децу, и то не само „ученију књиженому“ већ и другим добрим делима, а децу, како су говорили, треба давати у школу да не би скитала. Уверавали су митрополита да ће се стање поправити када се они буду старали о школи.⁵⁶ Разлика у знању свештеника, такође, указује на успех митрополитових напора, иако је то, понекад, изазивало неспоразуме у парохијама. Такви случајеви су често били последица чињенице да су се млађи, школовани свештеници приликом вршења службе држали правила и закона. Тако је 1729. године дошло до спора између два пароха из Сентандреје. Јереј Јован Живковић је 9. августа обавестио Василија Димитријевића, будимског владику, да је у сукобу са „попа Киrom“, пошто, после литургије одржане на Крстовдан, „ми смо рекли брату нашем попу Кири како пише у типику /да/ частни крст изнети /треба/ и како је /то/ по уставу црковноме он се на то разгневише на нас и нас поче називати хунцвutom и нечисћу ранити“. Догађају је присуствовало и 6 сведока.⁵⁷

⁵³ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 163.

⁵⁴ В. Прибићевић, *Срби потомци кијевске академије у времену од 1721 – 1762. год.*, Богословски гласник IV, књ 5, св 4, Ср. Карловци 1905, 248 – 252.

⁵⁵ АСАНУК, МПА, Б, 1727/8.

⁵⁶ АСАНУК, МПА, Б, 1726/7.

⁵⁷ АСАНУК, МПА, Б, 1729/26.

Најзначајнија последица реформи архиепископа и митрополита београдско-карловачког Мојсија Петровића је та што је подстакао своје наследнике да наставе његовим путем. То посебно важи за митрополите Вићентија Јовановића (1731 – 1737) и Павла Ненадовића (1749 – 1768) који су састављали правила и уредбе за протопрезвитере, парохијалне свештенике и ђаконе, калуђере, тудоре и црквењаке, наређивали су честе визитације епархија и на тај начин су проверавали свештенике. Тиме је проширивана и учвршћивана реформа коју је започео митрополит Мојсије Петровић.

Isidora TOČANAC

RULES OF ARCHBISHOP AND METROPOLITAN MOJSIJE PETROVIĆ FOR PRIESTS AND PARISHIONERS

Summary

Mojsije Petrović, Archbishop and Metropolitan of Belgrade (1713-1726), and subsequently of Belgrade and Karlovac (1726-1730), devoted much attention during his very active life to improving religious and social life of the Orthodox parochial priests and believers of the Serbian church under the Habsburg Monarchy.

On 2 December 1724 Metropolitan Mojsije issued a *Decree* comprising 57 items with which he began bringing order to the clergy and people. His intention was to eliminate the flaws that he perceived as a consequence of the Turkish or non-Christian rule and the past wars. As the clergy, due to their modest material circumstances and lifestyle did not differ much from the parishioners, the Metropolitan intended to primarily regulate their appearance and conduct in order to make them distinct and recognisable. The *Decree* determined the duties of parish priests regarding the building and furnishing of churches and improvement of knowledge. The People's and Church Convention held at Karlovci in 1726 discussed the *Decree*, and although it was not adopted as a whole, some decisions were passed based on this *Decree*.

Metropolitan Mojsije continued his activity by issuing *Rules for Priests* containing 9 items that were published on 16 June 1728 in the form of circular notice for all eparchies of the Metropolis of Belgrade and Karlovac. This document listed all improper and non-Christian customs that had taken root among the people, and that the Metropolitan wanted to eradicate. The *Rules* instructed the priests how to eliminate the flaws of their own and of the parishioners in accordance with the rules and laws of the Orthodox Church. The customs concerned were primarily those related to wedding ceremony and feast, memorial service, behaviour of parishioners in church, in the street and during holy days, relation with fellows, the poor and the wretched.

The Metropolitan also issued rules to regulate the income of the clergy, relations within parishes, and introduced mandatory keeping of the register of births, marriages and deaths. He devoted much attention to the education of priests so that they could educate parishioners and especially children.

The work of Archbishop and Metropolitan of Belgrade and Karlovac Mojsije Petrović was acknowledged at the People's and Church Convention held in Belgrade in 1730. A special session was dedicated to the issues of church reform and a debate on the questions of discipline. On that occasion, some provisions of the 1724 *Decree* were enacted and the 1728 *Rules for Priests* were adopted and supplemented with the provision on the christening of children. Also, many other decisions were adopted consistent with the efforts of Metropolitan Mojsije Petrović to bring order to the clergy and people.

Metropolitan Mojsije Petrović died a few months after the Assembly in 1730 and did not see further development of the reforms. The result of his efforts were new churches in some eparchies, and the overall number of churches in his time increased by one third compared to the previous period. Yet, undoubtedly the most significant result of his work was that he encouraged his successors to follow in his footsteps, the most remarkable among them being Metropolitans Vićentije Jovanović (1731-1737) and Pavle Nenadović (1749-68).

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

БРИТАНСКИ КРАЉ ЕДВАРД VII И ДИПЛОМАТСКИ БОЈКОТ СРБИЈЕ 1903-1906

У склопу проучавања односа између Велике Британије и Србије на почетку XX века посебно важно место заузима питање улоге британског краља Едварда VII¹ у прекиду дипломатских веза са Србијом и његовом условљавању приликом

¹ Едвард VII, најстарији син краљице Викторије и принца Алберта, рођен је 9. новембра 1841. Школовао се на Универзитетима Единбург, Оксфорд и Кембриџ. Говорио је више страних језика: француски, немачки, шпански и италијански. Његово неконвенционално понашање наилазило је на оштре реакције родитеља, који су му наметнули строги режим у дисциплини и понашању. Краљица Викторија је сматрала да је веома неозбиљан и раскалашан и због тога неподобан за управљање државом. Зато му није поверавала озбиљне државничке дужности. Такав став је задржала и после смрти принца Алберта 1863, када је Едвард заузео место свог оца у Горњем дому британског Парламента. Краљица Викторија је ишла толико далеко да је Едварда означила одговорним за смрт свога мужа принца Алберта. Исте године се оженио најстаријом ћерком данског краља Кристијана IX, Александром, с којом је имао шесторо деце. Едвард VII је постао краљ после смрти Викторије 1901. године. И поред неповерења које је краљица имала према његовим владарским способностима, показао се као успешан владалац. Честа путовања по иностранству и рођачке везе на европским дворовима помогли су му у склапању међународних уговора, који су повратили уздрману моћ Велике Британије као светске силе. Био је поборник склапања споразума са Француском 1904. и Русијом 1907, што је довело до настанка Тројног споразума (Антанте). Његова међународна политика је била, у суштини, мирољубива, изузев учешћа Велике Британије у Бурском рату, који је започет за време владавине његове мајке. И поред тога, веома се интересовао за војна питања и супротстављао се покушајима да се ограниче средства за наоружавање војске. Био је ватрени заговорник изградње Дреднота, нове врсте ратног брода. У унутрашњој политици био је наклоњен конзервативцима. Није волео либерале, посебно Хенрија Кембела Банермана и Дејвида Лојд Хорџа, што је посебно дошло до изражаја приликом њихове победе на општим изборима 1906. И поред тога што је био конзервативних схватања, противник кампање да се женама да право гласа, за време његове владавине социјалне реформе и законодавство били су у фокусу разматрања британског парламента. Тако је 1902. донет Закон о образовању, по којем је обезбеђена новчана помоћ за ученике средњих школа, а 1906. британски парламент је усвојио и разне повластице за

њиховог поновног успостављања. Тај проблем је био чест предмет пажње домаћих и страних историчара.² Међутим, нити у српској, ни у британској историографији не постоји опште сагласје око овог питања. Мишљења су подељена. И док Љиљана Алексић-Пејковић, Драгољуб Живојиновић, Вејн Вучинић, Симон Хефер сматрају да је краљ Едвард био кључ проблема и главни кочничар у обнови веза између две државе, група англосаксонских историчара с Френсис Радовић на челу, у последње време заступа потпуно супротна гледишта. Наш циљ је да, поред прегледа старо-нових гледања на ову проблематику, изнесемо и један другачији поглед, не сврставајући се ни на једну, ни на другу страну.

Што се тиче прве тезе, сматрамо да су је историчари изградили на основу садржаја писма које је Чедомил Мијатовић 12. јуна 1912. године упутио Едварду Лецу, биографу британског краља. У њему се говори о сусрету британског суверена са руским и италијанским амбасадорима у Лондону у лето 1904, када је разматрана иницијатива о обнови англо-српских односа. Последњи део писма који садржи одговор британског владара на молбу двојице дипломата, био је кључан за Мијатовића, Едварда Леца, Сиднија Лија (такође званичног биографа енглеског краља), Филипа Магнуса али и за низ других историчара да изведу по нашем мишљењу, погрешан закључак да је у ставу Велике Британије према обнови односа са Србијом управо Едвард VII имао пресудан утицај. Тај део писма је гласио овако: „Ја веома жалим што се не могу сложити са вашим предлозима. Убиство краља Александра и краљице Драге је било тако страшно да је оставило дубок утисак на јавно мњење Енглеске које се није опоравило од шока и сигурно не би подржало обнову дипломатских односа са Србијом и ви добро знате да смо ја и моја влада морали да узмемо у обзир јавно мњење наше земље. Поред овог ја

децу. Закон о пензијама за старе особе донет је 1908. Краљ Едвард одбио је захтев премијера Асквита да прогласи неколико нових племића из редова либерала, који би као чланови Горњег дома парламента спречили опструкцију у изгласавању буџета за 1909. Умро је 6. маја 1910.

² О ставу британског краља Едварда према Србији, главним официрима – завереницима и Петру Карађорђевићу у периоду прекида дипломатских односа две земље писали су: Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903 – 1914*, Београд 1965, 50 – 187; S. Heffer, *Power and Place, The Political Consequences of King Edward VII*, vol. II, London 1998, 170–175.; J. M. Јовановић, *Српско-енглески односи (Прекид 1903 и обнова 1906)*, СКГ XXXI (1931) 131 – 144; S. Lee, *King Edward VII. A Biography*, London 1927, 270 – 275; E. Legge, *King Edward VII in his True Colours*, London 1912, 81 – 84; P. H. Magnus, *King Edward the Seventh*, N. York 1964, 340 – 343; S. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903 – 1906*, Paris, 2001, 74 – 81; G. Monger, *The End of Isolation. British Foreign Policy 1900 – 1907*, London 1963, 101, 250 – 270; F. Radovich, *Aftermath of the Regicide: British Policy and Serbian Conspiracy Question 1903-1906* (unpublished PhD dissertation, University of Santa Barbara 1975); Исто, *The British Court and Relations with Serbia, 1903-1906*, East European Quarterly, vol. 14 (Winter 1980), Colorado, 1980, 461 – 468; W. Vucinich, *Serbia between East and West. The Events of 1903 – 1908*, Stanford 1954, 77 – 109; Z. Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy 1898 – 1914*, Cambridge 1969, 200 – 210; Д. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић, У отаџбини 1903-1914. године*, II, Београд 1988, 203 – 238.

имам и један приватан разлог. Мој позив је да будем краљ. Позив краља Александра је такође био да буде краљ. Као што видите ми припадамо истом еснафу као професионалци. Ја не могу да будем равнодушан на убиство члана моје бранше или ако желите члана мога еснафа. Ми смо дужни да угасимо наша занимања ако као краљеви мислимо да убиство (једног) краља неће имати последице за све нас. Ја жалим али видите, ја не могу да учиним оно што би ви желели да урадим“.³

Потврду сведочења Чедомир Мијатовића о сусрету двојице дипломата са краљем Едвардом лета 1904. године у нешто измењеној форми налазимо и у опширном извештају који је Александар Јовичић⁴ послао Пашићу 28. децембра 1905. године. Јовичић пише да је посетио Чеду Мијатовића који му је испричао детаље сусрета Пансе и грофа Бенкендорфа са британским владарем. Чедомир Мијатовић је негативан став краља Едварда према обнови односа и евентуалном слању британског представника на крунисање краља Петра у Београд образложио следећим разлозима:

„1. Краљ Едвард сматра убиство краља Александра и краљице Драге као једно неморално дело. Русија и Аустрија као највише заинтересоване могле су имати нарочитих мотива да затворе очи и обнове своје дипломатске односе са Србијом. Велика Британија на срећу није принуђена да се руководи себичним мотивима иако он није порицао да она може претрпети штете што нема заступника у Србији. Међутим тај разлог није довољан да против оваквог дела треба хитке прећи.

2. Што он сматра као неморално и то да је краљ Петар могао декорисати и унапредити баш оне офицере који су лично учествовали у убиству његовог претходника на престолу Србије.

3. Што би он слањем свог заступника на крунисање краља Петра онако како данас ствари стоје непосредно одобрио убиство једног владара а он то не мо-

³ E. Legge, *King Edward in his True Colours*, London 1912, 81 – 82; S. Lee, *King Edward VIII. A Biography*, vol. II, London 1927, 273.

⁴ Александар Јовичић је рођен 6. јула 1856. Његов отац је био парохијски свештеник, веома угледан и поштован. Јовичић је студирао право на Великој школи у Београду. Школовање је наставио 1877. у Бечу и Минхену, да би затим студирао право и на *Ecole de Droit* у Паризу. После завршетка студија 1880. године вратио се у земљу. Прво запослење је добио у суду, а 1882. отишао је у Лондон у дипломатску службу. За почасног аташеа српског посланства у Лондону је постављен 1885. године. У периоду 1887 – 1894. био је отправник послова српског посланства у Лондону. За секретара посланства Србије у Бечу је постављен 1894. године. Из Беча је отишао у Рим 1898, где је обављао дужност отправника послова српског посланства. Међутим, већ следеће године је премештен на службу у Атину. У земљу је враћен 10. октобра 1900, када је једно време био на располагању, да би 19. јануара 1901. био постављен за шефа административног одељења у МИД-у. За отправника послова српског посланства у Лондону је постављен 11. августа 1903. године. Међутим, ту дужност никада није обављао званично. Због прекида дипломатских односа две државе није добио аргумент британске владе и у Лондону је боравио неофицијелно. Јула 1906. је повучен у земљу и постављен на рад у министарство јавних радова. Пензионисан је 1911, а умро је 1939. године.

же учинити ни ради своје сопствене сигурности како не би дао рђав пример да једнога дана и њега не смакну када се преко убиства владара тако олако прелази“.⁵

О великој моћи британског краља и његовој умешаности у „српски слушај“, Чеда Мијатовић је известио Љубомира Каљевића још 27. јуна 1903, и то после сусрета са грофом Бенкендорфом, до којег је дошло претходног дана. Према Мијатовићу, краљ Едвард VII држи кључ одлука у својим рукама, а кабинет је подредио свом диктату. Његови лични разлози су утицали на владу да прекине дипломатске односе са Србијом, закључује Мијатовић.⁶

Заступници тезе о пресудној улози краља Едварда у инсистирању на рестриктивном ставу његове земље према Србији осим у извештају Чеди Мијатовића, доказе својих тврдњи налазили су и у оценама Александра Јовичића, који је о томе у више наврата обавештавао српску владу. Тако је на пример 15. октобра 1903. известио Београд о свом сусрету са Сир Томасом Хенријем Сандерсоном, сталним државним подсекретаром у британском министарству спољних послова.⁷ На Јовичићеву опсервацију да верује да ће врло брзо доћи до обнове међусобних односа, Сандерсон је реаговао речима да ће они морати да остану исти све док краљ Едвард не одлучи да именује свог посланика у Београду.⁸ Озбиљно схватајући упозорење Сандерсона да ће краљ Едвард имати последњу реч у обнови односа са Србијом, Јовичић је 29. јануара 1904. у писму упућеном министру иностраних дела Андри Николићу разочарано написао да се његови званични односи са енглеском владом налазе и даље у истом неформалном стању и да мисли да се тај однос неће изменити све док краљ Едвард не реши да именује свог посланика у Београду.⁹ Из свега овога произлази да је Александар Јовичић имао информације да кључ решења односа између две државе лежи у британском краљу и он је у то искрено веровао.

Хронолошки гледано, Едвард Леџ је, придржавајући се писма које је добио од Мијатовића, први лансирао тезу да је краљ Едвард био алфа и омега у диктирању ставова Велике Британије према судбини завереника и обнови односа са Србијом. У својој књизи посвећеној британском монарху Леџ је тврдио да је завереничко питање и продужавање суспензије англо-српских односа „дипломатско

⁵ Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Политичко одељење, Фасцикла II, Досије V, Поверљиво број 167, Јовичић – Пашићу, 15/28. XII 1905 (у даљем тексту АС, МИДС, ПО, Ф, Д, Пов. бр.). Датуми у основном тексту су дати по новом календару. У напоменама су наведени датуми онако како стоје у оригиналном тексту докумената.

⁶ АС, МИДС, ПО, Ф-V, Д-IV, Пов. бр. 1280, К/ 34, Мијатовић – Каљевићу, 14/27. VI 1903.

⁷ Сандерсон Томас Хенри (Sanderson Thomas Henry) рођен је 1841. године. Као млађи службеник ушао је у британски Форин офис 1859. године. Био је у више наврата приватни секретар лорда Дербија, и то у раздобљу 1866 – 68 и 1874 – 78. године, као и лорда Гренвила 1880 – 1885. Исте године је постао виши службеник у британском Министарству иностраних послова. Помоћник државног подсекретара је постао 1889, а стални подсекретар спољних послова је био од 1894. до 1906. Умро је 1923. године.

⁸ АС, МИДС, ПО, Ф-II, Д-VII, I/ 7, Пов. бр. 110, Јовичић – Николићу, 2/15. X 1903.

⁹ АС, МИДС, ПО, Ф-III, Д-VIII, I/ 9, Пов. бр. 119, Јовичић – Николићу, 16/29. I 1904.

питање од највећег значаја које на најбољи начин потврђује велику способност и менталну снагу (британског) краља“.¹⁰

Према мишљењу Френсис Радовић, најважнију улогу у прихватању стереотипа о пресудној улози Едварда VII у односу према завереничком питању и Србији уопште имали су Сидни Ли¹¹ и Филип Магнус. Сидни Ли је у књизи *King Edward VII. A Biography* која је представљала званичну биографију британског краља, део простора посветио мајском преврату и англо-српским везама, односно улози британског краља у прекиду односа британске империје са малом балканском краљевином. Он наводи да је британски суверен био активан у протесту против преурањеног опроштаја злодела које су починили српски официри – завереници и да су дипломатски односи Велике Британије са Србијом брзо прекинути на његов захтев. Такво стање ће трајати све док се главни официри – завереници не уклоне са утицајних позиција.¹² Иначе дугогодишњи дописник „Timesa“ са Балкана односно из Беча Хенри Викем Сид¹³ је у својој књизи *Through Thirty Years 1892 – 1922*, такође тврдио да је британска влада, на захтев краља Едварда, одмах

¹⁰ E. Legge, нав. дело, 81-82.

¹¹ Сидни Ли (Lee, Sir Sidney) рођен је у јеврејској породици у Лондону 5. децембра 1859. Образовао се у *City School, London* и на *Balliol College, Oxford*, где је дипломирао модерну историју 1882. године. Следеће године је постао помоћник уредника у *Dictionary of National Biography*, а 1891. и уредник. Објавио је преко 800 чланака, углавном оне који се односе на ауторе елизабетанске епохе и на државнике. Објавио је чувено дело *Life of Shakespeare* 1898. Бавећи се изучавањем Шекспира, 1902. је објавио комплетну едисију његових дела. Поред дела енглеских класика, његови радови обухватају и следеће књиге: *Life of Queen Victoria* (1902 – 1903), *Great Englishmen of the Sixteenth Century* (1904), *The French Renaissance in England* (1910). Први том званичне биографије британског краља Едварда VII, под називом *King Edward VII. A Biography*, објавио је 1925, и то на основу проучавања докумената из краљевског архива и других извора. Други том књиге о британском краљу скоро у целини је припремио за објављивање, али га је смрт 1926. године омела у томе. Његово ремек дело су завршили блиски сарадници С. Ф. Мархам и Б. Лит 1927. године. Од 1913. до 1924. био је професор енглеске књижевности на *East London College*.

¹² S. Lee, нав. дело, 270.

¹³ Хенри Викем Сид (Steed, Henry Wicham), британски новинар рођен 10. октобра 1871. у Лонг Мелфорду. Студирао је економију, филозофију и историју на универзитету Јена и на Париском универзитету. Током 1896. постао је стални дописник „Times“-а из Берлина, а наредне, 1897. године премештен је за дописника из Рима. Коначно, 1902. је пребачен у Беч, где је био дописник „Times“-а све до 1913. године. Јануара 1914, по повратку у Лондон, именован је за уредника спољне редакције „Times“-а. Књигу *Habsburg Monarchy* објавио је 1913. године и у њој је критиковао унутрашњу ситуацију у тој држави, критички испитујући могућност избијања европског рата. За време Првог светског рата углавном је био задужен за спољну политику листа „Times“, а 1918. је именован да креира спољну политику у одељењу за пропаганду и непријатељске земље у кабинету лорда Нортклифа. Фебруара 1919. именован је за уредника „Times“-а и на том месту је остао све до новембра 1929. Од 1923. до 1930. био је и уредник *Review of Reviews*. Објавио је књиге: *Through Thirty Years*, London 1924; *Hitler: Whence and Whither*, London 1934; *Vital Peace, a Study of Risks*, London 1936; *Press*, London 1938.

после језивог убиства у Београду прекинула дипломатске односе са Србијом, што је било типично за европско лидерство које је британски владар брзо стекао по доласку на престо.¹⁴

Филип Магнус је такође у свом раду *King Edward the Seventh* тврдио да је енглески суверен имао нефлексибилан став према поновном успостављању односа са Србијом и да је био спреман да приступи обнови тек када српски краљ буде пензионисао све заверенике.¹⁵

Колико је краљ Едвард тврдоглаво бранио своје мишљење у погледу завереника и Србије уопште показује и чињеница да је остао глув на све покушаје посредовања са стране како би се натерао на попуштање и компромис, било да се радило о рођачким и пријатељским везама, било да се радило о напорима других европских дворова. На јесен 1906. године године Алфред Стед,¹⁶ књижевник и публициста, син познатог новинара Виљема Стеда,¹⁷ оснивача и уредника угледног

¹⁴ H. W. Stead, *Thought Thirty Years 1892 – 1922*, I, London 1924, 206.

¹⁵ P. H. Magnus, *King Edward the Seventh*, N. York, 1964, 341.

¹⁶ Алфред Стед (Stead, Alfred), књижевник и публициста, рођен је 1877. године. Од ране младости се интересовао за народе и државе Далеког истока. Био је експерт за Јапан и о њој је написао књигу *Japan by the Japanese*. Временом се његово интересовање све више померало на земље, људе и обичаје Блиског истока и Балкана. У том смислу нарочито је био заинтересован за дешавања у Румунији и Србији. Био је велики присталица повезивања балканских народа и стварања балканске федерације. Указом краља Петра, 11. јануара 1905. године, одликован је орденом Светог Саве III степена. Књига *Servia by the Servians*, објављена у Лондону 1909. године, прожета је љубављу према Србији и представљала је промоцију њене позитивне слике у британском јавном мњењу. Умро је 1933. године.

¹⁷ Стед Вилијам Томас (Stead, William Thomas), енглески новинар, рођен је у Емблтону 5. јула 1849. у породици конгрегационог свештеника. Детињство је провео у Ховдену близу Њукастла. Одрастао је под снажним религијским утицајем свог оца. Узор му је био Оливер Кромвел. У двадесет другој години је постао уредник листа „Northern Echo“ у Дарлингтону. Био је велики пуританац и присталица социјалних реформи. Сматрао је да „штампа представља највећу агенцију на свету за стварање и утицај на јавно мњење и полука која може да уздрма престоле и владе, али и да омасови народно окупљање“. Стед је врло брзо успео да лист „Northern Echo“ учини најутицајнијим средством неоконформиста у Северној Енглеској. Уредништво листа се залагало за свеопште образовање, давање гласачког права женама, ирску самоуправу.

Током 1880. је прешао у Лондон, где је постао помоћник уредника „Pall Mall Gazette“ у време чувеног Хона Морлеја, кога је после његовог пензионисања наследио на месту уредника (1883 – 1889). Од тада је важио за најмоћнијег новинара у Великој Британији. Увео је велике новине у презентовање вести: кратке информације, илустрације, дијаграме, мапе, који прекидају монотонију текста, интервју као нови облик новинарског изражавања. Почео је да примењује стил изражавања који је био много приступачнији просечном читаоцу, то јест читљив стил. Изазвао је праву сензацију када је 1883. године одлучио да покрене серију чланака о дечијој проституцији под називом *Maiden Tribute of Modern Babylon*, чиме је започео борбу против порока у британском друштву. Због оптужби да је незаконито учествовао у киднаповању малолетника, 1885. је осуђен на тромесечни затвор. Заслужан је за јачање синдикалног покрета у својој земљи, а истакао се и у борби за остваривање права

часописа „The Review of Reviews“, верног пријатеља Русије и поборника англо руског зближавања, понудио је своје услуге како би извршио утицај на британског владара.¹⁸ Његов отац је био пријатељ лорда Кнолиса, приватног секретара Едварда VII од 1870. године, који је, по мишљењу многих, био „најмоћнији човек у Енглеској“.¹⁹ Алфред Сед је крајем октобра 1904. године посетио Србију и у разговору са Николом Пашићем тражио да му се пошаље један Меморандум о англо-српским односима како би српску ствар што боље презентовао краљу Едварду. По повратку у земљу упорно је уверавао Србе да је краљ Едвард заинтересован за српску ствар и слао сигнале да обнова односа зависи само од њега. Касније се испоставило да се и овај покушај завршио неславно.

Представници тезе о пресудној улози британског владара у одбијању нормализовања односа његове земље са Србијом позивали су се између осталог и на телеграм који је 12. априла 1906. Јовичић послао Василију Антонићу, министру иностраних дела, а у којем се наводи оцена Едварда Греја да ће односи са Србијом бити успостављени када то буде одлучио британски монарх. По мишљењу ових историчара, у телеграму је изнета есенција британске политике и јасно и отворено призната улога Едварда VII у српском случају. Радило се о заседању Доњег дома британског парламента, када је 9. априла 1906. посланик Сер Гилберт Паркер поставио Греју питање да ли су услови под којима би Велика Британија била спремна да обнови дипломатске односе са Србијом били писмено изложени једном српском агенту (мисли се на Николу Јовановића Американца,²⁰ српског трговачког

жена. Први је уредник листа који је запослио жене, чије су плате биле изједначене са зарадама мушкараца. Сед је такође дао велики допринос борби против сиромаштва. Пошто је напустио „Pall Mall Gazette“, основао је 1890. месечни часопис „Review of Reviews“. Био је велики поборник мировних покрета и принципа арбитраже у Међународном суду правде. Веома се залагао за окончавање рата у Јужној Африци кроз Антиратни комитет и специјалну брошуру *Рат против рата у Јужној Африци*, што није наишло на одобравање енглеског јавног мњења. Објавио је велики број изузетно занимљивих књига као: *Истина о Русији* (*The Truth about Russia*), 1888 године; *Ако Христ дође у Чикаго* (*If Christ Came to Chicago*), 1893; *Американизација света*, (*Americanization of the World*), 1902. Трагично је изгубио живот приликом потонућа Титаника 15. априла 1912.

¹⁸ АС, МИДС, ПО, 1904, Ф-III, Д-IV, I/9, Пов. бр. 1865, Јовичић – Пашићу, 16/29. X 1904.

¹⁹ S. Lee, *нав. дело*, 55.

²⁰ Никола Јовановић Американца је рођен 21. новембра 1853. године у Пожаревцу, где је завршио нижу гимназију, а вишу у Београду. После свршетка гимназије, без знања родитеља, одлази у Америку где је похађао Универзитет у Њујорку. За време српско-турских ратова 1876 – 78. вратио се у Србију, где је као одличан познавалац енглеског језика био тумач енглеским ратним извештачима. Током 1882. године је постао главни сарадник органа либералне странке „Српска Независност“, и члан Главног одбора те странке. Међутим, убрзо је због сукоба са руководством иступио из њених редова. Секретар београдске општине и уредник београдских општинских новина постао је 1884. године. На тој дужности је остао све до 1889. У међувремену је 1887. постао посланик у Народној скупштини. Српска влада га је 1893. именovala за генералног конзула у Лондону и Вашингтону али је убрзо смењен. Септембра 1905. године је постао српски трговачки агент у Лондону, где је, по на-

агента у Лондону) и ако је то тачно, који су то услови. Греј је после два дана, 11. априла (н.к.), дао познату изјаву „да се питање обнове дипломатских односа Енглеске и Србије не може разматрати све док завереници и даље буду активни у служби и деловали на српску владу. У случају да се они уклоне са положаја и енглески краљ пристане да пошаље једног представника у Београд сматра се као сасвим природна ствар да се ти официри не могу више враћати у службу“.²¹

Сви научници српске провинијенције који су се бавили питањем англо-српских односа у време мајског преврата до сада су прихватили тезу о предоминатној позицији британског владара у суспендовању односа његове државе са Србијом, при чему сматрамо да су на такав њихов став утицали извештаји српских представника у Лондону Мијатовића и Јовичића, као и чињеница да су га његови биографи Леџ и Ли описали у најбољем могућем светлу, придајући му пресудан утицај на спољну политику своје земље.²² Вејн Вучинић у свом делу *Serbia between East and West* истиче да је Едвард VII по сазнању о страшном догађају у Београду тражио од великих сила да повуку своје дипломатске представнике из српске престонице.²³ Он је такође закључио да је британски краљ исказивао непомирљив став према Србији и њеној новој влади.²⁴

Много експлицитнији став о улози британског краља у обустављању односа Велике Британије са Србијом изнела је Љиљана Алексић-Пејковић. Цитирајући делове извештаја који је Чед Мијатовић упутио Љубомиру Каљевићу из Лондона 27. јуна 1903, и то само неколико дана после гнусног злочина, Алексићева истиче да је, за разлику од јавног мњења, које је вест о убиству примило изненађујуће незаинтересовано, Едвард VII био огорчен.²⁵ Његова истрајност у наста-

логу министарства привреде, требало, између осталог, да ради на обнови односа Србије са Великом Британијом. Маја 1906. године, само неколико дана пре поновног успостављања односа две земље, поднео је оставку и на то место. После анексије Босне и Херцеговине српска влада га је послала у Северну Америку као трговачког конзула. У Египат је премештен 1911, али је већ наредне године разрешен те функције. После завршетка рата 1919. је поново као трговачки комесар послат у Лондон, где је остао до одласка у пензију. Био је сарадник „Српског листа“ (Задар), „Београдских новина“, „Малих новина“, „Вечерњих новости“, „Дневног листа“, „Србобрана“ (Питсбург), „Уједињеног српства“ (Чикаго). Написао је велики број дела: *Јеврејско питање у Србији* (1879), *Гледстонов пријем српске адресе* (1880), *Војено економски извори Енглеске* (1882), *Значај енглеског језика за српску науку*, што је практично било његово приступно предавање као приватног доцента на Великој школи 1884. године.

²¹ АС, МИДС, ПО, 1906, Ф-И, Д-Х, Е/73, Пов. бр. 675, Јовичић – Антонићу, 30. III 1906; АС, МИДС, ПО, 1906, Ф-И, Д-Х, Е/73, Пов. бр. 692, Јовичић – Антонићу, 31. III 1906; Foreign Office, 371/ 130, Public Record Office (у даљем тексту F. O; PRO), N° 1, South Eastern Europe, April 11, 1906.

²² F. Radovich, *нав. дело*, 463.

²³ W. Vucinich, *Serbia between East and West. The Events of 1903-1908*, Stanford 1954, 77.

²⁴ *Исто*, 97.

²⁵ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1965, 50 – 51.

вљању дипломатске изолације Србије показала се и на примеру одбијања британског владара да пошаље свог представника у Београд на крунидбене свечаности у јесен 1904. године. Све је то навело Љиљану Алексић да закључи да је упорност Едварда VII утицала на прекид односа његове земље са Србијом и на одуговлачење у њиховом успостављању, односно да је он у тој ствари имао пресудан значај.²⁶

Професор Драгољуб Живојиновић такође дели мишљење да је Едвард VII у овом питању имао главну улогу. Према његовим истраживањима, крунисање Петра Карађорђевића у јесен 1904. године је била прилика да се британски владар приволи да промени свој став према Србији и упути свог изасланика да присуствује том свечаном чину. Он је тај предлог одбио правдајући се да „један владар (краљ Петар), није могао да прихвати злочин над другима а да не казни његове извршиоце“.²⁷

Поред оваквих мишљења, представника српске историографије о важности краља Едварда у прекиду и обнови односа Велике Британије и Србије у последње време пред стручну јавност је са сличним запажањима изашао и Симон Хефер. Његово је мишљење да је Едвард VII и у унутрашњој и у спољној политици своје земље водио главну реч. Када је у пролеће 1904. године британско министарство спољних послова почело да врши притисак на краља да у односу на Србију попусти и приступи обнављању покинутих односа, он је то одбио, јер није био спреман на компромис. На основу тога, Хефер изводи закључак да је британски краљ имао сопствени правац.²⁸

Насупрот више деценија униsono увреженом мишљењу да је краљ Едвард VII био главни промотер тезе да Србија мора да се обрачуна са мајским завереницима како би дошло до обнављања односа, Френсис Ан Радовић, амерички историчар и новинар је прва направила коперникански обрт и супроставила се дотадашњим размишљањима већине српских и неких англосаксонских историчара. На основу списка краља Едварда, писама које му је упућивао његов приватни секретар лорд Кнолис и мишљења Џорџа Монгера²⁹ и Заре Штајнер³⁰ да је британски суверен незнатно утицао на креирање спољне политике своје земље, Радовићева закључује да не стоји оцена о пресудном утицају Едварда VII у стварању политике

²⁶ Исто, 61 – 62.

²⁷ Исто.

²⁸ S. Heffer, *Power and Place, The Political Consequences of King Edward VII*, London 1998, 170.

²⁹ G. Monger, *The End of Isolation: British Foreign Policy 1900-1907*, London 1963, 101, 261 – 264.

³⁰ Зара Штајнер (Zara Steiner), сарадник New Hall, Cambridge University у пензији, где је била предавач и сарадник на Катедри за историју од 1966. до 1998. Докторирала је на Харвард универзитету 1957. године. Предавала је на Принстон и Станфорд универзитету и London School of Economics. Члан је редакционог одбора *Diplomacy and Statecraft* и *Twentieth Century British History*. Водећи је научник европске стратегије и дипломатије. Најпознатија дела: *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898-1914*, Cambridge 1969; *Of Men and Arms: A History of European International Relations; Britain and the Origins of the First World War*. Пише за „The Financial Times“, „The Times Literary Supplement“, „The New York Times“; Z. Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*, Cambridge 1969, 202 – 207.

Велике Британије према Србији у време дипломатске изолације.³¹ Она сматра да „британски краљ јесте владао али није управљао земљом“, с обзиром на то да није имао намеру, вољу, ни способност да игра одлучујућу улогу на спољнополитичком плану Велике Британије.³² Према њеним истраживањима, иако је краљ Едвард у више наврата изражавао своје гађење због убиства краљевског пара у Београду и изричито наложио повлачење посланика Бонхама, ипак није био спреман да иде до краја, то јест да затражи да Београд напусти целокупно особље британског посланства. Слажући се са оценом Монгера и Заре Штајнер³³ да је Едвард VII показивао велику нестабилност и честе промене у понашању, Френсис Радовић истиче да је британски суверен после мајског преврата у два наврата показивао и помирљиве ставове према Србији.

У складу са својом тезом да је краљ Едвард споредна фигура на политичкој сцени Велике Британије, она је закључила да је у овој ствари, као и уопште у британској политици тога времена, главну реч имао Форин офис и његов шеф лорд Ленсдаун. Крут и истрајавајуће непријатељски однос Велике Британије према Србији приписала је пре свега тврдоглавости лорда Ленсдауна и његовог наследника Едварда Греја, а не чврстости и ђудима краља Едварда, кога је назвала скитницом и плејбојем. По њој, британски краљ није поседовао интелектуалне капацитете, уставну снагу и није имао потребан интерес да би играо значајну улогу у формулисању спољне политике своје земље.³⁴ Тезу о пресудној улози лорда Хенрија Ленсдауна,³⁵ поткрепила је наводећи два примера. Августа 1903. године,

³¹ F. Radovich, *нав. дело*, 464.

³² Исто.

³³ Z. Steiner, *нав. дело*, 202 – 207.

³⁴ F. Radovich, *нав. дело*, 464.

³⁵ Хенри Чарлс Фицморис Ленсдаун (Lansdowne, Henry Charles Keith Peety Fitzmaurice) ирски племић и британски дипломата, рођен је 14. јануара 1845. у Лондону. Студирао је на Универзитету Итон (*Eton*), а после смрти свог оца, у двадесетпрвој години, наследио је титулу маркиза, велико богатство и комплексе земље. У почетку се прикључио либералној партији. Између 1872 – 1874. био је државни подсекретар за рат а 1880. подсекретар за Индију. Као генерални гувернер Канаде (1883 – 88) постигао је споразум са побуњеним Индијанцима. Солзбери га је 1888. именовао за вице краља Индије и на тој функцији је остао до 1894. Његова владавина том облашћу протекла је у миру, изузев што се суочио са краткотрајним устанком становника области Манипур који су желели стицање независности. Током шестогодишњег боравка у Индији извршио је многобројне реформе и увео читав низ новина у свакодневни живот: основао је Империјалну библиотеку, реорганизовао полицију, проширио железницу и спровео иригационе радове. Под његовом управом проглашена је независна краљевина Сиким. Области Хумза и Нагар анектирао је 1892. године. Ленсдаун је 1895. постао државни секретар за рат. Сматран је одговорним због неприпремљености за Јужноафрички рат, што је 1899. довело до покретања захтева за његов опозив. После избора 1900. у реорганизованој влади конзервативаца постао је министар спољних послова (1900 – 1906). Из тог периода остала су његова залагања за склапање војног споразума са Јапаном и савеза са Француском (срдачна Антанта). Између 1906 – 1910 био је вођа опозиционе конзервативне мањине у Горњем дому Парламента. У влади Херберта Асквита био

када се отворио проблем акредитације Александра Јовичића и када је краљ Едвард претпоставио да односи две државе морају бити поново успостављени томе се успротивио Ленсдаун: „Ми га не можемо званично признати или му дати акредитив“.³⁶ Октобра исте године на краљеве речи да се обнова односа са Србијом тешко може избећи реаговао је поново Хенри Ленсдаун тврдњом да „ми морамо бити у стању да пронађемо добар разлог за обнову односа. Са обновом не треба журити“.³⁷ Сличне погледе према завереничком питању и обновљању односа Велике Британије и Србије лорд Ленсдаун је показивао све до краја свога мандата.

Слободан Марковић³⁸ дели мишљење Заре Штајнер и Френсис Радовић о карактеру личности и улози британског владара у прекиду и обнови дипломатских односа Велике Британије и Србије и сматра да је пресудан утицај на британску владу у настављању дипломатског бојкота Србије имао њен незваничан представник у Београду Вилфред Тесицер.³⁹ Мишљења Тесицера одобравао је и сам британски краљ, који се слагао са његовим ставом да би сва инострана посланства у Београду требало да буду јединствена у захеву према српској влади да се завереници удаље са српског двора.⁴⁰

После свега изнетог ми смо мишљења да су представници и једне и друге тезе само делимично у праву. Тачно је да је британски суверен од свих својих европских колега најоштрије осудио убиство брачног пара Обреновић, инсистирао је на кажњавању краљеубица, њиховом удаљавању са двора, из државне службе и пензионисању, као и онемогућавању да се после извесног времена поново врате у активну службу. Такође стоји да је вршио притисак на владу да прекине односе са Србијом. Међутим, то није било зато што је он водио главну реч у спољној и унутрашњој политици своје земље. Не сме се занемарити чињеница какву је уставну позицију имао, то јест да су већ тада његова овлашћења била смањена у корист владе и првог министра. Сем тога, никако не би требало заборавити ни психолошку страну његове личности. Сматрамо да је оцена Заре Штајнер да је краљ Едвард био нестабилна личност тачна. Према томе, Едварда VII није везивала нека посебна љубав према судбини несрећног владара Србије и његове жене, поготово што је за обичног грађанина Велике Британије Србија била далека и мало позната земља, а убиства, атентати и абдикације скоро свакодневна појава, тако својствена „дивљем и нецивилизованом Балкану и Србији“.

је министар без портфеља 1915 – 1916. Његова књига *Писмо Ленсдауна (Lansdowne Letter)*, 1917. изазвала је велике контраверзе у британској јавности. Умро је 3. јуна 1927.

³⁶ F.O. 105/158 N°135, Sanderson's, *King Edward's and Lansdowne's minutes on Thesiger to Lansdowne*, July 30, 1903,

³⁷ F.O. 105/149. N° 166, *King Edward's and Lansdowne's minutes on Thesiger to Lansdowne*, October 20, 1903.

³⁸ S. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903-1906*, Paris 2001, 80 – 81.

³⁹ Исто, 73.

⁴⁰ J. M. Јовановић, *Српско-енглески односи (Прекид 1903. и обнова 1906)*, СКГ XXXI (1931) 138.

Овде се радило о повредама моралних начела и принципа неприкосновеног краљевског легитимитета, односно потреби њиховог поштовања. Сурова ликвидација краљевског пара, који је, ипак, припадао породици или како је Едвард VII говорио краљевском еснафу, могла је да буде заразан пример за друге земље да тамошње незадовољне групе или појединци почну да се обрачунавају на исти или сличан начин са својим владарима. Зато је инсистирање на кажњавању требало да предупреди неке нове масакре и преврате у Европи и спречи, односно сасече сличне тенденције у Великој Британији, што је краљ Едвард и признао. У том контексту може се посматрати део писма који је Мијатовић упутио Лецу, а који је погрешно схваћен од великог броја домаћих и страних историчара као доказ свемоћи Едварда VII и његовог првенства у прекиду и поновном обнављању англо-српских веза.

Зато нам је много ближе веровање да се краљ Велике Британије по питању Србије и завереника понашао само и искључиво у складу са постулатима спољне политике своје земље о потреби поштовања принципа ројалистичког легитимизма и статуса кво, а да због својих психолошких карактеристика и уставног положаја није био кључни фактор који је довео до прекида односа и одуговлачења у њиховом обнављању. Према томе, кључ овог питања треба тражити у британској унутрашњој и спољној политици, њеном међународном положају и интересима. У том тренутку њој је у Европи и на Балкану био потребан мир због очувања интереса на Блиском истоку и још снажних непријатељских односа са Русијом и зато Србији није придавала важну улогу.

Када је ситуација 1905. кренула да се мења, а њени интереси почели да долазе у сукоб са све агресивнијим аустријским и немачким колонијалним апетитима, што је посебно дошло до изражаја у сукобу са Немачком око изградње багдадске железнице и у вези са избијањем Прве мароканске кризе, она је почела да се окреће Србији као кључу Балкана. У Лондону тада коначно почиње да сазрева уверење да због повољног геостратешког положаја и тржишта, Србија може да игра важну улогу препреке продору Немачке на исток и да је зато треба придобити за пријатеља. Да је ова теза уверљива, најбоље показује чињеница да је Тесицер већ од пролећа 1905. године почео најпре доста стидљиво, а затим све отвореније да шаље Форин офису извештаје у којима је истицао потребу да се његова држава економски инфилтрира у Србију. Свој најексплицитнији став по том питању изнео је у допису који је упутио лорду Лендауну 2. октобра 1905. године. Тада се заложио да Велика Британија успостави активну трговинску политику према Србији, јер „садашње стање ствари нуди шансу која се више никада поново неће пружити“. Такође, уверавао је своје претпостављене да у Србији постоји велика безбедност за рад британских фирми.⁴¹ У том тренутку још није сматрао да политички односи две земље треба да се обнове све док Србија не раскрсти са завереницима.⁴²

⁴¹ F.O. 105/156, PRO, N° 5, Thesiger to Lansdowne, October 2, 1905.

⁴² Исто.

Међутим, априла и маја 1906. године почео је да шаље алармантне извештаје о томе да аустријска дипломатија преко свог представника у Београду, али и главних цивила завереника Генчића, Балугџића и Ненадовића врши притисак на краља Петра да одложи решење завереничког питања. У извештају који је послао 18. априла истакао је да Аустрија жели да Србију натера да призна своју зависност од њене политике, што се не може остварити у случају да у Београд дође енглески посланик. Упозоравао је да се претходно двоструко одбијање краља да потпише указе о пензионисању поклапало са повратком Ђорђа Генчића из дневне посете Бечу и доласком Вукашина Петровића, бившег министра финансија, који је живео у Аустрији још од венчања краља Александра с Драгом. Скренуо је и пажњу на то да аустријска штампа, а посебно „*Neue Freie Presse*“ не штеди напоре да охрабри заверенике и убеди краља да би повлачење краљеубица представљало опасност по династију. Све је то по њему у Београду стварало стање збуњености у погледу могућег краја читавог питања.⁴³

У сличном тону писао је и другог маја, када је поновио своју раније изнећу оцену да Балплац чини све да одложи решење завереничког питања због страха од могућег повратка енглеског посланика у Београд, јер би то ојачало отпор Србије према остваривању њених захтева у вези са склапањем новог трговинског уговора. Сматрао је да Србија може да буде снажна баријера могућем ширењу аустријских територијалних аспирација ка југу и порасту њеног утицаја у Македонији. Зато се Аустрија опирала било каквој обнови односа Енглеске и Србије. Њена моћ је велика и она је остварује преко Генчића, Балугџића и Ненадовића, који дневно комуницирају са краљем и имају неоспоран утицај на њега, упозоравао је Тесичер.⁴⁴ Сматрамо да је Форин офис, схватајући озбиљност ситуације, која је могла потпуно да измакне контроли, коначно попустио, прихватајући понуђени Пашићев компромис о пензионисању петорице завереника, који је он 18. маја 1906. године преко Милована Миловановића уручио Гошену, енглеском посланику у Бечу. Уследио је муњевит и успешан притисак на британског краља да приступи обнови односа са Србијом.⁴⁵ Слично мишљење заступају и Вејн Вучинић, Љиљана Алексић-Пејковић и Драгољуб Живојиновић.⁴⁶

Едвард Греј⁴⁷ је 23. маја 1906. упутио Меморандум краљу Едварду, у којем је предложио да се може узети у обзир питање обнове односа ако српска

⁴³ F.O. 371/130, PRO, N° 21, Thesiger to Grey, April 18, 1906.

⁴⁴ F.O. 371/130, PRO, N° 24, Thesiger to Grey, May 2, 1906.

⁴⁵ F.O. 371/130, PRO, N° 55, Goshen to Grey, May 16, 1906.

⁴⁶ W. Vucinich, *нав. дело*, 107 – 109; Љ. Алексић-Пејковић, *нав. дело*, 128; Д. Живојиновић, *нав. дело*, 235 – 237.

⁴⁷ Едвард Греј (Edward Sir Grey, 3rd Baronet), рођен је 1862. у Лондону. Образовање је стекао на *Winchester* и *Balliol College*, Универзитета Оксфорд. Од детињства је одгајан у снажној традицији виговског либерализма, што је допринело да касније у својој политичкој каријери буде један од најзначајнијих лидера Либералне партије. Био је либерални посланик у Доњем дому британског парламента од 1885. све до 1916. После пораза либерала на изборима 1895. делује у парламенту као опозициони посланик. У периоду 1923 – 1924 је

влада стави шесторицу завереника на листу за пензионисање. Иначе, у тексту Меморандума су изнети: услови за обнову односа (најважнији је да се главни завереници казне и да им се забрани повратак у службу); листа главних завереника (Дамјан Поповић, Александар Машин, Леонида Соларевић, Јован Атанацковић, Петар Мишић, Лука Лазаревић, Ђорђе Костић); сметње које је правила Аустрија да се спречи решавање питања завереника; понуда српске владе о уклањању петорице официра (Машин, Мишић, Лазаревић, Поповић, Костић); молба да се односи обнове до избора у Србији јуна 1906. године; објашњења Милована Миловановића у вези са Пашићевом писменом изјавом да ће се завереничко питање решити и Тесицера да пуковник Соларевић није био активни завереник. На крају је Едвард Греј британском краљу изнео своје мишљење да би због политичких разлога било пожељно да почну разговори са Србијом у случају пензионисања активних завереника.⁴⁸

био шеф посланичке групе Либерала у Горњем дому парламента. Када се његова партија поделила у вези с питањем Јужноафричког рата (1899 – 1902), стао је на страну либералних империјалиста које је предводио Хенри Асквит. Министар иностраних послова је био у два наврата. Од 1892 до 1895, у влади Гледстона и од 1905, када га је на дужност именовао Хенри Камбел-Банерман, до 1916. Познат је као министар иностраних послова са најдужим непрекидним стажом у историји британског парламентаризма. За време прве мароканске кризе (1905 – 1906) наставио је политику свог претходника лорда Ленсдауна, подржавајући Француску против Немачке, што је била централна карактеристика спољне политике док се он налазио на њеном челу. Водио је тајну политику, обећавајући помоћ Француској у случају да је нападне Немачка. Његова тајна дипломатија је оштро критикована у Либералној партији, а посебно од стране партијских колега (Чарлс Тревелјан, Ремзи Мекдоналд, Артур Понсонби, Морел), што је довело до њиховог одвајања и формирања Савеза демократске контроле. У спољној политици је остварио савез са Јапаном и 1907. закључио споразум са Русијом. Када је 1908. Асквит заменио Кампбел-Банермана на месту председника владе, Греј је остао министар спољних послова. Тешко је поднео неуспешан покушај да спречи избијање светског рата, што је прокоментарисао чувеном реченицом: „Светиљке су угашене над Европом, нећемо их више поново видети упаљене у нашим животима“. Заслужан је за склапање тајног Лондонског уговора којим је Италија прешла на страну Тројне антанте. Међутим, компромитовање његове балканске политике, која је довела до окретања Турске и Бугарске против Велике Британије и њихово прикључење Тројном савезу, утицало је на то да га Асквит децембра 1916. искључи из свог ратног кабинета. Добио је титулу виконта и постао лидер либерала у Горњем дому парламента. Влада Велике Британије га је 1919. послала у специјалну мисију у САД како би убедио америчку владу да приступи Лиги нација. После пензионисања написао је више дела од којих су најпознатија: *Memoirs - Twenty five years 1892 – 1916*, London, 1925; *The Charm of Birds*, London 1927, која је постала најпродаванија књига у Великој Британији. Умро је 7. марта 1933.

⁴⁸ Описујући закулисне дипломатске активности око обнове односа са Србијом, Едвард Греј је у Меморандуму напоменуо да је претходних шест месеци вођена информативна дискусија, која је понекад била чак и површна и неметодична. Истакао је да је лорд Ленсдаун 5. децембра 1905. послао краљу Меморандум у којем се истицало да ће по мишљењу енглеске владе, односи бити обновљени када се адекватно казне водећи завереници и када то буде учинила српска влада, при чему они не би требало да поново буду запослени, тј. да се

Очигледно је да се у том тренутку Великој Британији журило да читав случај затвори и на тај начин предупреди Аустроугарску да ојача свој утицај у Београду. Што се тиче бројке од шест завереника, претходно је разјашњено да пуковник Соларевић, који је иначе био шести на британској листи, није био активни завереник, што је прихваћено од стране енглеске владе, тако да се компромисом дошло до бројке од пет официра које је српска влада требало да пензиониса. Остало је још само да се британски суверен сложи са предлогом из Меморандума. Већ следећег дана он је обавестио Греја да је примио Меморандум владе и да је спреман да пошаље посланика у Београд ако шеф Форин офиса буде могао да добије одговарајуће гаранције да ће завереници бити пензионисани и да се неће поново вратити у активну службу.⁴⁹ Одмах по приспећу сагласности енглеског суверена Едвард Греј је упутио телеграм Гошену са поруком за Миловановића да „чим пет официра који су поменути поднесу оставке и када се учини да се они као и генерал Атанацковић више никада не врате у службу, енглеска влада ће бити спремна да пошаље свог представника у Београд и прихвати српског посланика у Лон-

врате у службу. Подсетио је да је Тесицер 28. децембра 1905. послао листу од седам главних завереника: Поповић, Машин, Соларевић, Атанацковић, Мишић, Лазаревић, Костић. Читава ствар је одложена на извесно време због неспремности српског краља да казни заверенике тако што би их пензионисао. Тај став је подржаван од стране аустријског представника у Београду који је обећавао да ако Србија учини трговачку концесију Аустроугарској, краљ Петар и завереници биће званично примљени у Бечу. Питање је поново покренуто када је Греј 11. априла 1906. са краљевим одобрењем, дао следећи одговор у Парламенту: „Питање обнове дипломатских односа Енглеске са Србијом се не може дискутовати између влада све док заверенички официри буду држали званичне положаје и имали утицај на српску владу. У случају да се они повуку са положаја и ако се краљ сложи да пошаље представника у Београд наравно да би се сматрало да официри не могу да се врате на положаје.“ Миловановић је 16. маја позвао Гошену да би разговарали о важној званичној поруци председника владе Пашића. Порука је била да је српска влада спремна да прихвати пензионисање тј, уклањање петорице официра са двора и из армије (Костић, Лазаревић, Машин, Мишић, Поповић). Генерал Атанацковић је већ поднео оставку, а остао је Соларевић и српска влада се нада да би њему могло да се дозволи да остане у армији и да он није имао везе са актуелним убиством. Српска влада је желела да зна да ли ће енглеска влада одмах обновити односе са Србијом ако се официри пензионисају. Њихова је жеља да се питање реши пре избора у земљи. Гошен је изнео дилему, јер је Пашић пре него што је преузео место председника владе изјавио да питање завереника треба одложити и да је сада тешко разумети његов и предлог српске владе. Миловановић је одговорио да је сасвим јасно да до обнове неће доћи док се завереници не пензионисају. Тесицер је потврдио да Соларевић није умешан у убиство. На крају Меморандума Греј је изнео следећу формулацију: „ако се шест завереника ставе на листу за пензионисање то значи да се може узети у обзир питање обнове односа. Али је неопходно дати гаранције да ти официри неће бити поново враћени у службу. На крају се каже да је због политичких разлога пожељно да се садашња повољна прилика искористи за постизање задовољавајућег решења“, F.O. 371/130, PRO, N° 17744, Grey to King Edward, May 23, 1906.

⁴⁹ F.O. 371/130, PRO, N° 17744, King Edward to Grey, May 24, 1906; J. M. Jovanović, *нав. дело*, 144.

дону. У случају њиховог повратка у службу, енглески посланик ће бити повучен из Београда“.⁵⁰ Тиме је криза суштински окончана. Својим указом од 29. маја 1906. године српски краљ је пензионисао петорицу официра – завереника и закључио је спорно питање које је три године оптерећивало односе две земље. Тачно на трогодишњицу прекида дипломатски односи између Велике Британије и Србије су поново обновљени.

Што се тиче главних актера у прекиду и обнови дипломатских односа између Велике Британије и Србије, сматрамо да су то били Форин офис и његови челници, лорд Ленсдаун, а затим и Едвард Греј, који такође није журио у обнови односа, већ је наставио политику свог претходника која је јасно дефинисана у Меморандуму од 5. децембра 1905. године. Потврду тврдог става Едварда Греја можемо наћи у извештају Јовичића од 23. фебруара 1906, где се каже да је британска влада врло одлучна у вези с првобитном позицијом да се односи са Србијом неће поправити док се не казне краљеубице на овај или онај начин. Греј намерава да продужи политику маркиза Ленсдауна све док су тамо краљеубице владајућа сила.⁵¹ Јовичић је тада такође обавестио српску владу и да га је Мијатовић посетио и саопштио му садржај свог разговора са лордом Фицморисом 16. фебруара 1906. По овлашћењу Греја, стални државни подсекретар за спољну политику је пренео следеће ставове шефа Форин Офиса: „да су односи са Србијом прекинати јер српска влада није спровела надлежном суду на осуду и казну убице брачног пара Обреновић. Ми морамо остати верни начелу којим се правда прекид односа. Све док Србија не казни краљеубице Енглеска неће обновити дипломатске односе са њом. Није нама дужност да учимо Србију шта треба да ради нити каквом осудом да казни заверенике. Ми смо још мање склони да се о томе погађамо са Србијом. Ми не желимо да наше пријатељство према српском народу продајемо српској влади преговарањем о томе колико ће она за то да плати бројем осуђених завереника или величином казне на коју ће их осудити. Када Србија из својих сопствених побуда и рођених интереса буде казнила краљеубице ми ћемо онда обновити односе ако нађемо да је та казна учињена *bona fide* а не само привидно. Није нама да саветујемо Србији оно што она треба да учини у свом сопственом интересу и части. Ако Србија сматра да убиство њеног законитог краља и краљице не треба казнити ми доиста нећемо сматрати за нашу дужност да јој чинимо пријатељске представке те да је убедимо да она реши у томе. Наша је дужност само у томе да немамо никаква посла са таквом земљом и нећемо је имати“. Фицморис је пренео и речи Греја да, ако Србија својевољно казни завереника, Енглеска ће узети у разматрање питање обнове односа.⁵²

Греј је с једне стране одбијао нагодбу са Србијом, а с друге стране није желео да јавно објави прецизну изјаву о британским условима за обнову односа.⁵³ Он је слао инструкције Тесициеру да српска влада сама реши завереничко питање и

⁵⁰ F.O. 371/130, PRO, N° 12, Grey to Goshen, May 24, 1906.

⁵¹ АС, МИДС, ПО, 1906, Ф-І, Д-Х, Е/73, Пов. бр. 366, Јовичић – Антонићу, 10. II 1906.

⁵² Исто; АС, МИДС, ПО, 1906, Ф-І, Д-Х, Е/73, Пов. бр. 465, Јовичић – Антонићу, 23. II 1906.

⁵³ F. Radovich, *нав. дело*, 466.

да он не улази у разговоре са српским властима о било каквим појединостима. Едвард Греј је био мишљења да питање обнове односа не може бити предмет разговора српске и британске владе све док завереници буду и даље били на високим положајима и утицали на српску владу.⁵⁴

На основу свега изнетог, мислимо да је Греј и поред тога што је редовно обавештавао краља у вези са завереничким питањем, ипак имао потпуну контролу над британском спољном политиком.⁵⁵ О томе говори и Меморандум који је као што смо видели, послао енглеском краљу крајем маја 1906. године. Краљ Едвард није био свемоћан владар и као такав није могао да изврши пресудан утицај на прекид дипломатских односа Велике Британије и Србије, односно да представља главног кочничара у њиховој обнови, како тврде заступници прве тезе, јер је он сам говорио да жели да поштује ограничења своје власти која проистичу из конституционалног уређења државе. Али, не можемо да се сложимо ни са оценом Френсис Радовић и њених истомишљеника да је британски суверен био незаинтересован и неозбиљан шарлатан, кога ништа друго није интересовало осим уживања у свакодневним чарима живота. Напротив, сматрамо да је Едвард VII био монарх кога је спољна политика заинтригирала још у раним годинама живота и остала његова преокупација до краја живота. У питањима међународних односа остварио је велике успехе, од којих је свакако најважнији тај да је своју земљу вратио из дубоке пасивности у активну политичку арену европског континента то јест коначно је напустио политику сјајне изолованости. Његовим залагањем дошло је до савезништва Велике Британије и Француске, којем се убрзо придружила и Русија. Све ово треба имати у виду када се говори о личности енглеског владара. Када се ради о Србији, пресудили су енглески интереси, а Едвард VII се само уклапао у шаблон британске званичне политике.

Све у свему сматрамо да су пресудну улогу у прекиду дипломатских односа две земље имали приоритетни државни и спољнополитички интереси Велике Британије, који су се тада налазили на Истоку, а не у Европи и на Балкану, као и да је то такође била последица њене потребе да не изневери основна морална, али и легалистичка и ројалистичко-легитимистичка начела викторијанске епохе. До обнове односа дошло је опет због њених политичких интереса, и то у тренутку када је у Лондону сазрело уверење да Србија може да буде поуздан британски савезник на Балкану и грудобран који би спречио остваривање агресивних апетита прогерманског блока ка Солуну и даље ка топлим морима, Цариграду, Средњем и Далеком истоку. Сматрамо да је Вејн Вучинић био у праву када је закључио да је обнављање односа Велике Британије са Србијом било у њеном интересу, јер је она у тој малој балканској земљи нашла пријатеља и савезника, док је Србија у Великој Британији добила заштитника који је могао да јој пружи моралну подршку и делимично економску помоћ, и то у тренутку када је почела да јача своју самосталност у односу на Аустрију.⁵⁶ Према томе, као и у случају прекида односа,

⁵⁴ J. M. Јовановић, *нав. дело*, 141; АС, МИДС, ПО, 1905, Ф-І, Д-Х, Е/73, Пов. бр. 675, Јовичић – Антонићу, 30. III 1906.

⁵⁵ F. Radovich, *нав. дело*, 466.

⁵⁶ W. Vucinich, *нав. дело*, 112.

тако су и приликом обнове одлучили британски државно-национални и империјални интереси.

Што се тиче изгубљеног времена и погрешних судова српске стране о улози краља Едварда VII, слажемо се са Слободаном Марковићем да је пропуштено драгоцене време у проналажењу тајних посредника који би га убедили да попусти у својим тврдим ставовима.⁵⁷ У целини гледано, српска влада је у овом питању начинила низ грешака. Једна од најтежих је погрешно схваћен одговор краља Едварда на писмо новог српског владара који га је обавестио о једногласној одлуци српског парламента да га изабере за новог владара Србије. Британски владар је, потврђујући пријем телеграма из Београда, изразио своју личну наклоност према српском суверену и уверење да ће његова владавина српском народу донети мир, правду и напредак. Ове речи су пресудно утицале на српску владу да извуче погрешан закључак да је на тај начин добила признање британске владе и краља. Тиме је она сама себи улила лажну наду, превиђајући да се радило не о подршци њој или краљу Петру Карађорђевићу, односно признању новог режима и мајског преврата као свршеног чина, већ о формалном изразу дипломатског бонтона и углађене форме којој је британска дипломатија прибегавала у таквим приликама. Почев од овог догађаја па на даље српска влада је почела да повлачи низ погрешних потеза, који су јој само отежали и искомпликовали успостављање дипломатских односа са Великом Британијом.

Мислимо да је снажна офанзива српске владе од почетка дипломатског штрајка Велике Британије морала да буде усмерена у правцу придобијања њеног природног партнера – британске владе и Форин офиса, где се и креирала спољна политика у то време још изузетно моћне империје.

⁵⁷ Телеграм краља Петра Карађорђевића упућен краљу Едварду VII 25. јуна 1903. о његовом избору за новог краља Србије је гласио овако: „Срећан сам што могу да известим Ваше величанство да ме је српски народ једногласном одлуком својих опуномоћених представника изабрао за краља Србије. Сматрам својом дужношћу према отаџбини да одговорим на тај позив, пошто сам положио уставну заклетву пред Народном скупштином. Данас преузимам краљевску власт и титулу краља Србије верујући у преузвишену доброту вашег величанства као и његове симпатије према Србији, дозвољавам себи да се надам да ће позитивно реаговати на овај догађај.“

По пријему телеграма краљ Едвард је истог дана упутио циркулар лорду Ленсдауну у којем је тражио његов савет шта и како да одговори на информацију српског владара: „Налазим се у веома тешком положају у односу на друге силе. Какав ми одговор ви саветујете. Да ли су владари у Берлину, Мадриду, Цариграду, примили сличне телеграме.“

Одговор краља Едварда је уследио 30. јуна 1903. године: „Имам част да потврдим пријем телеграма Вашег величанства које ме обавештава да га је српски народ једногласно изабрао за краља Србије и да је он сматрао да треба да одговорим на тај позив. У овим околностима шаљем Вашем величанству изразе моје личне наклоности, изражавајући моју искрену жељу да његова владавина донесе народу који му је поверен на старање, добробит мира, правде и напретка. Надам се да ће Ваше величанство успети да поново успостави добар реноме своје отаџбине, на коме су недавни догађаји оставили жалосну мрљу“, S. Markovich, *нав. дело*, 76 – 77.

Aleksandar RASTOVIĆ

THE BRITISH KING EDWARD VII AND DIPLOMATIC BOYCOTT
OF SERBIA 1903-1906

Summary

Both domestic and foreign historiography has had different views on the role of King Edward VII in the break and renewal of diplomatic relations between Great Britain and Serbia. Whilst some argue that the British king was the key figure in bringing about the three-year isolation of Serbia and the one who most insisted on punishing the conspirators and their dismissal from active service, the others are of the opinion that he was a weak person, and that the key to the problem was in the hands of Lord Henry Fitzmaurice, head of the Foreign Office. The intention of this paper is to show, based on diplomatic reports and other archival materials, as well as the available literature, that neither group was absolutely right, i.e. that the crucial role in the break and renewal of the relations with Serbia belonged to the British political and state interests. King Edward and secretaries of the Foreign Office were only instruments in their achievement.

Биљана ВУЧЕТИЋ
Историјски институт
Београд

СРБИЈА И БРИТАНИЈА 1903-1906. ГОДИНЕ ОЧИМА САВРЕМЕНЕ БРИТАНСКЕ ШТАМПЕ

Догађај из ноћи 29/30. маја (10/11. јуна) 1903. године изазвао је далекосежне последице у унутрашњој и спољној политици Србије.¹ Британска конзервативна влада са Артуром Балфуром на челу уздржала се од јавних саопштења. Британски посланик у Србији сер Џорџ Бонам добио је наређење да напусти Београд дан пре доласка новог краља, те само он и посланици Холандије и Сједињених Америчких Држава нису присуствовали свечаности ступања на престо.²

Британски дневни листови нису посвећивали много пажње догађајима на Балкану почетком XX века. Само су *The Times* и *The Morning Post* имали балканске дописнике уочи преврата 1903. године.³ Дописници листа *The Times* са Балка-

¹ Овај рад настао је у покушају да се прекид српско-британских дипломатских односа 1903 – 1906 године прикаже кроз промене у јавном мњењу. Досадашња историографија се већ бавила односима Србије и Велике Британије почетком XX века. Тема је најпотпуније обрађена у делу Љиљане Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903 – 1914*, Београд 1965; о завереничком питању као узроку за прекид и обнову дипломатских односа, видети Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић II*, Београд 1990; Слободан Г. Марковић дао је целовит преглед перцепције Србије и Балкана 1903 – 1906. с британског становишта, а погледе на Србију у британској штампи пратио је углавном на основу писања угледних дневних листова *The Times* и *The Westminster Gazette* (најстарији лист и главни орган либералне мисли у Лондону); S.G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903 – 1906*, Paris 2000; британске погледе на Балкан вид. код: V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte*, Beograd 2000; N. Petković, *Britanci o Srbiji 1900. do 1920*, Beograd 1996.

² S.G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903 – 1906*, 97 – 104; Б. Поповић, *Мајски преврат и Сједињене Америчке Државе*, Југословенска ревија за међународно право, 1, Београд 1961, 86

³ *The Times* је најстарији британски дневни лист, који је читао свако ко се иоле интересовао за политику, без обзира на страначку припадност; лист се специјализовао за спољну политику и деловао је као орган средњих класа. „*The Morning Post*“, основан 1772, био је водећи

на били су Хенри Викам Стил као бечки кореспондент и Џејмс Баучер, који је углавном боравио у Бугарској и с времена на време посећивао је Београд. Баучер је дојурио у Београд чим је чуо за краљеубиство, а његови први утисци били су да мир влада свуда, узбуђења на улицама нема и посао тече као и обично. Миран став грађана је објаснио непопуларношћу покојне краљице.⁴ Стил је из Беча послао извештај за *The Times*, називајући Србију земљом атентата, абдикација, војних побуна и државних удара, а најновију трагедију у Београду је назвао јединственом у европској историји, јер би као позорница тако окрутног и детаљно испланираног краљеубиства више одговарао неки азијски каганат него европски град.⁵ Дописник листа *The Morning Post* био је Хектор Хју Манро, познат под псеудонимом Саки, истакнути шкотски писац. Он је од 1902. боравио у Солуну, а за време Мајског преврата био је у Софији, па је првим вечерњим возом допутовао у Београд. У свом извештају навео је да је видео српске војнике који су скинули иницијал *A* са шлемова и заменили га ружиним гранчицама.⁶

Британски дневни листови одмах су оштро осудили актере и бруталност убиства, сматрајући да силе не треба да признају Петра Карађорђевића за краља Србије док се најпре не казне убице краљевског пара Обреновића. Веома тиражни лист *Daily News*, гласило Либералне странке, предвиђао је могућност интервенције европских сила против краљеубица. Лист је 17. јуна објавио интервју са српским послаником у Лондону, Чедомилем Мијатовићем, који је изразио наду да силе неће интервенисати у Србији, међутим, ако Срби сматрају да не треба да се казне убице краља Александра, а сав остали свет мисли да их треба казнити, по-

лист Конзервативне партије, која је била на власти у Британији од 1895. до децембра 1905; орган конзервативне аристократије и високог друштва.

⁴ Х. В. Стил (Henry Wickam Steed) 1896. почео је да ради за *The Times* прво као дописник из Берлина, од 1897. из Рима, а у Беч је прешао 1902, где је остао до 1913. Као резултат боравка у Аустроугарској, 1913. је настала књига *The Habsburg Monarchy*, у којој се критички осврће на унутрашњу политику и наслућује избијање европског рата. Током Првог светског рата био је уредник за спољну политику листа „The Times“, а 1918. је био у службеној мисији Савезника на Италијанском фронту, са задатком да обећа независност народима Хабзбуршке монархије. Џ. Баучер (James Bourchier) као дописник листа *The Times* у Бугарској почетком XX века је почео да подржава бугарску борбу за независност и да интензивно ради на стварању савезништава између балканских држава. Сахрањен је у бугарском манастиру Рили; детаљно S. G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903 – 1906*, 90 – 100

⁵ Текст је објављен 12. јуна 1903; Д. Б. Ђокић, *Завереничко питање и Велика Британија. Један прилог за дипломатску историју Србије, 1903 – 1906*, Летопис Српског културног друштва „Просвјета“ II (1997) 153.

⁶ Х. Х. Манро (Hector Hugh Munro-Saki), истакнути шкотски писац и новинар, упознао је Балкан из прве руке током македонске кризе 1903. године. Боравио је у Бугарској, где је присуствовао седницама Собрања, а Бугарску и Македонију пропутовао је 1903. са новинарем листа *The Manchester Guardian*, Х. Н. Брејлсфордом; V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte*, 76.

стоји опасност да се нађу у опреци са назорима сваког другог цивилизованог народа и да изгубе поштовање које су код тих народа уживали.⁷ Уредништва неких британских листова упутила су своје извештаче у Београд непосредно после ступања на престо Петра Карађорђевића. Ексклузивни дописник *Daily Mail*-а писао је о краљу Петру: „Он председава сваком министарском седницом, учествује у дебатама, и изражава своје мишљење без устручавања...За разлику од својих претходника, потпуно се уздржава да изрази своје жеље око наименовања или отпуштања...Никад се ни на који начин не меша у политику странака. Не манифестује ни директан утицај на спољну политику своје земље...Данашња спољна политика Србије није ни изразито русофилска, као под Миланом, ни одлучно проаустријска, као последње године владавине несрећног Александра“.⁸ *Daily Mail* је саопштио да Енглеска неће званично признати српског отправника послова Александра Јовичића.⁹ Поводом реконструкције српског министарског савета, средином августа 1903, дописник листа *The Times* из Београда је закључио да је краљ Петар потпуно у рукама војне камариле која га је довела на престо, предвиђајући потпуну победу радикала на предстојећим изборима и њихов неминован сукоб са завереницима.¹⁰ Министарску кризу анализирао је и *The Globe*, сматрајући да је краљ у врло деликатном положају, јер много дугује војном гарнизону „који је убио његове претходнике“, па је морао уважити њихове сугестије за промену владе. Лист је навео и да „револуционарна клика“ смера да од краља начини „свог затвореника у Београду“.¹¹

Прве извештаје о постојању нове војне завере у Нишу против оних официра који су учествовали у Мајском преврату донео је *Daily Mail* у тексту под на-

⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I-1, 29. мај/11. јун 1903 – 14/27. фебруар 1904, приредио Андрија Раденић, Београд 1991, док. бр. 18. У нашем раду су коришћени оригинални исечци из енглеске штампе, приложени српским дипломатским извештајима из Лондона за године 1903 – 1906, као и сами извештаји наших дипломатских представника, који често садрже преводе текстова из британске штампе. Део грађе је објавио Андрија Раденић у *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 1, I – 2. У покушају да се целовитије прикаже деловање штампе на политичке везе Србије и Британије, коришћени су и изводи Пресбириа српског Министарства иностраних дела за период 1903 – 1906. године.

⁸ King Peter I, *Daily Mail*, London, 19. VIII 1903. *Daily Mail*, основан 1896, као независан лист, исказивао је став већине јавног мњења, имао је врло висок дневни тираж (700.000 примерака дневно), а доносио је углавном вести сензационалистичког карактера.

⁹ Јула 1903. Чедомил Мијатовић затражио је пензију, а на место отправника послова у Лондону постављен је Александар Јовичић. Британија га је примила у звању генералног конзула, јер је отправништво значило постојање редовних дипломатских односа. Форин Офис није порекао пословни интерес за односе са српским представником, али је он био искључен из свих службених позива дипломатског кора. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 1, док. бр. 132.

¹⁰ Servia. King Peter and the Army (From our Correspondant), *The Times*, 19. VIII 1903.

¹¹ King Peter. *The Globe*, 19. VIII 1903. *The Globe* излази од 1803 као водећи орган Виговаца, а од 1866. постаје орган Конзервативаца.

словом „Српска влада терора. Војна завера откривена и осујећена“, у ком се истиче нерасположење армије према краљевској породици: „Али краљ Петар је одлучан да савлада незадовољнике гвозденом руком, и јуче су три пуковника, два капетана и један новински уредник осуђени на смрт због учешћа у завери... Упркос овој драстичној акцији краљ је очигледно још у рукама војне дружине која му је омогућила ступање на престо, а ти војни завереници већ неко време проузрокују истинску владавину терора“.¹² Дописник се питао ко ће се показати јачим, краљ Петар или завереници. Ускоро су постојање контразавере објавили и остали дневни британски листови. *The Globe* је сматрао да се реакција против убица Обреновића могла очекивати, а осуда којом је Европа, са Енглеском на челу, поступала према краљеубицама улила је наду младим официрима за могућност уклањања старих официра – завереника.¹³ И водећи *The Times* се, критикујући положај српске монархије, бавио инцидентом у Нишу и односом „стари“ (који су убили краља Александра Обреновића) и „нових“ завереника (који траже да се они први повуку, а има их „2/3 од 1.500 официра у српској војсци“). Стари завереници су добили положаје, контролишу владу преко министра Генчића, у чијој се кући, наводно, изгледа завера и пуковника Машина, који је имао главну улогу у њеном извршењу. Прави извор снаге нових завереника дописник је видео у чињеници да су под владом уставног краља Петра тиранство и корупција више развијени него што је икада било под влашћу уклоњеног тиранина, а сам краљ је онемогућен да се супротстави зато што Генчић има моћно средство којим га држи у потчињености – писмо које га инкриминише да је уплетен у припремање завере. Дописнику се чинило да Србија „оскудева у јаким људима с поштеним карактером“.¹⁴ Београдски кореспондент конзервативног листа *The Morning Post* сматрао је да је главна тешкоћа краља Петра што људи којима је окружен немају ни праве погледе на законе и устав, нити осећање за поштовање устава, те да сваки дан доноси нове до-

¹² Servian Reign of Terror. Military Plot Discovered and Frustrated. (From Our Own Correspondant) *Daily Mail*, London 27. VIII 1903. А. Јовичић је нагласио министру Каљевићу да српски Пресбиро треба да обрати посебну пажњу на дописника листа *Daily Mail*, Штајнхарда (T. Steinhardt); *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 1, док. бр. 183.

¹³ Јовичић је 23. VII/5. IX писао да су све „јутрошње и вечерашње новине“ донеле телеграме о открићу нове официрске завере против официра који су учествовали у Мајском преврату, да је само у Нишу ухапшено 47 официра и да је пронађена прокламација коју је потписало преко 1.000 официра који траже оставке или отпуштање из војске официра који су непосредно учествовали у преврату. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 1, док. бр. 201

¹⁴ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 1, док. бр. 249; *The Times* је 22. IX 1903. објавио текст свог дописника из Београда под насловом King Peter and the Servian Army, S. G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903 – 1906*, 105; *Standard and Daily News* су оправдавали заверенике, Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић II*, 208.

казе да краљ оскудева у јачини воље, јер, иако обдарен високом интелигенцијом и знањем, постао је проста играчка у рукама бесавесне клике која га окружава.¹⁵

Први парламентарни избори у Србији од доласка Карађорђевића одржани су почетком септембра 1903, што су пропратили и сви већи лондонски извештачи вестима о промени министарског савета у Србији.¹⁶ *The Times* је закључио да, ипак, ништа не може бити стабилно док краљ задржава око себе офицере повезане са убиством краљевског пара Обреновића и да само остаје да се види да ли ће нови кабинет постићи кажњавање официра – завереника одговорних за убиство, који, изгледа, имају краљеву подршку, јер поседују документе који доказују његову умешаност у заверу.¹⁷ Већи део британске штампе поздравио је нову владу, посебно генерала Грујића, изражавајући наду да ће Србија врло брзо напредовати, а краљева престола беседа са отварања Скупштине оцењивала се као „пуна оптимизма.“¹⁸ Из успутног разговора отправника Јовичића са новинарем листа *Daily Mail* објављен је интервју без његовог пристанка и могућности на деманти. Лист је објавио следеће Јовичићеве речи којима се моли признање Британије: „Свака друга нација у Европи је признала Србију... Морате се сетити да смо млада нација у успону. По први пут осећамо слободу. Да, одиграло се убиство. Али сада имамо нашег вољеног Петра. Молим Вас не заборавите да смо млади, врло млади... Желимо пријатељство сила и спремни смо да пружимо маслинову гранчицу.“¹⁹

Крајем 1903. године односи између српске владе и страних држава су захладнели. *Standard* је из бечке штампе пренео наводну изјаву цара Франца Јосифа да докле год се краљеубицама допушта да играју било какву улогу у двору, војсци или администрацији, не може бити говора о споразуму између Аустроугарске и Србије, да репутација Србије изискује да се убице казне, као и то да аустроугарски посланик узима одсуство из Београда на неодређено време. *The Globe* је владара Двојне монархије назвао најмудријим и најумеренијим од свих европских владара, који је одлучио да повуче дипломатског заступника из Србије зато да не би био принуђен да за време наступајућих Божићних празника учествује у прослави са краљеубицама. Лист је изразио наду да ће овакву опомену аустријског цара Срби озбиљно схватити.²⁰ Вест о демонстративном одласку страних посланика из

¹⁵ Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, I – 1, док. бр. 249.

¹⁶ New Servian Cabinet, *Daily News*, London, 5. X 1903; New Servian Cabinet, *The Times*, London, 5. X 1903.

¹⁷ The Situation in Servia, *The Times*, London, 6. X 1903; Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914, I – 1, док. бр. 291.

¹⁸ Opening of The Servian Parliament, *The Times*, London, 8. X 1903.

¹⁹ A Forlorn Ambassador. Servian Minister Pleads for British Recognition, *Daily Mail*, London, 9. X 1903.

²⁰ *Standard* је основан 1827, бранио је интересе Торијеваца и постао је гласило британског Министарства спољних послова (Foreign Office). У вечерњем издању се појављује као *Evening Standard*; *Standard* је од 16. XII 1903. под насловом „The Belgrade Murders“ пренео вести из бечког листа *Neues Wiener Journal* које се односе на наводни садржај разговора

Београда уочи Нове 1904. године нашла је одјека у британској штампи.²¹ Овај „дипломатски штрајк“ утицао је на српску владу да делимично изађе у сусрет захтевима европских сила. Краљев указ којим се ограничава трајање службе официра у двору на шест месеци објављен је 4. јануара 1904. године. Међутим, српски представник из Лондона је јављао да су односи са британском владом и даље у „ненормалном стању“, да британско јавно мњење није променило своје држање према Србији и да влада о томе строго води рачуна – док се краљеубице налазе око краља Петра, Велика Британија неће ступити у редовне односе.²² Београдски дописник листа *The Morning Post* је 23. фебруара написао да је краљ Петар увидео да, ако он сам у извесној мери не попусти, стране владе то неће учинити. Међутим, лист је претпостављао да ће високе команде и важна места у војсци и даље остати у рукама завереника, чије је уклањање из дворске службе представљало најмањи могући уступак којим се удовољавало захтевима са стране.²³ У следећем извештају, почетком марта, дописник Манро је јављао да је постојао договор Краља и Владе о уклањању завереника из дворске службе, али да је потписивање указа одложено због наговештаја да то не би задовољило Силе.²⁴ Последњег дана марта краљ Петар је издао указ о смењивању преосталих завереника са положаја у двору и њиховом постављању на важне дужности у војсци, што су пропатили *Standard* и *The Morning Post* вестима да је дванаест виших официра пензионисано, а то се сматрало првим кораком за решење завереничког питања.²⁵

У лето 1904. године српска влада је одлучила да, поводом крунисања краља Петра, предузме кораке измирења са Енглеском. Уследио је неуспели покушај

аустријског цара и српског посланика Вујића током аудијенције поводом предаје посланичких акредитива. *Daily Mail* је такође пренео те вести из бечке штампе под насловом „Scathing Rebuke to Serbia“ (Поражавајући прекор Србији). Велика пажња у британској штампи посвећивала се престоној беседи цара Франца Јосифа и експозеу грофа Голуховског, који су најоштрије осудили краљеубиство и изразили наду да ће краљ Петар смогнути снагу да се обрачуна са краљеубицама; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 1, док. бр. 416.

²¹ S.G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903 – 1906*, 106 – 108.

²² Већи број официра напустио је дворску службу. Министар спољних послова, Андра Николић, слао је упутства Јовичићу да дискретно стави до знања званичницима у Енглеској да се из двора уклањају официри који су највише обележени у јавном мњењу, упозоравајући га на то да све што ради на обнови дипломатских односа ради обазриво, приватним, а не званичним путем. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 1, док. бр. 469, 490

²³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 1, док. бр. 544

²⁴ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 2, 15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905, приредио Андрија Раденић, Београд 1998, док. бр. 24.

²⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 2, док. бр. 104.

да званични британски представник присуствује церемонији.²⁶ Додуше, британска штампа је пропратила Крунидбене свечаности. *Standard* је писао да народ мало помишља на убијеног краља, а да Велика Британија нема представника на свечаности, јер јој осећање части не дозвољава да се њен посланик нађе крај оних који су учествовали у убиству Александра Обреновића.²⁷

Александар Јовичић се трудио да посредством енглеског јавног мњења утиче на званичан став енглеске владе. Подстакао је уредника листа *Daily Express* да објави чланак у корист обнове дипломатских односа са Србијом. У тексту у ком се по први пут отворено позива на пријатељство са Србијом, наравно, без наговештаја да је настао уз српско посредовање, лист се пита да ли су Енглези учинили оно што је требало да покажу своје незадовољство политичким злочиним и да ли је за утицај и престиж Британије на Блиском истоку мудро да нема представника у Србији, која је, како се истицало, најважнија балканска држава. Истакнута је чињеница да је влашћу краља Петра успостављена сигурност, која није постојала када је владао краљ Александар Обреновић, јер је Србија у почетку 1903. била на путу унутрашњег раздора и уплитања са стране. *Daily Express* је закључио да ће британски интереси трпети због свог садашњег става; краљеубице више не заузимају положаје на двору, Енглеска је нагласила ужасавање и незадовољство, а Србија је несумњиво у потпуности научила своју горку лекцију.²⁸

У пролеће 1905. године погоршао се међународни положај Србије. На унутрашњем плану обарање радикалске владе показало је да се војни завереници и даље мешају у надлежности цивилне власти и да, ради својих личних интереса, праве потезе који иду у прилог спољном противнику. Захтев да се обнове односи са Британијом постао је средство притиска за решење завереничког питања и во-

²⁶ Љ. Алексић-Пејковић, *Допринос Италије обнављању српско-енглеских односа 1903 – 1906*, ИЧ XVIII (1971), 433 – 434; S. G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903 – 1906*, 108

²⁷ Дописник листа *Standard* из Беча је слао најопширније телеграме о свечаности крунисања, а уводне чланке су објавили *The Morning Post* и *The Times*, који је по завршетку свечаности јавио да је краљ Петар одликовао све официре који су учествовали у масакрирању краља Александра и краљице Драге. Џ. Баучер је присуствовао крунисању и редовно је слао телеграме за *The Times* (*Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 2, док. бр. 422); мада на крунисању није било званичних представника Британије, било је присутних поданика британске круне. То су били почасни конзул Србије у Шефилду Мјуир Вилсон и брачни пар лекара госпођа М. Дикинсон-Бери са супругом Џ. Беријем који су 10. децембра 1904. у лондонском „Гранд хотелу“ одржали предавање о утисцима из Србије; У Србији је 1904. боравила и Мери Дарам, која се интересовала за промену династије, а своја сазнања изложила у књизи M.E. Durham, *Through the Lands of the Serb*, London 1904.

²⁸ *Daily Express* излази од 1900. у Лондону, Манчестеру и Глазгову. Мото листа гласи: Our policy is patriotism, our party is the British Empire; Serbia: A Question of Sentiment, *Daily Express*, 17. X 1904; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 2, док. бр. 445, 475

ђења борбе око унутрашње политичке власти. Морала су се решити и питања уво- за наоружања, тзв. топовско питање, као и питање иностраног зајма. Током целе 1905. године није било посебног интересовања британске штампе за догађаје у Србији. Александар Јовичић је извештавао да је британска штампа преплављена вестима из бечке штампе о намери краља Петра да абдицира у корист престолона- следника Ђорђа. Учесталост ових вести он је доводио у везу са питањем о зајму и наоружању, како би се осујетио успех на енглеској берзи.²⁹ И сам Пашић је исти- цао чињеницу да аустроугарска штампа, а нарочито њен Пресбиро ствара негатив- но расположење у британском јавном мњењу да би енглеске симпатије одвратила од Србије и Балкана и тако на Балкану добила одрешене руке.³⁰ Поводом најаве пунолетства српског престолонаследника Ђорђа, септембра 1905, *Daily Mirror* је објавио у најмању руку скандалозан чланак дописника из Беча „Греси младости једног принца“, у ком се тврдило да је будући српски владар неомиљен због неод- говорног и бахатог понашања, да напада девојке, скрнави светиње, једном речју да је „enfant terrible“, што је уредништво доцније морало да демантује.³¹ „Писма из Београда пружају мрачну слику о ситуацији у Србији. У унутрашњости земље влада незадовољство, јер су људи очекивали благостање. Краљ Петар нема морал- не куражи да се одвоји од милитантних завереника који убитачно утичу на поли- тичку ситуацију. У војсци влада затегнутост завереника и антизавереника“, писао је *The Times* саветујући Србији да поврати стабилност тако што ће на престо по- звати неког страног принца.³² Српска влада је, у недостатку одговарајућег дипло- матског заступника у Енглеској, послала у Лондон трговачког агента Николу Јо- вановића ради олакшања пословних односа са британским индустријалцима.³³ Лондонски *The Evening Standard* је преносио вести свог дописника из Београда да је краљ Петар понижен због узалудног труда његовог трговачког агента у Лондо- ну.³⁴ Међутим, избор Николе Јовановића – Американца, који је због скандала у

²⁹ Архив Србије, у даљем тексту АС, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО) 1905, фасцикла (ф) III, досије (дос.) X, пов.бр. 1707, Јовичић – Жујовићу, Лондон 24. IX/7. X 1905, изв. 214 *Standard* је писао да је положај краља Петра из дана у дан све несигурнији.

³⁰ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, I – 2, док. бр. 504.

³¹ АС, МИД, ПО 1905, ф III, дос. X, пов. бр. 1550, Јовичић – Антонићу, Лондон, 30. VIII/12. IX 1905, изв. 183.

³² *The Outlook in Servia*, *The Times*, London, 31. X 1905; S. G. Markovich, n.d, 110.

³³ Никола Јовановић – Американца се школовао на Универзитету у Њујорку. Генерални конзул у Лондону постао је 1893, а 1906. као комесар трговачког комесаријата Србије у Лондону радио је на обнављању српско-британских односа. Ту мисију је успешно обавио, не одвајајући привредну сарадњу од политичке. Блиско је сарађивао са британским струч- њаком за живинарство сер Едвардом Брауном, погледати: E. Brown, *Memories at Eventide*, Lanchashire 1934; Љ.Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903 – 1914*, 158

³⁴ АС, МИД, ПО 1905, ф IV, дос. II, пов.бр 1788, Јовичић – Жујовићу, Лондон, 10/23. X 1905; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906 – 1911*, Београд 1962, 181.

Енглеској 1894. године отпуштен из дипломатске службе баш кад је требало да прими дужност конзула, зато што је под пуним именом штампао нападе на Аустроугарску, наговештавао је да Србија жели осамостаљење од моћног суседа и покушава да нађе разумевање у Енглеској.

У српској Скупштини преовлађивало је мишљење да је крајње време да се обнове односи са Британијом. Говор посланика Светомира Николајевића пренео је *Daily Express*: „Призната је чињеница да Србија није никад горе стајала према свим европским државама него данас...Наш утицај на Балкану полако опада...У Србији више нема сигурности живота и имовине, нити постоји једнакост пред законом. Сада имамо привилеговану класу у униформи...Министар спољних послова потврђује своје незнање о правом узроку хладноће великих сила према Србији. Може да се одмара, сигуран да наша земља никад неће повратити своју позицију међу нацијама, док год се злочин не казни“.³⁵ *The Evening Standard* је оценио говор С. Николајевића као акт родољубља, а њега лично као достојног сваке части што је увидео да крв краља Александра и краљице Драге вапије за покајањем, јер Србија мора да испашта за грозно дело којим је оскрнављена њена историја. И британски опозициони листови су пропратили иницијативу у српској Скупштини и тим поводом објавили су текстове о користи коју је Србија имала од британског пријатељства пре 1903, као и о потреби да Србија предузме кораке да се обнове пријатељски односи.³⁶ Све више је избијала жеља да се завереници уклоне и краљ стави пред алтернативу: или заверенике у пензију или оставка целе владе. Режимски лист *Sunday Times* наговештавао је да ће се односи ипак ускоро обновити под новим британским кабинетом.³⁷

Крајем 1905. и почетком 1906. године приметан је пораст интересовања како британских гласила, тако и британских званичника за прилике у Србији. Са гледишта опште политике, било је неопходно да Енглеска има дипломатског заступника у Београду, баш као што их има у Софији, Атини, Букурешту и Цариграду. У децембру 1905. године појавили су се први заиста позитивни написи о Србији у енглеској штампи. *Pall Mall Gazette* је писао: „Србија је несумњиво једна од најнапреднијих нација на Истоку...Господин Јовичић, нови посланик Србије, један прави центлмен високе културе, који је студирао на универзитету у Минхену, иако није формално признат од стране лорда Ленсдауна, често иде у Форин Офис

³⁵ Suicide of a Nation. Demand that Serbia shall Expiate Crime of Regicide. Patriot's Speech, *Daily Express*, London 2. XI 1905.

³⁶ АС, МИД, ПО 1905, ф II, дос. VII, пов. бр 1942, Јовичић – Жујовићу, Лондон, 25. X/7. XI 1905.

³⁷ АС, МИД, ПО 1905, ф II, дос. VII, пов. бр. 2208, Јовичић – Антонићу, Лондон, 5/ 18. XII 1905. Децембра 1905. министар спољних послова Жујовић дао је оставку на место у самосталској влади Љ. Стојановића због неуспешног покушаја да се завереници пензионису и на тај начин се обнове дипломатски односи са Енглеском. Он је интензивно сарађивао са италијанском владом на изглађивању односа са Енглеском и преко италијанског министра спољних послова Титонија добио је захтеве енглеске владе да се пензионису Д. Поповић, А. Машин, Л. Соларевић, П. Мишић, Л. Лазаревић, Љ. Костић и Ј. Атанацковић.

и увек добија жељене информације... Ипак, стране владе не могу да контролишу унутрашње послове других нација. Тренутно живимо у епохи где се за годину дана догоде рапидније промене, него за десет или педесет година у прошлом веку. У Русији и на Истоку непрекидно владају метеж и врење који могу довести до даљих страшних компликација. Због свих ових разлога чини се да је хитно потребна ресторација нормалних односа са тако важном земљом као што је Србија³⁸. Нови конзул Србије у Бристолу Федерстон Вити написао је у листу *Bristol Guardian* чланак у ком препоручује исељавање у Србију због изванредне плодности земље и огромних могућности за вредне трговце и фабриканте. Он је сматрао да Србија и друге балканске земље не би требало да буду трговачка поља само за Немачку, Аустрију, Белгију и Француску, чији их трговци експлоатишу. Вити је описивао српски народ као вредан, поштен, послушан и чуваран; Србију је називао „баштом Балкана” јер је држава краља Петра „најплоднија и најживописнија од свих балканских држава”.³⁹

Замршене околности у којима се нашла Србија почетком 1906. године указивале су на неопходност неодложног успостављања дипломатских односа са Британијом да би се повратила унутрашња стабилност, међународни углед и да би се тако ојачана Србија могла успротивити агресивним плановима Аустро-Угарске. Мада је британско јавно мњење посвећивало пуну пажњу резултатима општих избора у својој земљи (тј. доласку на власт либерала и повлачењу конзервативаца, који су формирали владу од 1895. до децембра 1905. године), ипак је пратило и подржавало формирање српско-бугарског царинског савеза. *The Morning Post* је чак опомињао Аустро-Угарску да се тачно држи свог споразума са Русијом из 1897. о не мешању у унутрашње ствари балканских држава. И либерални *The Westminster Gazette* је поздравио држање једне тако мале државе која се храбро одупире диктирању силног суседа.⁴⁰ Водећи британски листови објавили су повољне и опширне телеграме Ројтеровог дописника о сукобу Србије са Аустро-Угарском.⁴¹ Појављује се велики број написа који изричито захтевају успоставља-

³⁸ England and the Regicides, *Pall Mall Gazette*, London 5. XII 1905; *Pall Mall Gazette* је основан 1865, подржавајући позиције либерала, али је од 1892. променио смер и постао орган конзервативаца.

³⁹ Мада је објављен у листу локалног значаја, чланак је био веома запажен, АС, МИД, ПО 1905, ф. II, дос. V, пов. бр. 2301, Јовичић – Антонићу, Лондон, 19. XII 1905/1. I 1906, изв. 350. Србију је „баштом Балкана” назвао Хари де Винт, британски дописник листа *The Westminster Gazette*, који је боравио у Београду 1905. Путујући по Србији, коју је сматрао једном од најплоднијих земаља, није наишао ни на једног просјака, па је препоручивао исељавање Енглеза у Србију; Н. De Windt, *Through Savage Europe. Being the narrative of a Journey (Undertaken by Special Correspondent of The Westminster Gazette) throughout the Balkan States and European Russia*, London 1906.

⁴⁰ *Трговински гласник* 5, 6/19. I 1906; 11, 14/27. I 1906. Редовне извештаје о стању енглеског јавног мњења током 1906. године *Трговинском гласнику* из Лондона шаље Чеда Мијатовић.

⁴¹ Пресбиро МИД, 14/27. I 1906; *The Times*, *Standard* писали су пријатељски о Србији, изјављујући да је она у праву у спору с Аустро-Угарском, а *The Bristol Times* и *Financial News*

ње дипломатских односа. *Bristol Guardian* је писао: „Сумњамо да је правично казнити целу нацију за пренагљене и већ окајане грехе шаке појединаца“.⁴² Бристолски лист је наставио кампању подршке Србији, упозоравајући: „Немачка, уз сагласност Аустрије, жели, као што смо рекли, да постави немачког принца на престо Србије...Ако се Немац попне на српски престо, зазвониће погребна звона за прилику да се оснују трговачка предузећа енглеског порекла у Србији, јер ће се покушати опорезивање британске робе и нема сумње да би било добро за Србију и друге балканске државе да ова земља успостави редовне дипломатске односе са њом, и не видимо разлог зашто то не би било урађено“.⁴³

Дописник листа *The Times* из Београда подржавао је покушаје Србије да се одупре Аустроугарској. Алфред Сед је у писму листу *The Times* поздравио промену држања британског новинарства према Србији. Он је истакао да је Србија још једино помоћу Италије у стању да издржи притисак Аустрије, а да Британија напуштањем српског народа подржава унутрашње трзавице, које Аустрија потпомаже, а које нимало не доприносе очувању мира на Балкану.⁴⁴ Сед је сматрао да, ако би Британија послала свога посланика у Београд, али на такав начин да буде јасно да се не прашта догађај од 1903, улила би наду Србима који желе промену боље и ослободила би их страха од Аустрије. Закључио је да догађаји на Блиском истоку истичу значај обнављања дипломатских односа Велике Британије и Србије и да је неопходно британско укључивање у активну политику на Балкану, баш као што је својевремено Лорд Солзбери подстицао балканске државе да се удружују, а Гледстон популарисао начело: „Балкан балканским народима“.⁴⁵ Енглеска влада је озбиљно разматрала стање односа са Србијом. Помоћник министра

дају опширне извештаје како су аустријске власти без икаквог разлога вратиле српске транспортне живе стоке, *Трговински гласник* 12, 17/30. I 1906; 15, 20. I/2. II 1906.

⁴² The True Story of The Servian Regicide, *Bristol Guardian*, London, 16. I 1906; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић II*, 229.

⁴³ The Real Reason of The Tension between Serbia and Austria, *Bristol Guardian*, London, 17. II 1906; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић II*, 229.

⁴⁴ Алфред Сед (Alfred Stead, 1877 – 1933), син В. Т. Сед, власника *The Review of Reviews*, изузетно је активно радио на обнављању односа Србије и Британије. Године 1904. примљен је на српском двору, а у децембру исте године краљ Петар га је одликовао орденом Светог Саве. По други пут у Србији је боравио у лето 1905. и од својих импресија из Србије начинио је извештај који је предао лично краљу Едварду VII. Залагање за обнову дипломатских односа и помагање Србији у политичком и економском осамостаљивању од Аустро-Угарске и Русије, као и рад на стварању балканског савеза испољио је кроз серију чланака у британској штампи. Написао је и књигу о Србима: A. Stead, *Servia by the Servians*, London 1909; S. G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903 – 1906*, 122 – 130.

⁴⁵ АС, МИД, ПО 1906, ф I, дос. XI, пов.бр 313, Јовичић – Антонићу, Лондон 3/16. II 1906, изв.28; Алфред Сед је објавио чланак у часопису *The Outlook* у којем каже да зачетак балканског савеза наговештава премештање у равнотежи сила, а да Немачка стоји иза Аустро-Угарске. *Трговински гласник* 23, 29. I/11. II 1906; Ј. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903 – 1914*, 153.

спољних послова Хардинг изјавио је да енглеска влада тражи излаз из ситуације и да је спремна да донекле формулише свој став о рашчишћавању односа са Србијом. Највећи и најстарији конзервативни лист, *The Morning Post*, тврдио је да је вршилац дужности министра спољних послова пуковник Василије Антонић издао упутства српском представнику у Лондону да се у Форин Офису извести да ли је тачно да Енглеска више не инсистира на кажњавању краљеубица, при томе позивајући британску владу да пошаље представника у Београд.⁴⁶ *The Morning Post* је писао како већина Срба жели да се обнови пријатељство са Енглеском, али краљеубице су јавно изјављивале да су симпатије Велике Британије измишљене догод Србија ужива заштиту Русије и хвалисале су се да је њихов поверљиви агент у Лондону успео да добије веома важне концесије од сер Едварда Греја, тј. да је либералски кабинет одбацио захтев бившег унионистичког кабинета да се казне убице краља Александра и краљице Драге. Британски листови показали су велико занимање за интерпелацију о српско-британским односима коју је упутио Стојан Новаковић у српској скупштини.⁴⁷ Јовичић је средином марта 1906. године сазнао из поузданог извора, блиског енглеској влади, да би Енглеска успоставила односе са Србијом ако би главни завереници били лишени положаја. У разговору са Стедом министар Греј је потврдио да се краљеубице морају уклонити са њихових положаја пре него што влада обнови односе и, ако се то учини, он ће одмах предузети потребне кораке. Стед је добио мисију у Београду, овог пута са знањем и одобрењем своје владе.⁴⁸

Почетком априла 1906. Аустро-Угарска појачава притисак на Србију због трговинског уговора и поруцбине артиљерије. Двојна монархија дала је обећање завереницима да ће, ако се закључи трговачки уговор, посредовати у Лондону да се дипломатски односи обнове без условљавања да се завереници уклоне. Аустро-угарски министар Голуховски, питајући се шта ће Србија Енглеској и шта ће Енглеска Србији, изнео је мишљење да политички односи Србије и Енглеске имају занемарљив значај и да обнављање дипломатских односа уопште није важно питање, па и тзв. завереничко питање није нимало акутно.⁴⁹ Но, самосталска влада је стављена пред тежак избор: или завереници и Шкодини топови, или царински рат

⁴⁶ АС, МИД, ПО 1906, ф I, дос. XI, пов.бр. 366, Јовичић – Антонићу, Лондон 10/23. II 1906, изв. 31. Нови државни подсекретар Форин Офиса, лорд Едмонд Џорџ Фицморис (Edmond George Fitzmaurice), средином фебруара 1906. године позвао је Александра Јовичића на разговор, испитујући га о свињској куги, због које је Аустрија затворила своју границу за све производе из Србије. Указао је на значај изградње бугарске пруге Видин – Рушчук за извоз преко Румуније и њену важност за економски просперитет Србије.

⁴⁷ АС, МИД, ПО 1906, ф. I, дос. XI, пов.бр. 572, Јовичић – Антонићу, Лондон, 9/22. III 1906, изв.52. *The Times* је објавио у целини текст интерпелације.

⁴⁸ АС, МИД, ПО 1906, ф I, дос. XI, пов. бр.492, Јовичић – Антонићу, телеграм, Лондон 4/17. III 1906.; АС, МИД, ПО 1906, ф I, дос. XI, пов. бр. 516, Јовичић – Антонићу, Лондон 4/17. III 1906, изв.50.

⁴⁹ АС, МИД, ПО 1906, ф I, дос. XI, пов. бр. 670, Вујић – Антонићу, Беч 27. III/9. IV 1906, изв.143.

са Аустро-Угарском. То је био преломан тренутак, у ком је сазрела одлука да се обнављањем односа са Енглеском Србији омогући економско осамостаљивање од Аустро-Угарске. Енглеска штампа будно је пратила ток решавања завереничког питања. Дописник листа *Daily Telegraph* из Беча јавио је да су завереници спремни да изврше нов државни удар тако што ће приморати краља Петра да абдицира и довести принца Ђорђа, а да је влада већ поставила жандарме да чувају двор.⁵⁰ *Daily Mail* је, преузимајући написе бечке штампе, писао да ће повлачење Јована Атанацковића, означеног као главног творца трагедије 1903, повући за собом и остале заверенике, што представља први корак који показује коначно повлачење завереника са политичког поља, јер „боље је повући се неголи врат сломити“. Лист је сматрао да је постављање страних принчева у Бугарској и Румунији био прави спас за ове земље, те да би један државни удар који би на српски престо довео каквог просвећеног страног принца био такав исти благослов и за Србе.⁵¹ *Standard* је 23. априла објавио допис кореспондента из Београда, који је јављао да умало што није дошло до „ножа“ између завереничке и антизавереничке странке. Неуспех зајма за железнице и наоружање, необнављање односа с Великом Британијом, наседање с трговинским уговором између Србије и Бугарске, погоршање односа с Аустријом, све се то приписивало у грех завереницима. Решење овог проблема је лежало у рукама отприлике дванаесторице људи, који, ако су патриоте, треба да сами затраже пензије, сматрао је дописник. Ако би хтела да ради на стварању велике конфедерације југоисточних држава, Србија би морала да тражи помоћ од Велике Британије, Француске и Италије као поборника народних слобода. Премијер Пашић није био за пензионисање већег броја официра, јер би то са војничког гледишта, значило, од 2.000 официра, уклонити 111 најбољих, а од 200 генералштабних, 70 најбољих. Сем тога, настављао је дописник, Аустрија би желела грађански рат у Србији да би је окупирала под изговором да је неспособна самостално да управља, а у томе би је потпомогла Немачка. Претпостављало се да ће реконструкција владе са Пашићем на челу довести до решења завереничког питања и обнављања односа са Енглеском.⁵²

Британски министар спољних послова Едвард Греј 17. маја 1906. године предао је краљу Едварду VII меморандум о односима са Србијом, у којем је нагласио да је најважнији услов успостављања редовних односа са Србијом да главни завереници (Поповић, Машин, Атанацковић, Мишић, Лазаревић и Костић) буду уклоњени и да се не враћају у службу. Краљу Едварду је предочен предлог српске владе о пензионисању петорице завереника и молба да се односи успоставе до јуна месеца због предстојећих избора и снажног притиска Аустро-Угарске. Мишљење министра Греја било је да би из политичких разлога требало искористити при-

⁵⁰Пресбиро МИД, 20. III/2. IV 1906.

⁵¹Пресбиро МИД, 1/14. IV 1906.

⁵²АС, МИД, ПО 1906, ф I, дос.ХI, пов.бр. 698; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, II*, 237

лику да се ствар доведе до задовољавајућег решења.⁵³ Указ краља Петра Карађорђевића о одласку петорице завереника у пензију објављен је 30. маја 1906. године. Српска влада је послала Енглеској ноту да официри више никад неће бити враћени у службу. Односи са Енглеском успостављени су управо на исти дан када су, три године раније, били суспендовани.⁵⁴ Џејмс Битам Вајтхед, саветник енглеског посланства у Берлину, именован је за пуномоћног министра у Београду.⁵⁵ У британској штампи испољавало се прилично задовољство због тога што је српска влада, задовољавањем моралног осећаја Британаца, омогућила успостављање нормалних дипломатских односа. *The Times* је честитао краљу и министру – председнику на мудрог и одважним кораку, изражавајући наду да напаћеној Србији предстоји срећна будућност.⁵⁶ Лист је истицао да обнављање односа, који су тако дуго били прекинати са сваког гледишта треба поздравити и да се од тренутка када је краљ Петар одлучно окренуо леђа онима чије непрестане утицаје на српском двору Британија није могла да потпомаже, може говорити о почетку сјајније и стабилније ере у тој тешко искушеној земљи.⁵⁷

Јавно мњење и службени кругови у Енглеској скоро једнодушно су поздравили обнављање редовних дипломатских односа са Србијом. Државни подсекретар за спољне послове лорд Фицморис изјавио је да је сличан пример суспендовања британских дипломатских односа са Србијом било прекидање односа са Мексиком после убиства цара Максимилијана, наглашавајући да се увек мора водити рачуна да, док се кажњавају друге земље, постоји могућност да се нанесу значајне штете сопственим поданицима.⁵⁸ Конзервативни *The Globe* донео је уводни чланак поводом дебате у Парламенту, истичући да је неумесно било позивање на усамљеност Енглеске у прекиду дипломатских односа са Србијом и да је Греј тиме што је пристао да се свега пет од осамнаест компромитованих официра удаље с положаја и да им се да пуна пензија напустио држање Ленсдауна, па се на тај начин британска влада практично сагласила са наградом коју је краљ Петар дао петорици краљеубица.⁵⁹ *The Morning Post* је изражавао задовољство обновом ди-

⁵³ Ј. Јовановић, *Српско-енглески односи*, СКГ XXII (1931), 144; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906 – 1911*, 231.

⁵⁴ Пресбиро МИД, 19.V/1.VI 1906; Љ.Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903 – 1914*, 185 – 186.

⁵⁵ J. Beetham Whitehead, рођен у Аустрији (Фијума), завршио студије на Кембриџу. Говорио је руски и јапански, а службовао је у Петрограду, Токију, Бриселу, Цариграду и Берлину.

⁵⁶ Пресбиро МИД, 19. V/1.VI 1906. У телеграму агенције Ројтер поручено је да се Енглези надају да ће Срби ценити зближење са Енглеском, јер ће помоћу енглеске наклоности доћи у положај да се лакше одупру неоправданим захтевима Аустроугарске.

⁵⁷ Пресбиро МИД, 21.V/3.VI 1906; S. G. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903 – 1906*, 114 – 116.

⁵⁸ АС, МИД, ПО 1906, ф III, дос. XI, пов. бр 1073, Јовичић – Пашићу, Лондон 12/25.VI 1906, изв. 151.

⁵⁹ АС, МИД, ПО 1906, ф III, дос. XI, пов. бр. 1073, Јовичић – Пашићу, Лондон 12/25. VI 1906; јавно мњење жалило је одлазак Јовичића, али конзервативни листови су критиковали

пломатских односа зато што су британски трговци имали интересе у Србији, а повратак британског посланика у Београд имао је посебан значај, јер су Срби оправдали поверење које им је указано кад им је призната независност.⁶⁰

Форин Офис се у Царинском рату ставио на страну Србије, а британска штампа није крила симпатије према Србији.⁶¹ *Tribune* је обавештавао да је Аустроугарска затворила границе за превоз српске робе у Немачку, као и да је забранила сваки увоз меса из Србије.⁶² *Pall Mall Gazette* је наводио да, иако се три четвртине производа Србије извози у Аустро-Угарску, цела нација је на страни Пашића, схватајући да подложност српског наоружања аустријској контроли значи губитак независности. „Од истека последњег уговора аустријски став био је доследно диктирајући и одлучан. Јасно је да је рачунала на унутрашње тешкоће и несигуран положај нове династије да би српској влади наметнула тегобне услове. Аустро-Угарска подршка краљевицима упркос британским протестима, омогућила је да подстакне унутрашње неслагање, и још увек очекује да ће помоћу њиховог, сада додуше смањеног утицаја, наметнути краљу Петру своје захтеве. Међутим, како и српски монарх увиђа, да су шансе за његову посету цару Фрањи Јосифу или у Ишлу или у Виена Хофбургу, мање него икада, он је све мање расположен да испуни захтеве Голуховског. Господин Пашић је једнако мање вољан да изгуби јаку позицију коју је добио на скорашњим изборима, да би поверио читаву будућност Србије ливницама Шкоде“, писао је *Pall Mall Gazette*.⁶³ Опозициони, конзервативни *The Morning Post* је критиковао „laissez faire“ политику либералне владе на Балкану. Лист је сматрао да српско-аустријски спор, иако можда ситан у енглеским очима, ипак отвара перспективу за разне могућности: на граници Србије се гомилају аустријске трупе, а Аустро-Угарска их ту држи зарад одржавања реда у Босни, Херцеговини и Славонији у случају да српска панславистичка пропаганда буде имала успеха.⁶⁴ *Standard*, гласило Форин Офиса, 25. септембра 1906. објавио је интервју свога дописника са краљем Петром, који је изјавио да Србија неће водити ни аустријску, ни руску политику, него ће чврсто бранити своје народне интересе. Закључак дописника био је да железничку мрежу у Србији треба

либералног министра Греја због начина на који је извршено измирење, „Трговински гласник“ 116, 30. V/12. VI 1906. Почетком јула 1906. дужност посланика у Лондону преузео је Милан Ђ. Милићевић, бивши српски посланик у Берлину.

⁶⁰ Пресбиро МИД, 14./ 27. VI 1906.

⁶¹ Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, 252-254

⁶² Austro-Servian Conflict, *Tribune*, London, 9. VII 1906; *Tribune* је излазио 1906-1908 и сматра се катастрофалним експериментом у историји британске новинске продукције.

⁶³ The Austro-Servian Trouble, *Pall Mall Gazette*, London, 14. VII 1906.

⁶⁴ АС, МИД, ПО 1906, ф III, дос. XI, пов. бр. 1496, Милићевић – Пашићу, Лондон, 4/17. IX 1906.

што пре довршити и допунити једним добрим пристаништем на Дунаву, за шта би предузимљивост енглеских капиталиста била заиста добродошла.⁶⁵

Закључак

Ако се запитамо на који начин је писање штампе утицало на развој односа Србије и Британије, морамо одговорити и на питање да ли новинарство води или се само поводи за јавним мишљењем. На писање британске штампе је у великој мери утицало мишљење суверена Едварда VII, који је убиство краљевског пара Обреновића сматрао неморалним делом, а постављање британског посланика у Србији за њега је значило одобравање убиства једнога владара, дело, које, ако остане некажњено, може довести до нових краљеубиства. Британски владајући кругови, а посебно актуелна влада конзервативаца, диктирали су штампи доследно поштовање принципа монархизма. Међутим, треба се запитати и колики је био значај Србије у спољној политици Британије. Почетком XX века британска политика се није претерано занимала за прилике на Балкану, који је био подручје утицаја Русије и Аустро-Угарске. Признање новог режима у Србији било је условљено и тадашњим снажним англо-руским антагонизмом, а представљало је могућност да се Британија умеша у политику Аустро-Угарске и Русије, које су се, по међусобном уговору из 1897, обавезале на поштовање status quo-а на Балкану. Међутим, уплитањем Русије у рат на Далеком истоку равнотежа на Балкану је поремећена у корист Аустро-Угарске, а на тај начин је и Немачкој олакшан продор на Исток, што је, пак, довело до приближавања Енглеске и Русије. И конзервативна и либерална британска штампа је осудила Србију 1903. године и поздравила прекид дипломатских односа. Међутим, од 1905/1906. године Балкан је добио истакнуто место у политици Британије и то под утицајем многих спољних чинилаца. Захтеви за обнову дипломатских односа од краја 1905. су у британску штампу пласирани из Србије, али и из британских званичних кругова, новог кабинета либерала, који су увидели да би Србија могла бити не само потенцијална него и ефективна препрека експанзији сила Тројног савеза. После нормализације дипломатских односа и избијања царинског рата, и конзервативна и либерална британска јавна гласила подржавала су политику Србије, што је и било потпуно у интересу британске политике.

⁶⁵ АС, МИД, ПО 1906, ф III, дос. XI, пов. бр. 1543, Антонијевић – Пашићу, Лондон, 12/25. IX 1906, изв.279; британски лист *John Bull*, чији је власник био Х. Ботомлеј (H. Bottomley), придружио се кампањи аустроугарске штампе против Србије текстовима упереним против династије Карађорђевића и обнављања дипломатских односа са Србијом. Аутор текстова био је Херберт Вивијан, пријатељ и велики поштовалац краља Александра Обреновић, који се од свог првог боравка у Србији 1900. године зближио са српским краљем, па је из личних разлога водио кампању против нових власти у Србији. О убиству краљевског пара објавио је књигу: H. Vivian, *Servian Massacre with some Impressions of Macedonia*, London 1904.

Biljana VUČETIĆ

SERBIA AND GREAT BRITAIN FROM 1903 TO 1906
AS SEEN BY THE BRITISH PRESS

Summary

The event of the night of 29/30 May (10/11 June) 1903 had far reaching consequences for domestic and foreign policy of Serbia. The British conservative government refrained from public statements, and the British envoy was ordered to leave Belgrade on the eve of arrival of the new king. The developments in the Balkans in early 20th century did not receive much coverage by the British daily papers. Only *The Times* and *The Morning Post* had Balkan correspondents prior to the overthrow in 1903, but the British dailies were quick to strongly accuse the protagonists of these events. The press was largely influenced by King Edward VII, who thought that the appointment of the British envoy to Serbia would represent condoning of the assassination of a ruler, which could lead to further assassinations of monarchs. The British establishment and particularly the Conservative government required the press to be consistent with the principles of monarchism. In early 20th century, Britain did not have a special political interest in the Balkans, since it was a sphere of Russian and Austro-Hungarian political influence. With the involvement of Russia in the war at the Far East, the balance was disturbed in favour of Austro-Hungary, and German advancement further into the East was facilitated. This resulted in closer relations between Great Britain and Russia, and a change in relations between Great Britain and Serbia. Both conservative and liberal British press accused Serbia in 1903 and hailed the break of diplomatic relations. However, as of 1905/1906, the Balkans attained an important place in the British policy as the result of numerous external factors. As of late 1905, requests to renew diplomatic relations reached the British press from Serbia, but also from the British official circles and the new Liberal Cabinet who realised that Serbia could not only be a potential but also an effective bulwark against the expansion of the Tripartite Pact. After the normalisation of the diplomatic relations and the outbreak of the Customs War between Serbia and Austro-Hungary, both conservative and liberal press supported the policy of Serbia in accordance with the British interests.

Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

СЕЛО И СЕЉАШТВО У УПИТНИМ ЛИСТОВИМА МАТИЦЕ СРПСКЕ ИЗ 1903

Године 1885. Матица српска у Новом Саду покренула је едицију *Књига за народ* с намером да популарним издањима утиче на побољшање нивоа просвећености српског народа у оквирима Аустроугарске монархије, али и шире. У овој едицији, која је излазила све до 1926, објављено је укупно 160 књига.¹ У *Књигама за народ* објављивани су популарни текстови из различитих области: економије, здравља, лепе књижевности, религијских тема, као и путописи и преводи.

Књига за народ, поред *Летописа*, убрзо пошто се појавила постала је најважнији издавачки пројекат Матице српске, јер је излазила у континуитету и о њој су једнаку бригу водиле све управе те установе.²

Крајем XIX века *Пододбор за издавање Књига за народ* Матице српске отпочиње да сумира резултате овог издавачког подухвата. Већина чланова Пододбора сматрала је да највећи број књига ни садржајем, ни квалитетом рада сарадника, као ни опремом није у потпуности испунио основни циљ. Због тога је сазвана посебна *Конференција о књигама за народ*, одржана у Новом Саду 11/24. септембра 1902. *Конференцији* је председавао председник Матице српске Антоније Хацић, док је реферат о *Књигама за народ* прочитао референт редакционог одбора Тихомир Остојић.³ Он је том приликом изнео своја запажања о скромним резултатима овог издавачког подухвата.

¹ За време Првог светског рата *Књига за народ* престала је да излази, да би се, по његовом окончању, издавање те едиције наставило. Прва књига била је дело Илије Вучетића *Перо Коњовић, народни добротвор*, *Књига за народ*, 1, Нови Сад 1885. Последња је била књига Васе Стајића, *Светозар Милетић*, *Књига за народ* 157 – 160, Нови Сад 1926.

² Колико је улагано у ову едицију, сведочи и податак да је до 1898. публиковано укупно 79 књига, са тиражом од 300 000 примерака. По једној књизи, то је износило око 3 700 примерака, што је тада био врло значајан тираж. Живан Милисавец, *Историја Матице српске III*, 1880 – 1918, Нови Сад 2000, 277.

³ *Исто*, 278.

Тада се родила идеја да се испита ниво писмености потенцијалних чита-лаца, односно циљне групе и њихово интересовање за одређене садржаје, како би се они могли даље планирати. Према мишљењу учесника, поменути задатак нај-боље се могао остварити путем својеврсних анкетних листова, упућених на адресе људи за које се сматрало да могу да дају ваљане одговоре на постављена питања.⁴

Тако су настали *Упитни листови о Књигама за народ* Матице српске, по-моћу којих се очекивало да Редакциони одбор добије сазнања о томе у каквом се просветном, духовном, привредном и материјалном стању налази српски народ. Од одговора је зависило шта би на поправљању тог стања могла да учини Матица српска својим популарним издањима, а посебно *Књигом за народ*.

Матица српска је *Упитни лист* упутила на 900 адреса. Позив на сарадњу је упућен *ИГ члановима, повереницима, претплатницима и свима пријатељима народне књиге и просвете*.⁵ У њему се, између осталог, траже истинити и што потпунији одговори. Уколико извештач о неком питању није био добро информисан, требало га је оставити без одговора. Такође су затражени мишљења и суге-стије о ставовима учесника *Конференције о књигама за народ*, о чему им је прило-жена и посебна брошура.⁶ Извештај о расправи која се одвијала на *Конференцији* је, поред тога, објављен и у једном од бројева *Бранковог кола*.⁷

Али, одзив је био далеко од очекиваног. Стигло је свега 68 одговора, што је само 7,55% од укупног броја послатих *Упитних листова*.⁸ Тај узорак свакако није репрезентативан, али се и на основу њега могу стећи одређена сазнања о сва-кодневном животу становника села.

У потрази за одговором зашто је у Матицу српску стигло тако мало попу-њених анкетних листова, могу се изнети неке претпоставке. Питања која су у *Упитном листу* постављена могла су се врло широко тумачити, можда и погрешно разумети. Сваки анкетирани, уз то, морао је у *Упитном листу* да наведе и основне податке о себи, као и о месту боравка и занимању, па је међу њима могло бити и подозривих због евентуалне цензуре поште. То је и политички врло осе-тљиво време, када у Србији долази до династичке промене, што не наилази на благонаклон став великих сила.

Просторна дијагонала са које су одговори стигли веома је занимљива. Од-говорима је био обухваћен простор од Пирота на југу до Будимпеште на северу, док је у правцу исток-запад ишао до западне Славоније, Босанске Градишке и Мо-стара.

⁴ Исто, 278 – 279.

⁵ Исто, 284.

⁶ Позив се чува заједно са осталим извештајима, Матица српска, манускрипти (у даљем тексту МС, манускрипти), 5860.

⁷ Живан Милисавец, *наведено дело*, 280.

⁸ Сви извештаји сачињени по овим Упитним листовима чувају се у Рукописном одељењу Матице српске, *Упитни листови*, МС, манускрипти, 5860.

Када је реч о државно-правном, односно административном статусу тих области, стање је било следеће: Краљевина Србија била је независна држава; Босна и Херцеговина од Берлинског конгреса 1878. под управом Аустроугарске, формално је још увек била под султановим суверенитетом; Угарска је била део дуалистичке Аустроугарске монархије; Краљевине Хрватска и Славонија биле су у склопу земаља угарске круне. Структура приспелих одговора по областима била је следећа:

Држава	Област	Жупанија	Број приспелих извештаја
Аустроугарска, Краљевина Угарска		Пеишанска	2
Исто		Чанадска	1
Исто	Барања		1
Исто	Бачка		10
Исто	Банат		19
Исто Краљевине Хрват- ска и Славонија	Срем		19
Исто	Славонија		8
Исто	Хрватска		5
Аустроугарска	Босна		1
Исто	Херцеговина		1
Краљевина Србија			1

Када се посматра географски простор, без обзира на државне и административне границе, долази се до закључка да је највише одговора стигло из области којима је Матица српска, са седиштем у Новом Саду, била најближа и у њима је имала највише утицаја. Реч је о Срему, Банату и Бачкој, укупно 48. Потом следе извештаји из Славоније, Хрватске и угарских жупанија.

Чињеница да је стигао и један одговор из Краљевине Србије, и то од једног војног или жандармеријског официра, указује на то да су упитни листови били послати и на адресе људи који су живели у земљама ван хабзбуршког суверенитета. С обзиром на мрежу чланова, почасних чланова, повереника и пренумераната Матице српске, у Краљевину Србију морала су бити послата најмање 63, а у Кнежевину Црну Гору 22 упитна листа.⁹ Из Кнежевине Црне Горе није стигао ни један одговор. У областима које су још увек биле под турском влашћу Матица

⁹ Подаци који се наводе дати су на основу *Рада и именика Матице српске* за 1902. *Рад и именик Матице српске* за 1902, Нови Сад 1902.

српска није имала своје поверенике, почасне и редовне чланове, па највероватније тамо није ни слала Упитне листове.¹⁰

Тако се Матица српска и овог пута афирмисала као једина свесрпска институција која, у оквиру финансијских могућности и законских оквира деловања, брине о целокупном националном простору, без обзира на актуелне државне границе и могућу подозривост власти.¹¹

Треба, такође, истаћи да није стигао ниједан одговор из аустријског дела Аустроугарске.¹² С обзиром на велику концентрацију Срба у Далмацији и Срба у Дубровнику, међу којима је било и римокатолика, зачуђује да тих одговора није било, иако је на тим просторима постојала развијена мрежа повереника, чланова и претплатника Матице српске.

Што се тиче професионалног опредељења аутора ових извештаја, њихова структура била је следећа:

ЗАНИМАЊЕ АУТОРА	БРОЈ ИЗВЕШТАЈА
Свештеник	22
Учитељ	12
Трговац	8
Студенти и ђаци	7
Пољопривредник	5
Чиновник	3
Лекар	2
Занатлија	2
Велепоседник	2
Адвокат	1
Економ	1
Професор	1
Књижар	1
Официр	1
Укупно	68

¹⁰ Неки који су добили упитне листове нису били ни чланови, ни повереници, ни претплатници Матице српске, већ су предложени за тај посао, а да то нису ни знали. Тако је било са 2 ученика из Босанске Градишке, Игњатом Димитријевићем, ратаром из Беодре, села у Банату, који је, судећи по рукопису, био једва писмен, а у пропратном писму поставио је и питање: *Одакле за моје име знате*, МС, манускрипти, 5860, *Извештај Игњата Димитријевића*. Његово име, међутим, ипак се налази у списку повереника за растурање *Књига за народ* Матице српске, *Рад и именик матице српске за 1902*, 128.

¹¹ У то време на просторима које су насељавали Срби чак ни Православна црква није била јединствена целина.

¹² Босна и Херцеговина биле су у то време под заједничком управом Аустрије и Угарске.

Међу њима било је највише свештеника и учитеља, затим трговаца, земљорадника, ученика и студената, док су били заступљени и чиновници, лекари, адвокати, официри, општински чиновници.¹³

Упитне листове су, дакле, већином попуњавали људи који су тада сматрани елитом: најписменији и најугледнији у својој средини.¹⁴ Неки од њих, попут мостарског књижара Кисића, или Милана Накараде, земљопоседника из Личког Петровог села, били су и међу најимућнијим људима у својој средини.

Ти писмени становници вароши и села чинили су танак слој, који је практично представљао спону између села и града. Управо преко њих су у, углавном конзервативну, сеоску средину продирале новине у начин живота и рада. Највише интегрисани у њу, по природи свог позива, били су свештеници и, донекле, учитељи.

Највећи број анкетираних, њих 49, живео је у селима. Један део извештача потицао је из варошких насеља, у којима се становништво такође највише бавило пољопривредом и живело је начином живота врло сличним оном у сеоској средини у непосредном окружењу.

Неколико извештаја потиче из градова и насеља која би се могла сматрати градским: Новог Сада, Земуна, Панчева, Мостара, Петриње, Шида, Инђије, Бечке-река, Кикинде и Пирота.

Без обзира на то где су живели, сви који су одговорили су, са изузетком Риста Кисића, књижара из Мостара, писали о животу на селу и стању у којем се, по њиховом виђењу, налазило сељаштво. Сви извештаји односе се на мале територијалне целине. Њихови аутори су се ретко трудили да праве поређења са суседним селима, или са оближњим варошима и градовима. Село је, дакле, било преовлађујуће поље њиховог интересовања.

У овим извештајима обрађивана је готово искључиво српска популација, осим у случајевима поређења са суседима несрбима. Негде, као у Срему, где је становништво српске националности у датом тренутку чинило око 60%, или чак 70% укупне популације, то се није много одразило на свеобухватност извештаја. Међутим, другачије је било у, на пример, случају села Златне долине у западној Славонији, где су Срби у укупном становништву учествовали са око 25 %.¹⁵ Толики је, отприлике, био и проценат Срба у Краљевинама Хрватској и Славонији.¹⁶

Упитни лист садржао је укупно 39 питања. Она су била сврстана у 6 група: *Опћа питања, Питања о привреди, Питања о хигијени, Питања о моралу и*

¹³ МС, манускрипти, 5860, Суботићев *Извештај о Упитним листовима Матице српске*.

¹⁴ Они је требало да растурањем књиге утичу на стварање и јачање националног идентитета, што је, као читалачка револуција била општеевропска појава у другој половини XIX и почетком XX века. То је било посебно значајно када је у питању сељаштво. О томе опширније Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918 II*, 475 – 479.

¹⁵ Податак се односи на 1910. Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје I*, Београд 1992, 215 – 218.

¹⁶ Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1918*, Београд 1990, 362-363.

просвети, Питања о забавним књигама за народ и Питања о Матичиним Књигама за народ. Тиме су од анкетираних тражени знатно шири одговори о готово свим сегментима свакодневног живота, мада је првобитно било замишљено да их буде свега од 6 до 9.¹⁷ То је, практично, била озбиљна социолошка анкета, замишљена да покрије цео српски простор.¹⁸

Када се ради о подацима важним за истраживање села, посебно су значајна *Опћа питања, Питања о привреди и Питања о хигијени.*

У првој групи питања тражени су одговори о распрострањености књига и других штампаних издања, попут календара и новина. Нека питања се односе на постојање читалачких дружина, библиотека и читаоница у месту, као и на стање књижног фонда. Највећи број анкетираних је у овом блоку одговорио и на питања из пете и шесте групе – о забавним књигама, затим о Књигама за народ Матице српске и дистрибуцији књиге.

Питања о привреди односе се на утврђивање стања у којем се она налази, али и могућности утицања путем књиге на економски преображај и промену привредне структуре на селу. Од аутора извештаја се захтевало и поређење са несрбима становницима тих средина, као што су немачки колонисти, затим локални Мађари и Хрвати.

Питања о хигијени тичу се исхране, начина одржавања чистоће у кућама, односа морталитета и наталитета, односно одгоја деце, ухрањености становништва и појаве различитих болести, њиховог лечења, празноверја, врачања и сличног.¹⁹

Пета и шеста група питања посвећене су проблемима ширења књига у народу, а посебно Књига за народ Матице српске. Ту су занимљиви предлози о томе како да се продају књиге и како да се потенцијални читаоци заинтересују за њу.

Кроз све групе питања провлачи се нит која говори о врло значајном сегменту друштвеног живота, а који се тиче религиозности становништва и утицају свештенства на формирање и манифестовање свести о припадности одређеној конфесији.

Одговори дати на питања из Упитних листова зависили су пре свега од тога ко их је писао и како је дошао до података које наводи, али и од друштвених околности и природног окружења. Неки су имали тешкоћа да до одговора уопште

¹⁷ Живан Милисавац, *наведено дело*, 280.

¹⁸ Гордана Трипковић, *Материнство*, Нови Сад 1997, 145. То, међутим, није била ни прва ни једина анкета те врсте. Њих су покретале различите институције и удружења, попут управе загребачког *Привредника*, затим *Српске књижевне задруге* из Београда. Критичко издање пристиглих *Упитних листова* као драгоценог корпуса извора за истраживање друштвене историје не постоји. Прим. Н. Р.

¹⁹ У том блоку посебно се издвајају питања која се непосредно односе на јавни морал и социјално неприхватљиве појаве, као што су намерни побачаји и узроци који до тога доводе, предбрачни сексуални односи и конкубинат. Посебно питање посвећено је пијанству, очигледно у то време врло распрострањеном. Када је о тим проблемима реч, на вредност садржаја Упитних листова за њихово разумевање и истраживање указала је социолог Гордана Трипковић. Гордана Трипковић, *наведено дело*, 142 – 155.

дођу и само мали број анкетираних успео је у томе, и то идући од куће до куће, од врата до врата. Већина се у писању одговора ослонила на претходна сазнања и искуства.

Ако је судити према сачуваним одговорима, најдетаљнији су били свештеници, који су, с обзиром на то да су улазили у готово сваку кућу, имали најбољи увид у локалне прилике. Иза њих по обавештености следе учитељи. Ђаци и студенти у прикупљању информација показивали су велики ентузијазам, али због свог дугог одсуствовања из локалне средине нису најбоље разумевали месне прилике.

Одговори које су послали неки од становника градова, попут ћурчије Гавре Нецкова из Новог Сада, или свештеника Жарка Стакића из Бечкерека, показују какве су предрасуде о селу и сељаштву имали неки становници вароши.²⁰

Појединци се нису држали редоследа питања, нити су кратко наводили одговоре на самом упитном листу поред њих, већ су писали читаве мале расправе о средини у којој живе.

Сви анкетирани, без обзира на занимање, дали су најпотпуније одговоре на питања о књигама, часописима, читаоницама, библиотекама и писмености становништва уопште. О привредним приликама највише су писали трговци, ратари и свештеници, док су свештеници и лекари посебну пажњу посвећивали здравственом и моралном стању становништва.

Када је реч о присуству књиге у селу, начинима њеног набављања и значају који је имала за образовање и васпитање, највећи број извештаца имао је слична запажања и предлоге, без обзира на њихово професионално опредељење и место становања. Судећи по приспелим извештајима, у сличној ситуацији су била славонска села, затим добар део села у Банату и Бачкој, као и села у околини Босанске Градишке.

Књига је била ретка, јер је сматрана луксузом, без ње се могло, а понекад и морало. Она је великој већини, најчешће случајних читалаца, служила једино за забаву, па је код подозривијих на њихово читање гледано као на губљење времена. Од књиге и писане речи готово нико није тражио никакве поуке. У извештајима који су у Матицу приспели види се да су у сеоским кућама били најзаступљенији различити календари и часописи, попут „Календара МС“, „Голубице“, „Србобрана“, „Заставе“, „Илирске Данице“, затим „Привредника“, „Њиве“, „Босанске Виле“, „Босан-

²⁰ У два поменута случаја ради се о прихватању ставова Радивоја Симоновића, лекара из Сомбора. Он је, између осталог, на Конференцији 1902. изнео становиште да сељака не треба ни у ком случају описмењавати, јер то квари здрав народни живот. Писмени сељак би постао лењ, више би се бавио књигом него ралом, постао би филозоф, који би занемарио свој основни посао. Већина анкетираних одбила је његове ставове. Неки од њих, међутим, прихватили су их. Ћурчија Нецков, из Новог Сада, отишао је још даље. Он је чак сматрао да сељак не треба ни да једе много како не би имао велики стомак и тиме се поистовећивао с господом, док му од образовања треба толико да познаје слова. Све остало би утицало на то да се сељак идентификује са господом и да тиме потпуно запостави свој посао. Прота Жарко Стакић из Бечкерека био је нешто мање ригорозан. Он је сматрао да сељаци треба да читају, али само оно у чему могу да дођу до поуке за рад, МС, манускрипти, *Извештаји Гавре Нецкова из Новог Сада и Жарка Стакића из Бечкерека*.

скохерцеговачког источника“. Било је и публикација које су набављане због врло распрострањеног сујеверја, попут најразличитијих планетаријума и сановника.

У свим местима која су у анкети обрађена, једно од основних мерила која су читаоцу књигу чинила занимљивом био је њен спољашњи изглед и унутрашња техничка решења. Свуда се тражило да књига буде пре свега јефтина, богата илустрацијама и писана крупним словима, како би се лакше читала. Разноврсност њиховог садржаја као мерило за интересовање читалаца такође није била занемарљива. Због тога су календари, обичном ратару потребни и због података о бројним празницима, били најтраженији. Зато су неки анкетирани сматрали да постојећи Календар Матице српске треба реформисати, осавременити његов изглед и обогатити садржај, што би био најбољи начин да нове идеје у различитим областима живота продру у народ.²¹

У сремским селима по кућама су проналажене и књиге Васе Пелагића, попут *Народног учитеља*, које су опстале упркос томе што су биле забрањене и одузимање у преметачинама. У селима око Бечкерека и Кикинде, пак, било је и књига различитих протестантских заједница, попут назарена, а којима су приступили и неки до тада православни Срби. Жарко Стакић, свештеник из Бечкерека, узрок тој појави видео је, између осталог, и у недовољној заступљености православне теолошке литературе. То је делом отварало пут протестантским и римокатоличким штампаним издањима. Британско библијско друштво је, по мишљењу овог свештеника, пример како треба штампати и дистрибуирати књиге ове врсте.²²

Присуство књиге било је видно и код Срба у Хрватској и Славонији. Али, ту је била приметна и одређена културна симбиоза с римокатоличким Хрватима, са којима су живели у мешовитим селима. Та симбиоза била је знатно израженија него када је реч о срединама где су Срби били помешани с Мађарима или Немцима, пре свега због истог језика и начина живота. Срби су читали и хрватска издања, календаре „Илирску Даницу“, „Шоштар“ и друге, углавном издања Друштва Св. Јеронима и Матице хрватске. Ова издања била су јефтинија од, на пример, издања Матице српске а, осим тога, било их је и лакше набавити. Бивши парох блињски, свештеник Јово Воркапић из Петриње, посебно је указао на ту појаву.²³ У неким случајевима Срби су чак прихватили и хрватски начин опхођења, попут

²¹ Исто, *Извештај Жарка Стакића из Бечкерека*.

²² Исто, *Извештај Жарка Стакића, свештеника из Бечкерека*. Нека издања назарена на српски језик преведена су крајем XIX и у првој деценији XX века. Реч је о књигама *Харфа сионска*, *Путовање поклониково*, *Цар из дома Давидова или три године у светој вароши*, *Срце човечије*. *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, приредио Слободан Милеуснић, Београд 1993, 158 – 159.

²³ Исто, Јово Воркапић наводи, између осталог, да је парохијанима поделио бесплатно српски календар (вероватно Матице српске), а да им је хрватска издања једноставно одузео. Исто, *Извештај Јова Воркапића из Петриње*. На исти проблем указао је у свом извештају Васо Кондић, трговац из Цигленика у Славонији.

поздрава *Хваљен Исус*.²⁴ Међутим, та појава ипак није била толика да би се међусобно потпуно идентификовали. Јово Воркапић, указујући на тежњу да се очува национални идентитет, у свом извештају као пример навео је и које се песме најчешће певају. Међу најомиљенијим биле су *Боже правде*, химна Краљевине Србије, као и војничка песма, *Радо иде Србин у војнике*.²⁵

Жеља за књигом зависила је пре свега од писмености становништва. Разлика која се у том погледу јавља у појединим извештајима очекивана је и разумљива. Писменост је углавном била условљена законским оквирима у којима су школе егзистирале, али и економском снагом појединих средина.

Судећи по пристиглим извештајима, у сремским селима, где је економско пропадање заустављено, неписмених је било само међу старцима, и то посебно међу старијим женама, док је готово целокупна млађа популација углавном знала да чита и пише, пре свега захваљујући постојању локалних школа.²⁶ У извештајима из Пештанске и Чанадске жупаније види се да Срби књигу радо траже и читају, док су неписмени реткост.²⁷ У таквим срединама школе су постојале у сваком већем селу и похађала су их и мушка и женска деца.

Међутим, у селима Златне долине, у западној Славонији, као и селима у Хрватској, капацитети школа нису били довољни, а није било довољно ни учитеља Срба. У околини Петриње, на пример, било је школа са местима свега за 90 – 100 ђака, док је преко 600 деце школског узраста остајало изван било каквог образовног процеса. Слично је било и у западној Славонији, у политичкој општини којој је припадало село Слобоштина.²⁸ То се посебно одразило на школовање женске деце, која су махом остајала неписмена.

Разлози за такво стање највећим делом су били у просветној политици земаљских власти Краљевина Хрватске и Славоније, услед које су српске вероисповедне школе често остајале без средстава, јер су општине морале да издржавају комуналне школе, што је био двоструки терет. Поред тога, било је мало учитеља Срба, чак и тамо где су они били већина.²⁹ У извештајима са тог простора изричито се наводи да многа деца боље знају латиницу него ћирилицу, коју касније готово да забораве, јер им је српска књига недоступна. Тих проблема једино није било у Срему, где је концентрација Срба била велика, па је можда зато ова област и исказана посебно у извештају Тихомира Остојића.

²⁴ Исто, *Извештај Васа Кондића, трговца из Цигленика у Славонији*.

²⁵ Исто, *Извештај Јова Воркапића из Петриње*.

²⁶ Исто, *Извештаји адвоката, др Радивоја Пешића из Старе Пазове, богослова Теодора Момировића из Шиде, др Саве Недељковића, лекара из Земунa*.

²⁷ Исто, *Извештаји Сава Белића, учитеља из Калаза, Јована Бешића, пароха из Чина и Петра Милетића, учитеља из Мађар Чанада*.

²⁸ Исто, *Извештаји Симе Милеуснића, учитеља из Слобоштине, и Јова Воркапића, свештеника из Петриње*.

²⁹ О школским приликама код Срба у Хрватској од Угарско-хрватске нагодбе 1868, видети: Василије Крстић, *наведено дело*, 197 – 228.

У околини Босанске Градишке, школа готово да није ни било, већ су млади и спремији свештеници који су завршили сарајевску богословију, покушавали да организују наставу у селима, описмењавајући становништво. Како у свом извештају тврде богослов Светозар Лазаревић и матурант гимназије Ристо Ђурић, у селима око Босанске Градишке било је писмено једва око 20% становника, међу којима готово да није било жена, док је број писмених у самој вароши био преко 80%.³⁰

И одговори око постојања локалних књижница и читаоница, као и читалачких дружина, за које је Матица српска очигледно сматрала да имају изузетан значај за буђење и формирање националног идентитета, били су слични. Сталних читалачких дружина, где један чита, а остали слушају, није било. Међутим, такве дружине су ипак постојале, и то готово свуда. Оне су настајале спонтано, углавном по принципу суседства, затим дружења у земљорадничким задругама, црквеним и политичким општинама. На таквим састанцима, један би обично читао, а други су слушали. У таквим приликама вршила се и политичка пропаганда.³¹

На основу приспелих извештаја долази се до података да су књижнице, односно библиотеке постојале у свим већим селима, углавном при школама или црквама. Њима су управљали учитељи или свештеници, док су међу члановима књижница биле заступљене све професионалне и социјалне групе, укључујући и земљораднике. У опширнијим извештајима указује се на то да је најзаступљенија литература сачињена од књига српске епске поезије, затим прозних дела чији се садржаји односе на српску ослободилачку традицију.³² Уочљива је и добра заступљеност издања Српске књижевне задруге из Београда. У заступљености дела у књижницама или приватним кућама није било веће разлике у Босанској Посавини, западној Славонији, Лици или Срему. Град Мостар био је изузетан по читалачкој публици. Књиге поменутог садржаја биле су врло тражене, и то у свим социјалним групама српског становништва.³³

За дистрибуцију књиге, готово сви који су одговорили на анкетне листове, осим неколико случајева из Бачке и Срема, сматрају да су свештеници и учитељи најпогоднији. Неколико извештача имало је и другачије прегледе. Милан Стоја, свештеник из Старих Шова, на пример, предложио је да се *Књига за народ* шири посредством трговачких путника који би је продавали.³⁴ Појединци, пак,

³⁰ МС манускрипти, 5860, *Извештај Светозара Лазаревића и Риста Ђурића*. Релевантан податак о проценту писмених у околини Босанске Градишке може се добити само коришћењем више извора, нарочито прворазредних.

³¹ На такве примере у Срему посебно је указао адвокат из Старе Пазове др Радивој Пешић. Исто, *Извештај Радивоја Пешића*.

³² Најчешће се помињу збирке народних песама о Косовском боју и Краљевићу Марку, које је сакупио и приредио Тихомир Остојић и роман Јанка Веселиновића *Хајдук Станко*.

³³ МС манускрипти, 5860, *Извештај Риста Кисића, књижарског трговца из Мостара*.

³⁴ Изнет је и пример књиге *Знаменити Срби XIX века*, I – III, штампане у Загребу 1901–1904, која је на тај начин брзо распродата. Исто, *Извештај свештеника Милана Стоје из Старих Шова*.

сматрали су да већу одговорност за набавку и продају књига треба да преузму земљорадничке задруге, чији број временом брзо расте.³⁵ Постојао је и предлог чија је суштина да се књиге не штампају у великом броју наслова, већ да се издавачка делатност Матице српске сведе на једно периодично издање, чији би садржај био разноврстан, а цена симболична, или би се чак делило бесплатно. Тиме би се омогућило брже продирање писане речи у народ, који би се на књигу навикао и убрзо је и сам тражио.³⁶

Сви аутори извештаја указују на то да је пољопривреда основ егзистенције становништва. Међутим, врло су опрезни и скептични у одговорима на питања да ли је књигом могуће утицати на унапређење пољопривреде. Разлози који се наводе углавном се свode на неповерљивост сељака према саветима у књигама, за које не знају ко их је и са каквим намерама писао. Није се веровало никоме ко није сам засадио и подгајио неку воћку, или узорао бразду у њиви. Најбољи начин био је очигледан пример.³⁷

Начин производње у појединим селима показује велике сличности, али и разлике условљене географским и друштвеним околностима.

Пољопривреда у околини Босанске Градишке била је екстензивна, а земља још увек у рукама спахија, који је не продају сељацима, нити им је дају на обраду у једном комаду, већ у ситним парцелама. Болести стоке, посебно свиња, у Босанској Посавини постале су готово ендемске и већ деценију нису могле да се искорене. Иста појава била је присутна у неким селима у Срему и Банату, па су њихови становници прешли на гајење крупније стоке.³⁸

Ратарство је свуда остало главна делатност, која ни изблиза није била измерена савременим агротехничким достигнућима због сиромаштва, затим лоших, тешко искорењивих навика и зеленашких камата на зајмове које су сељаци узимали.

Два извештаја из Пештанске и Чанадске жупаније (Чип, Мађар-Чанад) ретки су примери где се истичу добро газдовање и богатство Срба, који не заостају за несрбима који ту живе. Број Срба у тим селима се чак увећава, јер се многи досељавају. Једино у тим местима је присутна појава да људи у књигама траже поуку и за свакодневни рад у пољу.³⁹

³⁵ Исто, *Извештаји Алексе Никојевића, котарског лекара из Старе Градишке, и Симе Милеуснића, учитеља из Слобоштине код Славонске Пожеге*.

³⁶ У предлогу Радивоја Пешића из Старе Пазове се каже да би на тај начин књига ушла у чак 400 000 српских домова, што је, наравно, био преамбициозан број. Исто, *Извештај адвоката Радивоја Пешића из Старе Пазове*.

³⁷ Свештеник Јово Воркапић, на пример, успео је да своје парохијане у Блињу убеди да прскају винограде против филоксере тек пошто је један запуштени виноград узео у закуп и обрађивао га и прскао по свим агротехничким правилима. Исто, *Извештај Јова Воркапића из Петриње*.

³⁸ Исто, *Извештаји Риста Ђурића и Светозара Лазаревића из Босанске Градишке, Атанасија Николина из Титела, Радивоја Пешића из Старе Пазове...*

³⁹ Исто, *Извештаји Петра Милетића, учитеља из Мађар Чанада, и Јована Бешлића, свештеника из Чипа*.

На простору Срема и Бачке било је и позитивних примера. У неким селима Срби су брзо напредовали, откупљујући земљу чак и од Немаца. У селима око Старе Пазове, као и у Бачкој, поново су откупљивали своју земљу, продату Немцима раније. У производној структури ту је кренуло набоље увођењем интензивног гајења винове лозе, што је било далеко исплативије од ратарства.⁴⁰ Филоксера је, међутим, опустошила и винограде у Срему, а опоравак производње текао је споро.⁴¹

Када се сумирају сва искуства, види се да је у већини места ипак уочљива стагнација, чак и назадовање, због тврдоглавог неприхватања било чега што би унапредило производњу. Нешто у тим навикама мењала је појава земљорадничких задруга, али њих је још увек било мало. Међутим, тамо где су постојале, није било много задуживања под неповољним условима и великим каматама, што је био њихов велики допринос.⁴²

Нико од извештача није дао податке о осталим делатностима које су се одвијале у селима, попут трговине или занатства.

Извештај из Мостара је, по садржају, супротност свим осталим. Срби у Мостару описани су као спретнији и способнији од осталих, као људи који раде непрестано, *дању и ноћу*, међусобно солидарни у спречавању странаца да им конкуришу. То није необично, јер је у том граду постојала једна од најјачих српских трговачких чаршија, познати Бранковац, чијем је кругу припадао и аутор извештаја, књијар Ристо Кисић.⁴³

На основу Упитних листова могуће је извршити и поређење у хигијенским навикама и условима живота различитих средина у којима је живео српски народ. Услови живота били су различити, не само када се упореде прилике у удаљеним областима већ и у неким географски врло блиским селима.

Тако су у селима у околини Босанске Градишке, затим у западној Славонији, Горњој Крајини, али и у богатијем равничарском простору Баната и Бачке куће грађене од набоја и ћерпича, са једном или две просторије. У њима готово нико није боравио лети, али је зими у једној одаји живела и спавала цела бројна породица. Та соба служила је и као остава. У њој је стајало буре са купусом, сушено месо, понекад и кокошка са пилићима. У Лијевча пољу, поред Босанске Градишке, ситнија стока презимљавала је у истим просторијама са својим газдама.

Лична хигијена становништва у западној Славонији била је таква да се у извештају учитеља Косте Драгосавца, из Кусоња код Пакраца, једноставно каже: *то је жалосно, горе нема игдје*. Са њим се потпуно слаже лекар Никојевић из Ста-

⁴⁰ Виноградарство је, судећи по приспелим извештајима, било посебно развијено у Срему, на Фрушкој гори. Исто, *Извештаји Миливоја Мандића из Врдника, Радослава Марковића из Инђије и Михаила Бреберине, књиговође из Ирига*.

⁴¹ Исто, *Извештај Миливоја Мандића, општинског бележника из Врдника*.

⁴² Број српских земљорадничких задруга нарочито је растао у Хрватској и Славонији. Василије Крестић, *наведено дело*, 369 – 370.

⁴³ МС, манускрипти, *Извештај Риста Кисића, књијара из Мостара*.

ре Градишке.⁴⁴ Чељад се ретко купала, зими готово никако, док се одећа мењала само када је неки велики празник. Већина је током целе године ишла у поцепаној и крпљеној одећи. Међутим, у појединим селима, махом у мешовитим срединама, људи су се угледали једни на друге, живећи чистије. Куће у Нештину и Врднику у Срему, као и код Срба у Пештанској и Чанадској жупанији биле су чисте, а водило се рачуна и о чистоћи сокака. У том погледу, дошло је до прожимања културних утицаја с несрбима, пре свега Немцима и Мађарима.⁴⁵

Поређење с иноверцима није, међутим, увек било на штету Срба. У Босанској Посавини, на пример, Немци нису били ништа вреднији и раднији, а такође ни нимало чистији од Срба.⁴⁶ У неким селима у Бачкој српске жене са згражавањем су посматрале колико су Немце у суседству немарне и прљаве, посебно приликом спремања хране. Извештач из Титела, економ Атасаније Николин, тврдио је да ниједна Српкиња у том селу не би спремала ручак у посуди у којој је претходно прала судове, као што то раде Немце.⁴⁷

У пристиглим одговорима види се да је исхрана у различитим географским подручјима била другачија. Равничарска села су, услед боље производње хране, имала квалитетнију и разноврснију исхрану, али само у зимском периоду. Лети, у сезони тешких пољских радова, исто се хранио сељак поред Пакраца и сељак у Бачкој и Срему. Уколико би у то време и спремали нешто кувано, то би обично било вариво од поврћа, што није била задовољавајућа храна за оне који су цео дан проводили у њиви. У време летњих радова живина се ретко клала.

Исхрана је била у тесној вези са здрављем становништва, за шта аутори ових извештаја изражавају велику забринутост. Деца су, с изузетком села у Пештанској и Чанадској жупанији, била неухрањена свуда, а живела су и у лошим хигијенским приликама, па је смртност била велика. Због тога готово нико није дао позитиван одговор на питање *Уме ли Српкиња отхрањивати своју децу*.⁴⁸ Чак и у сремским селима, попут Нештина, Врдника и Ирига, прилике нису биле ништа боље од оних у околини Босанске Градишке или у развојаченој Крајини. У Врднику је, на пример, свега половина момака једне генерације жива дочекала регрутацију.⁴⁹

Празноверје, различита гатања и врачања били су подједнако присутни у свим пределима обухваћеним анкетом. Прво се за лечење свих болести ишло гатарама, а болесна деца просто су кљукана различитим изумима надрилекара. Кобни исходи најбезазленијих болести приписивани су судбинским предодређењима и у

⁴⁴ Исто, *Извештаји Косте Драгосавца из Кусоња и Алексе Никојевића из Старе Градишке*.

⁴⁵ Исто, *Извештаји Миливоја Мандића из Врдника, Петра Милетића из Мађар Чанада и Јована Бешлића из Чипа*.

⁴⁶ Исто, *Извештај Риста Ђурића и Светозара Лазаревића из Босанске Градишке*.

⁴⁷ Исто, *Извештај Атасанија Николина из Титела*.

⁴⁸ О томе какво је било одгајање деце, о материнству у упитним листовима и материнству уопште, опширније Гордана Трипковић, *Материнство*, Нови Сад 1997.

⁴⁹ МС, манускрипти, 5680, *Извештај Миливоја Мандића из Врдника*.

таквом поимању живота није се мењало готово ништа. Лекарима су се увек обраћали касно, често када више није било помоћи. Занимљиво је да је такво стање било и у областима с напреднијом привредном структуром, као што су Бачка и Срем.

Најчешће болести биле су туберкулоза, различите врсте грознице, тифус, а крајем XIX века јавио се и сифилис.

Већина аутора указала је и на појаве сматране за друштвено неприхватљиве. Реч је о намерним прекидима трудноће, предбрачним сексуалним односима и конкубинату. Извештачи из Босне и Херцеговине о томе не говоре ништа. Те појаве су, међутим, биле врло присутне у свим осталим областима, посебно у Славонији, Бачкој, Банату и Срему. О томе се, иначе, знало, али није се пуно говорило, јер су породице то скривале од јавности. Као разлог за прекид трудноће у извештајима из западне Славоније углавном је навођено лоше материјално стање породица, у којима је растао број чланова, а приходи су остајали исти.

У богатијим областима Срема, Бачке и Баната, прекиди трудноће били су чести, на шта су посебно указивали свештеници и лекари. У њиховим извештајима су, међутим, навођени нешто другачији разлози. Многе жене то су радиле да би имале мање обавеза у породици, јер су биле оптерећене тешким радом у пољу. Поједини брачни парови угледали су се на суседне Немце, у чијим породицама је углавном било једно или двоје деце (*zwei Kinder System*), како би се спречило уситњавање поседа. У томе су имали подршку целе породице. У извештајима са тог подручја указује се на још један разлог, жељу жена да што дуже остану лепе. У посебну групу спадале су неудате девојке, које су прекидом трудноће *криле срамоту*.

Знало се и за предбрачне сексуалне односе. У Бачкој и Банату то је било врло присутно. Неколико свештеника из тих крајева упозоравало је на то да је народ морално искварен и да њихов рад ту још увек не може ништа да промени. Занимљиво је да су за ове појаве код омладине знали и њихови родитељи, али нису посебно оштро реаговали да то спрече, јер су у *младости и сами били такви*.⁵⁰

Било је пуно конкубината, односно невенчаних заједница, али су оне постојале и опстајале из практичних разлога, како би се уштедео новац за таксе и како би момци могли да се ожене и пре војске, јер су женске руке у сваком дому биле потребне. Тако је било у свим крајевима где је анкета вршена, и то готово искључиво код најсиромашнијих слојева.⁵¹

Кроз све групе питања провлаче се и подаци о религиозности Срба. Она је, судећи по овим извештајима, била далеко више изражена у Босни и Херцеговини, него у Хрватској и западној Славонији, где су Срби били знатно подложнији утицајима римокатолика. Пропаганда протестантских заједница такође је имала неких ограничених успеха у Банату и Бачкој.⁵²

⁵⁰ Исто, *Извештај Негована Ранитовића из Суботишта у Срему*.

⁵¹ Гордана Трипковић, *наведено дело*, 146 – 148.

⁵² Видети напомену 22.

Народ није често ишао у цркву, сем о већим празницима. Свештеника су појединци виђали само када је крштавао, венчавао или сахрањивао њихове ближње. Спољашње манифестације религиозности, међутим, биле су наглашене, попут редовног поштовања дугих постова, кућних и манастирских слава. Њима се посвећивала изузетна пажња. У последњој деценији XIX века, о којој аутори извештаја говоре, такво стање се знатно поправило у Босанској Посавини и делу Хрватске, где су ревносни свештеници успевали да постепено потисну утицај празноверица и да својим утицајем парохијане приближе цркви.

На крају, треба истаћи да Упитни листови о Књигама за народ Матице српске због свог разноврсног садржаја представљају драгоцене изворе за изучавање друштвене историје села с почетка XX века, који све више добијају на значају са проширивањем поља интересовања истраживача. То је посебно важно за истраживање локалне историје, која је дуго времена била на маргинама интересовања историчара. Подаци добивени из Упитних листова, међутим, могу се потпуно разумети само уколико их упоредимо с другим, пре свега прворазредним историјским изворима. Тек њиховом упоредном анализом Упитни листови могу бити потпуно искоришћени у стицању сазнања о свакодневном животу становника села почетком XX века.

Nedeljko RADOSAVLJEVIĆ

THE VILLAGE AND ITS POPULATION IN 1903 QUESTIONNAIRES OF MATICA SRPSKA

Summary

This paper analyses the 1903 questionnaires about *Popular Books* edition issued by *Matica Srpska*, an interesting body of texts useful for studying the social history of the Serbian village and its population in early 20th century. It explains how they were made, to whom they were sent and how many answers were received. Some basic information has been given about the number and content of the questions, as well as the answers that are very important for the study of everyday life of rural populace. The answers have been compared, and similarities and differences in the contents of some reports pointed out, depending on their author and area concerned.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Историјски институт
Београд

АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1908. ГОДИНЕ – ЈЕДАН НЕЗВАНИЧАН СТАВ НИКОЛЕ ЈОВАНОВИЋА АМЕРИКАНАЦА

Анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске октобра 1908. године изазвала је бурну реакцију српске владе и јавног мњења. Акција суседне монархије у Босни и Херцеговини схваћена је као удар на виталне државне и националне интересе. Веровало се да је Аустро-Угарска начинила само први корак у даљим освајањима, а било је мишљења да је неизбежан устанак у Босни и самим тим улазак Србије у рат. Позиви на рат и ратно спремање спровођени су на обе стране.

У запаљивој ратној атмосфери Никола Јовановић Американац један је од ретких српских политичких делатника који се јавно залагао за смиренију и обазривију политику српске владе у вези с тим питањем.¹ Његове побуде и разлози за овакав став изложени су у писму које је после окончања анексионе кризе, маја 1909. године, упутио Чedomиру Павићу, уреднику „Американског

¹ Никола Јовановић Американац је рођен 21. XI 1853. године у Пожаревцу. Школовао се у Пожаревцу, Београду и Њујорку, у којем се обрео без родитељског знања. Када је 1876. године отпочео рат против Турске, вратио се у Србију као добровољац, а због знања енглеског језика, одређен је за преводиоца новинарима с енглеског говорног подручја. Влада га је 1878. године послала на школовање у Париз. У Србију се вратио 1882. године и једно време био је главни сарадник гласила Либералне странке "Српска независност". Због начелног сукоба с вођством странке, напустио је либерале, а наредних година вршио је разне дужности, између осталог, био је 1888. године један од секретара Уставотворног одбора. Од 1893. године Американац је почео дипломатску каријеру, када је именован за генералног конзула у Лондону, али због пада владе радикала није ни ступио на дужност. Године 1906. радио је на побољшању дипломатских односа Србије и Енглеске, а у жеку Анексионе кризе, новембра 1908, постављен је за трговачког конзула у Северној Америци, одакле је 1911. године премештен у Египат, а 1912. године је разрешен дужности. У Лондону је поново био од 1919. године у својству комесара за трговину. *Народна Енциклопедија СХС*, II, 175. Преминуо је у Пожаревцу 21. II 1939. године.

Србобрана“ у Питсбургу.² Концепт писма налази се у богатој и разноврсној заоставштини Драгослава Страњаковића, која је делом похрањена у Архиву САНУ у Београду. За сада није познато како је Страњаковић, страствени сакупљач докумената, дошао до Американчеве архиве, јер се, осим овог писма, ту налази још 47 других докумената, писама, меморандума и исечака из штампе, који, на својеврстан начин осветљавају његову делатност и политички став.

Концепт писма чува се под сигнатуром 14556/542. Писмо је писано ћирилицом на фолио формату, а Јовановић је, што је одлика његовог стила, поједине речи подвлачењем наглашавао. Вероватно је рад у дипломатији изопштрио његов осећај за језичку прецизност. Важније речи подвукао је с две или три линије и оне су у овом тексту у курзиву, а речи подвучене једном линијом задржане су као у оригиналу документа.

Лично-приватно-и сипродо йоверљиво

Нови Јорк (73 West 95th Street 5/18^{or} Маја 1909.)

Господину Чедомиру Павићу Ур.[еднику] “Америчког Србобрана”
Питсбург

Поштовани Господине Павићу!

Пре неки дан примих цео пакет ранијих бројева вашег красног листа, а одмах затим и веома драго ми писмо ваше, од 13^{or} ов.[ог] м.[есеца] по новом. Због скупоће времена, у коме, као Срби, и ви и ја живимо, хитам да вам се на њ, ма и у најкраћим потезима, одазовем. Али само, молим вас покорно, да с обзиром на очевидну, као и велику, тугаљивост следћих редова, задржите садржину овога писма у најстрожем поверењу. Јер, све да сам ја данас и приватан човек, као што сам службена личност,³ па не бих многе од дотичних факата и рефлексја јавности предавао.

Дакле, молим вас, верујте ми, и то прво: да делим све ваше патриотске болове, силно изражене у оним ускришњим чланцима, или боље рећи јауцима, вашим; па, лично, потписујем и вашу осуду наших лажних величина државничких. Србија у истини нема државника, доба јој достојних, па нема чак ни дипломата који би то име озбиљно заслуживали. Најновији доказ: бедни

² „Американски Србобран“, српски народни лист, излази од 1906. године до данас као гласило друштва Србобран, а значајно је гласило и српске заједнице у Америци. Лист се штампа у Питсбургу у Пенсилванији. Први уредник листа био је Чедомир Павић. У библиотечким фондовима Србије није сачуван комплет листа. Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске йериодике до 1920. године*, Београд 1984, 9. О Чедомиру Павићу у доступној литератури нема много података, осим што је 1914. године био један од сарадника „Српског књижевног гласника“.

³ Јовановић је од јесени 1908. године био трговачки представник Краљевине Србије у Северној Америци.

дипломатски исход *народне* нам и *државне* акције у тренутно затвореном питању Босне и Херцеговине.

Али, ако сам ја ваш ускршњи глас добро чуо и разумео, он осуђује нешто више од сувременог, па и много старијег, *јада* нашег – од нашег *йолићичког шарлајанства* – јер осуђује *Србију*, што је исукани мач, “без капи крви”, у корице вратила. *Ту ви грешите Господине Уреднице*. Србија *није*, доиста, требала да се повуче *онако*, како се је повукла у лицу своје жалосне дипломатије, *није* требала ни по цену *ратног ризика* – а *дошло не би дошло* – да прими ону срамну ноту и “променицију” *прејаднутих* “Сила Пријатељских”.⁴ Али, под том једном и једитом оградом–битном за нас, за то, што се у њој крије *највећи* капитал српског рода и српског племена, *српски образ јуначки* –јест – под том и једитом оградом – Србија је *требала*, Господине, да се тргне и да се повуче ...

Већ, ја знам, да ће ова и *оваква* тврдња од моје стране вас силно да изненади. Али, ја вас уверавам, да не просипам пред вас ову мудрост српских Миловановића–*йосле догађаја*.⁵ Не, Господине Павићу, *не*. Ја сам од самога *йочетика* био противан целом овом нашем последњем ангажману у босанско–херцеговачком питању. Био сам, противан, чак, и оним јевтиним *демонстрацијама* уличним, а камо ли нашој крупној *државној* акцији; па сам томе, где год сам могао, и *израза* давао (види приложени број београдских “Вечерњих новости” од 28^{ог} Септембра 1908 год).⁶ Разлог, пак, мој за ово био је тако кратак

⁴ Дипломатски представници Русије, Енглеске, Француске и Италије предали су 30. марта 1909. године српској влади мемоар, односно предлог одговора српске владе Аустроугарској, којим Србија прихвата чин анексије, а Аустро-Угарска се у том случају уздржава од напада на Србију. У основи овог мемоара налазио се споразум енглеске дипломатије и бечке владе. Међутим, В. Ђоровић мисли да је акција савезничких земаља имала циљ да Србији омогући, колико–толико часно повлачење из кризе. Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 316 – 317.

⁵ Младен Миловановић (1863 – 1912) у време анексионе кризе био је на дужности министра спољних послова Краљевине Србије. Он је у разговорима с руским министром спољних послова Извољским, вођеним у Карлсбаду крајем августа 1908. године, а који су били подстакнути вестима о анексији, поставио стратегију надокнаде у случају прикључења Босне и Херцеговине Монархији, будући да је на том састанку анексија Босне и Херцеговине представљена као свршени чин. Територијална надокнада коју је захтевао Миловановић, обухватала је узан појас између Србије и Црне Горе. *Историја Српског народа VI – I*, 168 – 171.

⁶ „Вечерње новости“ бр. 268 (XIV) 28. IX 1908. У чланку „Трпеп – Спасен“, Јовановић је критиковао писање београдских новина којима је нападана „млакоост владе“, доказујући супротно и залажући се за ослон на Енглеску. „Енглеска, и сама Енглеска, располаже довољном снагом да истера Аустројанце из Босне“, а српска политика треба да их наведе да „они то учине за своју љубав – себе ради – у свом тј. сопственом рачуну и интересу“. Уместо политике савезништва са Енглеском у претходних тридесет година, „ми смо преко својих Чета Мијатовића, потписивали тајне конвенције с Аустројом и признавали Аустроји Босну у напред...“ На крају, Американац је поручио да није касно „да се греси

и тако прост, да остављам вама да кажете, да ли је био јасан и разговетан? Он је гласио: *није му време*.

– Па кад ће то „време” да буде?–питан сам тада у Београду, па чекам да будем питан и од вас, кад, Боже здравља дођем у „Гвоздени Град” (Iron City)⁷ у ваш Питсбург. – „Није му време кад се Босна окупира; није му време док се администрира; па није му, зар, време ни кад се анектира???”–Мој је скроман одговор на све ово онда гласио, па гласи и сада: *време ће то бити кад Србија докаже, да уме и може са свог пута да уклони, бар, једну Бугарску!*...Зар не видите (говорио сам) зар не уочавате, читаву коалицију противу овог парчета земље? Зар вам није јасна орјачка, и подједнако душманска, радња Аустрије и Бугарске противу Србије? Једном речју, зар не предосећате, ако не предвиђате, најмање пола милијуна аустријских бајонета с фронта, а двеста хиљада *бугарских ђушака у леђа*?

– Па шта да се ради? (питан сам)

– Па оно што ради и најпростија, али *здрава ђамет*, кад се нађе између два непријатеља, а имено: или (та памет) *ћути*, и прави се пред светом невешта – *чекајући у души своје време* – или се хвата у коштац *само* са слабијим од двојице; и од *њега* се прво наплаћује, од *њега* се прво „*компензира*”. Међутим, ми ово радимо савршено *наојачке*. Ми кидисавамо одмах на несравњено јачег и моћнијег. Јест, за *лудницу* не били, ми смо све до јуче и јавно и тајно признавали (једну, у осталом, историјску *лаж*) да су нас Бугари на Сливници тукли;⁸ па смо и себе, и сваком ко је хтео да нас чује, уверавали, да би нас они (Бугари) и *сада* тукли да се, не дај Боже, као „браћа” опет побијемо. Али, Аустрија– та „трошна” и „трула” Аустрија– она ће да падне пред нашом, или боље рећи, – али не нађите се увеређени, Господине Уредниче, –пред оном вашом „*јерихонском тирубом*”!

Много је, доиста, Господине Уредниче, ово што ћу још овде рећи у прилог и одбрану оне позне, па за то ваљда, и скупе, одлуке, која је отргла Србију од ивице једног *амбиса*; али, с обзиром на страшне *рачунске* погрешке наше, и *војничке* и *политичке*, с обзиром, нарочито, на оне до безумља карактеристичне заблуде наше– по којој је једна Бугарска од нас јача, а једна Аустрија од нас слабија – с обзиром, велим, на тај наш чисто српски специјалитет од народног слепила и јуначког лудила– ми смо, верујте, врло, *врло јевтино* прошли!...

– Па је ипак за то – рећи ћете ви – она Миловановићева нота: српско „Косово без капи крви”.

и погрешке прошлости покају. Будимо само стрпени, и верујмо: да није узаман овај мученички народ стекао ону златну пословицу своју : Трпен – Спасен“.

⁷ Питсбург је имао неколико колоквијалних назива којима је описиван степен његове индустријализације. Најпре је називан The Smoky City (Димни град), а када је замењен угаљ природним гасом у индустрији, промењен је и назив у Steel City (Гвоздени град) и на крају Electric City; *Encyclopaedia Britannica*, vol. 17, 977 – 978.

⁸ Битка у српско-бугарском рату 1885. године

И јесте, Господине Уредниче. И за то не треба штедети виновнике те наше велике и прне срамоте народне, тога дипломатског Косова нашег. Али у одбрану, чак, и тих самих грешних и мизерних дипломата наших, дозволите ми да наведем једну изреку наше шумадијске простоте – јер не знам да ли се она чује и у вашим крајевима Српства. Та изрека гласи: Има, брате, има и над приликом жориша, и над горишем црниша.”!!

Јест, Господине Уредниче, има и над Косовом Косова... Има га, већ и стога, што је Србија после Лазаревог Косова могла рахат устати на ноге јуначке– што је, чак, за време шамерланске кризе турског царства у Азији, за време, на пример, Бајазитове Ангоре,⁹ могла чак и Душанове границе повратити– да је само, на место једног кратковидог Стевана Високог, имала достојну замену ма којег од својих видовитих Немањића. Јест, Господине Уредниче, има и над Косовом–Косово! А такво је једно Косово за државе и народе: црна судбина Пољске! Ја употребих мало час реч „коалицију” у вези са ортакком радњом Аустрије и Бугарске. Али, ја сам ту реч („коалицију”), зар, и сувише растегао кад сам ју очевидноме савезу Аустрије и Бугарске у последњој им игри балканској приденоу. Сад ми дозволите да смисао те крупне речи допуним, да употребу, тј. њену у горњој прилици оправдам.

Дакле, хвала, прво, Господине Уредниче, ономе Богу који Србију чува и онда кад је слепило њених “учевних” синова уме само да општети и да осрамоти– хвала тј. Богу, што нас, макар и у дванајестом часу, умудри, и од амбиса, у који бесмо полетели, отрже. Јер, ево шта би било да штога није било–односно, и обратно–да смо Аустрији раш објавили:

Србија би од једанпут имала да прави, али не само два, па не само ни три, него сва четири фронти војничка, имали би т. ј. у једно и исто време да се брани: и од пола милиона аустро–мађарских бајонета поред Саве и Дунава (Дрину не рачунам); и од двеста хиљада бугарских пушака на Тимоку и Нишави; и од два, или три, румунска корпуса у Вельковој Крајини; и најзад, али ни најмање (last, but not least) од једно сто хиљада Арнауџа, који би чак, и без питања оних у Стамболу– и „младих” и „старих”,¹⁰ али вечно срамних продаваца Босне¹¹ – грунули у српску Топлицу и српски Јастребац...Да! Господине Уредниче, да! И не само да се у томе страшном часу не би у Јевропи дигла ни једна једита рука, да одбрани народ који се дави у крви, и својој и шухој, него би

⁹ Битком код Ангоре 1402. године и поразом од Монгола заустављена су за кратко турска освајања, а султан Бајазит II је одведен у заточеништво. То је искористио турски вазал Стефан Лазаревић (1389 – 1427), који је с титулом деспота обновио српску државу под угарским сизеренством.

¹⁰ Јовановић овде алудира на младотурке, који су револуцијом из јула 1908. године покренули реформе у Турском царству.

¹¹ Споразумом између Аустро–Угарске и Турске од 26. II 1909. године Порти је за уступање државних добара у Босни и Херцеговини плаћено 52.000.000 круна; *Народна енциклопедија СХС*, I, 62 – 63.

баи *йрва* била велика „Мајка Словенства”, *Православна Русија*, да, по цену проширења њене слатке Бугарије— на пример „до Мораве”— *йризна ново–свршени чин војнички*; и аустријски чин у целој Шумадији; и румунски чин у Вељковој Крајини; па, чак, и арнаутски чин у Топлици у Јабланици...

Јесѣ, Господине Уредниче, страшна је до, неописивости, страшна, политичка судбина несрећне Пољске.¹² Али, пошто и над црнишем има *жориша*, па и над горишем црниша, то би таква судбина Србије била црња и ужаснија и од језовите судбине Кошћускове¹³ постојбине. Јер, пољски народ је два пута, ако не и три пута *бројно* јачи од српскога— а који би тада Српски Народ, пored гроба обадве му државе, био распет на крст, према ком је косовска крстача, верујте, само ружа од крви румена; јер би био крвнички расирђнуи од четири крвава целата, и исечен у безброј комада...

А сад примите братски поздрав, и обвежите ме што пре, ма и најкраћом картом поштанском, о исправном пријему овог поверљивог писма.

Ваш искрени поштовач

Ник.[ола] С. Јовановић.

¹² У другој половини XVIII века, што због унутрашње слабости, што због претензија околних држава, територија Пољске је три пута дељена. Прва деоба Пољске извршена је 1772. године између Русије, Аустрије и Пруске; друга 1793. године између Русије и Пруске, а трећа, последња, која је уједно значила и крај пољске државе, извршена је 1795. године када су поново Русија, Аустрија и Пруска прерасподелиле њену територију.

¹³ Тадеуш Кошћушко (1746 – 1817), пољски генерал, учесник рата за америчку независност, а у Пољској народни вођа против страних претензија. Октобра 1794. године заробљен је од стране Руса, а после смрти царице Катарине пуштен је 1796. године на слободу. На Бечком конгресу 1815. покушавао је да обнови независност Пољске. Сахрањен је поред пољских краљева у Кракову.

ПРИЛОЗИ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLVIII (2001) стр. 219-222
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLVIII (2001) pp. 219-222

Оригинални научни рад
Чланак примљен 05. IV 2002.
УДК: 949. 6. 02(093) "16"

Славко ГАВРИЛОВИЋ
Српска академија наука и уметности
Београд

РЕГИСТРИ О СПИСИМА ВЕЛИКОКАЊИШКОГ ПАШАЛУКА ИЗ XVII ВЕКА

После пораза Турака под Бечом 1683. почело је њихово повлачење из Угарске, која је ослобађана још пуне три године. Међутим, и после заузимања Будима 1686. од стране војске Свете лиге Турци су се још неколико година задржали у тврђави Велика Кањижа у југозападној Мађарској. Та тврђава била је седиште истоименог турског пашалука, односно седиште Мустафе Фундук-паше и дефтердара Хусеин-ефендије, који су располагали са 1.600 војника с потребном ратном опремом. Турска великокањишка посада дуго је одолевала опсади и нападима хришћанских трупа под командом царских генерала, грофа Адама Бађања и грофа Стефана Зичија. Пошто је посада остала без хране и новца, а очекивана помоћ из Босне и Славоније није стигла, она је с пролећа 1690. пристала на предају и била пуштена да се повуче у Босну¹.

Приликом предаје Тврђаве паша је аустријској страни предао и своју архиву с подацима о Кањишком, Пожешком и Шабачком пашалуку. Реч је била о пописима насеља и војних дажбина, спахијских поседа и царинарница. Аустријски оријентални тумач, Хајнрих Криштоф Швиглер начинио је попис, односно саставио је регистар тих списа и предао их је Царској дворској комори у Бечу, која их је депоновала у свој архив, у скупину Дворске финансије Угарске (Hofkammerarchiv, Hoffinana Ungarn) у којој се и сада налазе као пажње вредан извор за проучавање турског периода наше историје.

Овај извор објављујемо с нашим интервенцијама у угластим заградама. Он гласи:

¹ F. Szakaly, *Hungaria elibertata*, Budapest, Corvina 1986, 98, 181; Сл. Гавриловић, *Подаци о Турцима у Великој Кањижи и Илоку из времена Великог бечког рата*, Зборник Матице српске за историју, св. 39, Нови Сад 1989, 101–104.

Catalogus librorum seu Registorum Turcicorumjin

in quibus omnes districtus ad Passatum Canisiensem pertinentes, prouti Passatus Bughhurdilensis seu Sabaziensis et Possegiensis simul comprehenduntur, iuxta descriptionem pagorum et contributionum militarium: Item Sipahorum coloniae et teloniorum persolutiones compresehuntur, a Mustapha Funduk Passa Canisiensi traditi fuerunt:

№ 1.

Registrum, in quo omnes pagi, qui Passatui Possegiensi subiecti sunt, et quantuam contributionem quilibet pagus persolverit, contentur. Scriptum aera Muhammedica 1011. Id est circa Annu/m/ Christi 1610.

№ 2.

Registrum, in quo totus districtus cum omnibus pagis Sigetho subditis describitur, qualem contributionem quilibet pagus persolverit : annus non est deputatus.

№ 3.

Registrum, in quo continetur totus districtus Qinq/ue/ Eccle siensis et Caposchvariensis cum omnibus pagis, et specificantur pariter contributories, quas quilibet pagus persolvere consvetum sit.

№ 4.

Registrum, in quo denotatur quantitas annonae, quam quilibet pagus contribuere debuit. Item quales servitutes quilibet suo Sipahi praestare debuerit.

№ 5.

Novissima descriptio totius Passatus Canisiensis, quot districtus sub se contineat, et quot pagos quilibet districtus coniplectatur. Item quantam contributionem quilibet pagus ad solvendam militiam pendere debeat.

№ 6.

Lista lustrationis militiae Canisiensis sub vizirio Budensi Ismael Passae a/n/n/o Muhammed/ica/ 1071.

№ 7.

Registrum districtuum Sigethi, Quinque Ecclesiarum et Possegae, tempore Aaly Passae Ganisiensis.

№ 8.

Registrum alius Descriptionis districtuum Sigethi, Quinque-Ecclesiarum et provinciae Possegiensis tempore Schahin Passae Canisiensis.

№ 9.

Registrum, quales coloniae sub tempore Aaly Passae vacuae ac denuo alÿs Sipahis collatae fuerint.

№ 10.

Aliud Registrum, qualis coloniae vacuae et quibus traditae fuerint.

№ 11.

Aluid Registrum, quales coloniae sub tempore Mustaphae Passae Canisiensis vacuae et quibus traditae fuerint.

№ 12.

Aluid Registrum, quales colonae a/nn/o Muhammedico 1069 vacuae et denuo alÿs collatae fuerint.

№ 13.

Aluid Registrum, quales colonae sub tempore Mustaphae Passae Canisiensis vacuae et quibus traditae fueritis.

№ 14.

Aluid Registrum, quales colonae a/nn/o Muhammedico 1069 vacuae et denuo alÿs collatae sint.

No 15.

Aluid Registrum, quales colonae tempore Aaly Passae Canisiensis a/nn/o Muhammedico 1063 vacuae et denuo alÿs collatae sint.

№ 16.

Aluid Registrum, quales colonae tempore Mehemmeth Passae Canisiensis vacuae et denuo alÿs collatae sint.

№ 17.

Aluid Registrum, quales coloniae tempore Ryssin Passae Canisiensis vacuae et denuo alÿs collatae sint.

№ 18.

Aluid Registrum, quales coloniae tempore Suleiman Passae Canisiensis vacuae et quibus collatae fuerint a/nn/o Muhammed/ico/ 1041. et 1042.

№ 19.

Aluid Registrum, quales coloniae tempore Abubekar Passae Canisiensis vacuae sint factae, et quibus collatae fuerint.

№ 20.

Aluid Registrum, quales coloniae tempore Hamzae Passae Canisiensis vacuae et quibus denuo collatae fuerint.

№ 21.

Registrum, quales coloniae tempore Ahmeth Passae Canisiensis vacuae et quibus denuo collatae fuerint..

№ 22.

Aluid Registrum, quales coloniae tempore Ibrahim Passae vacuae sint factae, et quibus denuo collatae fuerint.

№ 23.

Registrum, quales coloniae in districtibus Sigethi, Quinque-Ecclesiarum, et Possegae vacuae sint factae, et denuo quibus collatae fuerint.

№ 24.

Registrum, quales coloniae tempore Hassan Passae vacuae sint factae, et quibus denuo collatae fuerint: de a/nn/o Muhammed/ico/ 1044. 1045. 1046. 1047.

№ 25.

Registrum, quales coloniae tempore Omer Passae. Canisiensis vacuae sint factae, et quibus denuo collatae fuerint.

№ 26.

Registrum, quales coloniae tempore Veli Passae Canisiensis de a/nn/o Muhammed/ico/ 1084. vacuae sint factae et quibus denuo collatae fuerint.

Sunt et alia similia Registra viginti, quae pure de colonys quomodo de una ad alterum successerint, tractait, adeoque/ue/ minus necessaria esse videntur.

(HKA, Hoffinanz Ungarin, r. № 339, Jänner 1691, fol. 103-104)

ПРИКАЗИ

W. Montgomery Watt, *Der Einfluss des Islam auf das europäischer Mittelalter*,
Aus dem Englischen Von Holger Fliessbach und mit einem Vorwort
von Ulrich Harmann, Verlag Klaus Wagners, Berlin 1988, 1992, 2001,
str. 124 (с 11 илустрација)

Пред нама је дело Монтгомерија Вата *The Influence of Islam on medieval Europe* (Edinburgh 1972), заправо збирка предавања која је овај арабиста (1909. Единбуршки универзитет) одржао у зиму 1970. године на College de France у Паризу. Данас преведена и на немачки језик, будући да су тема књиге везе и испреплетаност западнохришћанског и исламског света, у међувремену је постала још актуелнија.

У уводном делу У. Харман истиче да је за муслимане средњи век – дакле, како га ми схватамо, време између 700. и 1500. године – веома значајан. Тада су они били носиоци надмоћне културе. Није ли папа Јован VIII (872 – 882) плаћао данак Сараценима, чија је моћ досезала до Latiuma? Није ли један други држалац Свете столице, Силвестер II (999 – 1003) као први учењак хришћанске Европе употребио арапске бројеве, пошто је – тако хоће легенда – студирао математику и астрономију код једног арапског учитеља у Кордови? И није ли Фридрих II Хоенштауфен, император (анбарур, како га називају савремени арапски извори), који се око 1240. године распитивао код исламских учењака о проблему вечности или стварању света, као и о Аристотеловим *Категоријама*, био културом један од њих? Нису ли, најзад, физиологија и хирургија биле више векова у домену муслиманских лекара, јер они су очували и даље развијали античку медицину. Авиценнин медицински приручник *Канон* остао је класично дело за све будуће лекаре и у Западној Европи до дубоко у нови век. Укратко, у знаку ислама настала је средњовековна медитеранска висока култура, а из ње успон Европе у нови век.

Књига *Утицај ислама на европски средњи век* подељена је на следећа поглавља; Ислам у Европи, Трговина и техника, Арапски допринос природним наукама и филозофији (математика и астрономија, медицина, логика, метафизика); Реконквиста и крсташки походи; Природне науке и филозофија у Европи; Ислам и европска слика о себи.

Са разних аспеката ова тема је већ истраживана, али овде аутор има намеру да исламски утицај сагледа и вреднује у целини, другим речима, шта је значила за Европу конфронтација с исламом. Пише, каже он, са становишта познаваоца ислама, а не као медијевиста, а муслимани нису за њега страна сила која је продарла у Европу, већ представници једне културе чији су значајни допринос може утврдити на великом делу земљине кугле. Ово истраживање исламског утицаја тим је значајније што данас хришћани и муслимани, Европљани и Арапи, све

више и више живе заједно „у једном свету“, а слика ислама коју смо баштинили од средњовековних хришћанских аутора била је у много чему изопачена. Она се у последњих сто година нешто поправила. „Ипак, ми Европљани смо слепи за културни дуг који имамо према исламу. Ми потцењујемо и игноришемо обим и значај исламског утицаја на наше културно наслеђе. У интересу наших добрих односа са Арапима и муслиманима ми морамо признати колико дугујемо исламу.“

А културни утицај ислама на Европу био је, пре свега, производ муслиманског освајања Шпаније и Сицилије. За разлику од Германа, Словена, Угара и Нормана – који су се налазили на нивоу племенског друштва – Арапи су били представници једног светског царства, који ће у наредна три века постати носиоци највише цивилизације и културе на огромном простору између Атлантика и Авганистана. Историја преобликовања античких култура Предњег истока у исламску културу има, за Watt-а, управо нешто невероватно и очаравајуће. Јер, са освајањем Ирака, Сирије и Египта доспела су под арапску доминацију нека од великих духовних средишта Блиског истока. Многи носиоци ранијих култура прешли су на ислам и започео је један духовни процес превирања, који је потрајао столећима. На том подручју сакупљала су се вековна искуства о градским цивилизацијама, која су досезала до Сумераца, Акађана и фараонског Египта. И све што је у тим миленијумима било вредно добило је тада свој нови арапски израз. С друге стране, у Европи је Карло Велики одржавао дипломатске односе са славним багдадским халифом Харуном ар-Рашидом, као и са његовим каснијим непријатељем, омајадским емиром у Шпанији. И овим путем је у Европу могао приспети глас о величини и моћи исламског света.

Ширењу исламске културе припомогла је и трговина (уз занате), која у исламској цивилизацији има посебан значај. Јер, не треба заборавити, ислам је првенствено религија трговаца. Има подручја (делови Африке и Азије) где је до исламизације дошло захваљујући пословним људима. Европа је увозила из исламског света пре свега потрошна добра, а извозила сировине (понајвише дрво и гвожђе) и робове.

У научикој техници Европа је преко Арапа упознала портолане, а ту су и арапске речи из подручја морепловства у европским језицима (адмирал, шалупа, барка, монсун), као и обимнија и прецизнија знања из географије.

Затечени систем за наводњавање у Шпанији Арапи су значајно поправили користећи искуства која су сакупили на Предњем истоку. Упоредо с изградњом система за наводњавање стижу и пољопривредне културе које траже доста воде, као шећерна трска, памук, лимун, поморанца, патлиџан, артичока, кајсија и пиринач. Наравно, ту су и разне индустрије; производи се луксузна роба за домаћу употребу, али и за извоз, као прелепе тканине од вуне, лана или свиле. Веома развијена је и керамичка индустрија, а тајну обраде кристалног стакла Арапи су открили још у другој половини 9. века у Кордови.

Оквир за овај луксузни живот давале су величанствене грађевине, које ми називамо „маварским“, а у које су ушли постојећи грађевински материјали, као и раније иберијске технике зидања, потковичасти лук, на пример.

У стварању одговарајућег нивоа укуса у вишим слојевима друштва био је значајан утицај источних центара, Медине и Багдада, а значајан посредник у том послу био је музичар и певач Зирјаб (живео је у Кордови од 822. до 857. године), који је као младић певао и играо пред Харуном ар-Рашидом. Али, Зирјаб није унапредио само уметност певања и музицирања: он је био и *arbiter elegantiarum*, попут једног Петронија, а имао је и кулинарско образовање; умео је да припрема различита јела, а донео је и многе рецепте са Истока. Он је увео и редослед јела у свечаним приликама, који траје до данас. Своју пажњу посвећивао је и фризури, нези тела и гардероби, што је све у отменим слојевима маварске Шпаније наишло на велики одзив.

Иначе, у музичкој теорији и пракси Шпаније Арапи имају значајан удео.

У „пријатан живот“ спада и познавање књига, чија је производња за Арапе била олакшана употребом папира (пореклом из Кине). Прва фабрика хартије изграђена је у Багдаду 800. године. Из Шпаније и Сицилије употреба папира ширила се према Западној Европи, али су прве фабрике у Немачкој и Италији биле изграђене тек у XIV веку.

„Пријатан живот“ Арапа у Шпанији био је, у ствари, урбани живот. Па су тако и данас у шпанском језику многе речи из подручја комуналне управе и контроле трговине арапског порекла. У Шпанији су хришћани, као и муслимани, вероватно владали арапским; ипак, у свакодневном животу говорио се један романски дијалект са делимично арабизираним вокабуларом. Хришћани, који су живели под муслиманском влашћу идентификовали су се, осим у вршењу религиозних обреда, тако јако са исламском културом да су називани Мозарапи.

О привлачности арапске културе за хришћане сведочи и живот на сицилијанском двору, нарочито у време владавине Рожеа II и Фридриха II, двојице „кршћених султана Сицилије“, како су их називали. Ови краљеви живели су у једном луксузном миљеу, сличном оном у Кордови; преузели су и арапску ношњу, као и многе њихове друштвене манире. Неговала се арапска поезија, која је, преко народне поезије (која је из ње настала) могла утицати на раноиталијанску поезију. Краљеви су имали муслиманске службенике и саветнике и узимали су учењаке из Сирије и Багдада под своју заштиту.

Углађени начин живљења ширио се постепено из Шпаније и Сицилије према северу. А ширењу исламске културе у Западној Европи допринели су донекле и утисци крсташа по повратку из исламских земаља.

Ако се у свој својој целини сагледа арапско експериментисање, размишљање и писање, увиђа се да се европске природне науке и филозофија без Арапа не би тако рано могле развити. Арапи нису били просто они који су преносили грчку мисао, већ прави носиоци културе. Оне дисциплине које су им биле доступне очували су живе, обогативши их постављањем нових питања. Када су око 1100. године Европљани почели озбиљно да се занимају за природне науке и филозофију својих непријатеља, ове дисциплине биле су у свом зениту. И пре него што су Европљани у њима могли уопште да напредују, морали су да науче од Арапа све што је било да се научи. Већ поменути Канон Авицене (Ибн Сина, умро 1037) преведен је у XII веку на латински језик, а у XVI веку имао је чак двадесет издања. Зна се да су медицинске књиге превеђене на арапски још у раном 8. веку, а у Багдаду је 800. године изграђена болница. И у маварској Шпанији било је угледних лекара, наро-

чито међу филозофима. Изузетан арапски допринос медицини су радови аз-Захраџија (или латински, Abulcasis-a, умро после 1009) о хирургији и хируршким инструментима. Још у XIV веку било је у Шпанији арапских лекара који су писали о куги, коју су доживели у Гранади и Алмерији. Њима је био познат заразан карактер те болести.

Када је реч о реконквисти, Вот истиче да су Арапе у Шпанији тек растуће хришћанско самопоуздање и експанзија хришћанских држава на северу навели да себе виде као муслимане и браниоце исламске земље. А идеја крсташког похода дала је изванредан подстрек истраживачким путовањима, који су довели до открића Америке и морског пута за Индију преко Рта Добре Наде. За муслимане, пак, крсташки походи били су једва нешто више од низа граничних сукоба.

Однос Западне Европе према Арапима био је двојак; с једне стране дубоко усађени страх, а с друге дивљење здружено с признањем арапске надмоћности. После заузимања Толеда (1085), коначног освајања Сицилије (1091) и пада Јерусалима (1099) овај страх је био знатно мањи. Тада су западни Европљани могли непристрасније да се окрену духовној култури Арапа, којој су се дивили. Тако је почело проучавање одговарајућих арапских дела и преводње најзначајнијих међу њима на латински. С XIII веком завршава се то сјајно доба преводње (Толедо и други градови) с арапског на латински језик.

На крају аутор Вот се пита: шта је за Европу значио сусрет с исламом?

„Комплекс ниже вредности западне Европе према исламској цивилизацији изражавао се на различите начине. А да би се тај комплекс компензирао, Европљани су морали изопачити слику ислама. Слика ислама коју су створили хришћански учењаци тога времена омогућила је другим хришћанима да воде борбу против муслимана као борбу светла против мрака. Рат светла против мрака – то добро звучи. Али у нашем постфројдовском времену – каже даље аутор – знамо да је мрак који приписујемо нашим непријатељима пројекција мрака у нама самим, који нећемо себи да признамо. Тако посматрано, изопачену слику ислама треба схватити као пројекцију тамне стране европског човека“.

Најзад „имајући у виду све аспекте средњовековне конфронтације хришћанства и ислама, јасно је да је утицај ислама на западно хришћанство био већи него што се то обично узима. Ислам је, даље – каже Вот – дао Европи не само многе материјалне производе и техничка открића, дао јој је не само духовни подстицај на пољу природних наука и филозофије, већ јој је дао и подстрек да створи једну нову слику о себи самој. Будући да се Европа борила против ислама, ниподаштавала је утицај Сарацена, а преувеличавала своју зависност од грчко-римског наслеђа. Тако имамо, ми Европљани данас, на прагу ере Једног света, важан задатак да то погрешно давање приоритета поправимо и безусловно признамо шта ми дугујемо Арапима и исламском свету“.

Књига је снабдевена научним апаратом (анотирана библиографија) и скромно илустрована.

Олга Зиројевић

Василије Ђ. Крстић, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*,
„Прометеј“, Нови Сад 2002, стр. 90

Ова књига заузеће значајно место у големој домаћој и страниј литератури о ђаковачком бискупу Јосипу Јурају Штросмајеру. Поуздано се може установити да ни о једном црквеном лицу – сем, можда, о неким најистакнутијим римским папама – ни су остале тако контроверзне, у доста случајева и узајамно искључујуће оцене, као о бискупу Штросмајеру. Некада је слављен као један од отаца утемељивача модерног југословенског јединства, за Југославије између два рата је постојао и његов дан као национални празник. Део научне литературе га је гледао као духовног оснивача секте Хрватске старокатоличке цркве, која се у Европи почела заматати после Првог римског концила 1870, а у нашим земљама проходила је званично тек после окупљања 1917. Доживео је да су га ватикански људи 1870, за време његовог говора на концилу проклињали као "проклетог протестанта", руски цар га је издалека поздрављао као свесловенског апостола, данашња католичка црква га свела у оквире духовно безбојног трагаоца за неким нејасним реформама, чије је право цветање наступило тек у модерно време.

Василије Крстић је ову књигу сачинио према недавно објављеној преписци коју је Штросмајер водио са папским нунцијем у Бечу Ванутелијем од 1881. до 1887. Ради се о 110 писама, при чему се 90 односи на писма Штросмајера. Књигу је недавно објавио хрватски Државни архив у Загребу.¹ Грађа на оригиналном латинском језику се налази у Тајном ватиканском архиву, а зашто је изабрана само ова преписка, док су остављени Штросмајерови меморандуми у време припрема и одржавања Берлинског конгреса 1878, а можда још понеки сада непознати свежањ, остаће да будуће потомство одгонетне.

Крстић је искористио ову кореспонденцију за одговорну научну обраду дела Штросмајеровог лика који се у општем и разнобојном мозаику треба сматрати суштинским. Другим речима, као одговор на питање где је прави Штросмајер, да ли бечки дворски капелан 1848, свесловен 1867, побуњеник против потврде доктрине о папској непогрешивости и конзервативац који се уклопио у ток историје хрватског католицизма који је завршио у трагедијама три последња рата мора се рећи да је прави Штросмајер у оној фази његовог живота и дела коју је он сам животно и предано завршио.

Поред свих разлика и мена које је Штросмајер прошао у свом животу и црквеној делатности, постоји увек присутна константа која је својствена свим тим разним епохама и његовим контроверзним ликовима у њима. Штросмајер је можда најбоље изрекао своју духовну подлогу, филозофију свог проповедања и делања у беседи коју је изговорио током подизања његове ђаковачке катедрале 1882; „Наша је домовина смештена на једном од оних прстенова који везују Запад са Истоком. Као што су се некада култура и цивилизација селиле са Истока на Запад, наша је земља у овом тако важном задатку играла улогу посредника. Данас је дошло време да Запад узврати стару љубав Истоку и да Истоку донесе образовање и хришћанску слободу. У овој значајној функцији Бог нам (Хрватима) је одредио значај-

¹ Korespondencija Josip Juraj Strossmajer – Serafino Vannutelli 1881 – 1887, Monumenta Vaticana Croatica, I, Hrvatski državni arhiv, „Kršćanska sadašnjost“ i „Dom i svijet“, Zagreb 1999.

ну функцију. Ми смо веровали да ћемо у смислу овог провиденцијалног циља болге учинити ако римском стилу дадемо првенство. У римском стилу су се ујединила два света, западни и источни, у једној хармоничној целини“.² Суштина те филозофије, дакле, јесте у убеђењу да европски Запад источним народима доноси културу и ослобођење. То је идеолошки профил класичног католицизма, како се формирао у ово Штросмајерово време, а плодове стао давати у савременој историји. Убеђења да су Хрвати од историје и недовољно јасно одређеног „провиђења“, предодређени да играју „улогу водича на путу духовног прогреса и идеалних циљева“, како он каже у писму Гледстону 1. октобра 1876, Штросмајер се држао целог живота.

Морамо прихватити закључак да је Штросмајер у свом животу направио онолико идеолошких заокрета колико их је регистровано у историји католичке цркве XIX века у целини. Почетак његове животне каријере, пред март 1848, велика је фаза либералног католицизма. Темелји су му ударени од француских филозофа и католичких идеолога Фелисите Роберта Ламнеа и грофа Шарла Рене Монталамбера. Овај је последњи стајао на челу групе католичких прегалаца, који су имали своје поверенике и пријатеље на Балкану. Може се егзактно установити да је Штросмајер имао неке везе с грофом Монталамбером. Као млади капелан на „бечком двору, из породице по оцу у Линцу (рано презиме Strossmayer), Штросмајер је већ тада стекао неке име у групи католичких реформатора. Прота Рајевски, који је пре и после револуције 1848. био одређен да буде увек будно око које из руске царске амбасаде у Бечу посматра духовни развој Јужних Словена, забележио је да је Штросмајер био тако смео у својим предлозима да није изгледало да на православној страни постоји неки тако убеђен критичар традиционалне католичке цркве. Због тога га је и реално оцењивао као велику опасност за српски народ кад га је хабзбуршки цар прогутао на место бискупа у Ђакову. Ватикан га је 1851. именовао за апостолског администратора у Србији, коју ће улогу вршити до 1896.³ С тога места је контролисао и сва упоришта католичке цркве у Босни и Херцеговини. Прота Рајевски је страховао да ће тај млади, дубоко убеђени, али католичкој цркви до краја покоран свештеник бити опасан за развој српског православља. На српској страни му је стајао песник Петар Петровић Његош, али Рајевски је сумњао у његову православну ревност. У децембру 1849. сусрео га је у Бечу, где је владика дошао да купи књиге Демостена и Цицерона, а када је опоменут да у Русији епископи Макарије и Филарет објављују велика дела православне теологије, Његош је подсмешљиво одговорио да све то што се пише у Русији представља трице и кучине, а „Демостен и Цицерон – то су друге ствари“.⁴

Штросмајер је из Ђакова почео да идеолошки, а затим и политички води хрватску националну политику у време обнове политичког живота после слома апсолутизма 1859. Као вођа Народне странке он је био главно политичко лице у хрватској тадашњој историји, у условима када је хрватска национална свест била неразвијена у већем делу каснијег хрват-

² Dr Hans Schreckeis, Uvod u zborniku Anton Zollitsch. (ed.): Josef Georg Schtrossmayer. Beitrage zur konfessionellen Situation Oesterreich-Ungarns in ausgehenden 19. Jahrhundert uad zur Unionsbemuehnung der Slawen bis in die Gegenwart, Salzburg 1962, 5.

³ Ivan Vitezić, Die katholischen Slawen zwischen Ost und West in Lichte der Ideen und der Tätigkeit des Bischofs Strossmayer, u Hans Schreckeis (ed.): o.c. 28.

⁴ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918, I*, Београд 1989, 625.

ског етничког простора. Она је тек освајала главна упоришта у Далмацији и Славонији у условима када је у целој Хабзбуршкој монархији било само 8,8% православног становништва, а са русинским, српским и румунским унијатима 76,1% народа је припадало римској цркви.⁵ Водећа Народна странка је сматрала да се источна граница хрватског етничког простора протеже до река Врбаса и Пливе. У више наврата је и сам Штросмајер сматрао и писао у својим писмима да су Босна и Херцеговина, по већинском становништву, српске земље, али да њихово уједињење са Србијом једино може имати за последицу да Србија престане да буде само српска национална држава и нужно доживи трансформацију у југословенском смеру. После 1856. око унијаћења су најпре ангажовани француски Језуити, које усмерује Ладислав Чарториски, Адамов син. На Првом ватиканском концилу 1870. Штросмајер је био у групи либералних теолога из западноевропских земаља. У њој су истакнута немачка и енглеска имена Делингера и лорда Ектона. Овај последњи, управо негирајући апсолутну власт римског папе у католичкој цркви, тада је сковао чувену изреку да свака власт корумпира, а апсолутна власт корумпира апсолутно. Штросмајерова храброст на концилу је остала само једна велика афера историјског значаја,⁶ без дубљих последица. Савремени католички писци ову Штросмајерову улогу на концилу 1870. своде на пролазну епизоду, као нешто што у његовој делатности није оставило трага.⁷

Ширење католичке уније на подручју православних цркава је остао трајан мотив Штросмајерове делатности. То је, на крају, извирало и из његовог изворног филозофског убеђења да прогрес културе и слободе у источне земље долази с европског запада, да се то споља уноси и не извире из историјског бића тих народа. Око револуције 1848. делио је убеђење либералних француских католика да католичка црква мора прихватити националну државу у којој део становништва нису католици. У том погледу је заступао идеју о потреби да католички словенски народи прихвате старословенску литургију и одежде православне цркве како би их лакше придобили за унију. Од 1859. наговарао је папу Пија IX да прихвати глаголицу с истим циљевима, што је Ватикан одобрио тек од 1880.

То је време када се цела католичка црква враћа класичној нетолеранцији према било каквим покушајима сарадње с другим хришћанским вероисповестима. Почело је с притиском хабзбуршке дипломатије 1882. да се према православним покретима мора заузети непирјатељски став и водити политика унијаћења.⁸ Завршило се објављивањем папске енциклике „*Praeclara gratulationis*“ 1894, у којој су јасно формулисани циљеви и методи борбе за ширење уније међу православним народима. Циљ није био само да се између две цркве успоставља „јединство веровања, него у

⁵ Egon Lendl, *Das Konfessionelle Bild der alten Monarchie, sein Werden und seine Bedeutung für die Gegenwart*, Hans Schreckeis(ed): o. c., 13.

⁶ Eduard Winter, *Russland und die Slawischen Völker in der Diplomatie der Vatikans 1878 – 1903*, Berlin 1950, 23.

⁷ Ivo Sivrić, Bishop J. G. Strossmayer. *New Light on Vatican I*, Chicago 1975.

⁸ Federico Ghabod, *Kulturkampf e Triplice alleanza in discussione fra il Vaticano e il governo Austro-Ungarico nel 1883*. "Rivista storica italiana", LXII, 2, Napoli 1950, 259. Objavio i prepisku između habzburškog ministra spoljnih poslova i ambasadora u Vatikanu.

свему јединство вођства Рима“ у овом подухвату.⁹ Иза тога су већ стајале велике афере око покушаја притиска на владика Косановића у Босни да прихвати унију, као и делатности емисара Тондинија у Србији на ширењу уније и прихватања конкордата српске државе с Римском куријом.¹⁰

Иако је мађарска влада настојала да искључи Штросмајера из врхова у којима се водила ова нова католичка пенетрација на Балкан, он је и даље у њима остајао. Наименовање сарајевског надбискупа Штадлера 1897. за челника комесаријата католичке цркве на Балкану, само је још више подстицала Штросмајера у све чвршћем прихватању конзервативних решења. Пропаганда за унијаћење је дала одређене резултате. Црногорски кнез је, „по својој души католик“ постао,¹¹ сам Штросмајер је истицао историчара Илариона Руварца као присташу уније, а коначно прихваћање конкордата с Црном Гором и одобравање старословенске литургије у диоцези Бар 1887 (уз одобравање мисала 1893), било је само делимично остварење онога што је откривено досад. Сам је Штросмајер мислио да ће конкордат с Црном Гором (1886) послужити као модел за сличан споразум с Краљевином Србијом, а требало би да верујемо трезвеним записима Рада Турова Пламенца¹² да се ту није радило само о верским стварима. Он сумњичи књаза Николу да је на ову сарадњу с католичком црквом преко Штросмајера пристајао у намери да Црногорце одвоји од српства. „Књаз Никола“, вели Пламенац, „како бјеше и на страну вођа хрватских који вођаху борбу противу српства које је насељено у Аустро-Угарској, он дариваше те вође хрватске са орденима и другим осталим даровима. Он помагаше њихову штампу увелико и све њих држаше за своје пријатеље, особито бискупа ђаковачког, Штросмајера, од којег примаше дарове и са коим бјеше у тјесну везу и договор.“ Тада је књаз Никола покушавао да истисне српско име језика у Црној Гори, па га је називао „катунским језиком“, јер нешто боље није налазио. Раде Туров Пламенац ову двојицу доводи у везу. Сам је Штросмајер поверљиво писао да је књаз Никола у души прихватио католичанство.

У овим оквирима треба оцењивати и вредности нове књиге Василија Крестића. Она је плод једног трезвеног научног поступка, у ком се изворима препуштало да наметну закључке. Крестић ништа не прећуткује у ономе што је Штросмајера сликало у нешто либералнијим бојама, него је у овој последњој фази Штросмајерове историје видео основну бит њене целине, Штросмајер јесте пре овог времена, све до одрицања од раније критике папског конзерватизма 1874, повремено говорио друкчијим језиком. Увек је, међутим, остајала константа да је таква критика била само узгредна и унапред опростива девијација од основног циља ширења католичке уније на пра-

⁹ Eduard Winter, o.c., 85.

¹⁰ Rita Tolomeo, Korespodencija Josip Juraj Strossmayer – Cesare Tondini de Quarenghit Zagreb, 1984; Vasilije Krestić, *Biskup Štrossmajer u svetlu novih izvora*, Novi Sad 2002, 30.

¹¹ У писму Тондинију 5. марта 1887, Штросмајер пише да је „Кнез Црне Горе у сваком погледу изврсна личност. По својој души, он је католик, потпуно одан Светој Столици. Пре или касније ће Кнез Црне Горе играти велику улогу на целом Балканском полуострву. Придобити и обавезати Кнеза Црне Горе очигледно значи придобити цело словенско становништво полуострва. за сада је потребно да ствар остане потпуно тајна“, Рита Толомео: о. ц. 136. Писмо је на француском језику.

¹² Раде Туров Пламенац, *Мемоари*, Подгорица 1997, 240.

вославном истоку. То што је у време Берлинског конгреса заступао идеју, најпре о уједињењу Србије са Босном и Херцеговином, а затим да се покрајинама даде политичка аутономија, проистицало је из чињенице да хрватска национална свест у тим областима тада није била развијена. Сам је Штросмајер почетак устанка 1875. пратио из једне виле таста хрватског клерикалца Исе Кршњавија у Медлингу. Није забележено да је протествовао што је хабзбуршки цар управо тада преместио фрањевачко семенште из Ђакова дубље у Мађарску због страха да ће се из те славонске близине фрањевачки калуђери лако опредељивати да одлазе у устанак на српској страни. После Берлинског конгреса Штросмајер је говорио језиком хабзбуршких интереса на словенском Истоку и Балкану, али је без сумње био нетолерантнији према другим вероисповестима од званичне политике. О томе ове странице Василија Крстића убедљиво говоре.

У књизи је обрађен само један период живота и делатности бискупа Штросмајера, онај који је везан за тек објављене изворе, а и најмање познат нашој науци. Прва глава посвећена је раду на склапању конкордата у Србији. Препреке томе су биле непропорционално големе према њиховом стварном значају. Католици у Србији су били углавном странци, делимично радници који су долазили због изградње железнице, или другим пословима. Управо због тога се више страховало да би овај рад био опаснији за будућност него што је у своје време претио. Главно лице које је по Србији о овоме водило пропаганду био је барнабитски калуђер Чезаре Тондини. Он је био познат по бројним радовима о уређењу цркава, имао је контакте с неким руским конвертитима на католичанство и у своје време радио је на приближавању англиканске и католичке цркве. У ствари, био је превише истакнут да би се његова мисија у Србији смела потценити по непосредним задацима које је од Штросмајера добијао. У првој глави ове књиге Крстић је објавио у целини до сада непознат примерак нацрта конкордата између Црне Горе и Римске Курије, који је требало да послужи као основа за исти подухват у Србији. Црногорском конкордату је придаван изузетан значај као моделу за сличан рад на целом Балканском полуострву. У позадини те илузије је била чињеница да се црногорски књаз Никола прихватао сваке котве да створи неку пукотину између народа Црне Горе и Србије, а међу различитим мотивима је дубоко била присутна и мисао о католичкој унији у јужној српској кнежевини.

У овој књизи, где се објављују документи за које Штросмајер није страховао да ће икада угледати светлост дана, види се колико је био утонуо у традиционалну католичку нетолеранцију према другим верама. Православље је сажаљивао, а српско православље интимно осуђивао. Ислам је сматрао недостојним праве религиозности, а у поменутом писму Гледстону 1. октобра 1876. вели да је „од бога самога унапред одређена задача муслиманства“ да влада тиранише, да шири лењост и неприродне пороке.¹³ Одредбе Берлинског конгреса о слободи муслиманске вероисповести је схватао само у смислу права католичке цркве да их постепено преведе у своју веру. Посебна глава у књизи је посвећена Штросмајеровом антијудаизму, дубокој и свеобухватној нетолеранцији према Јеврејима као вери и народу.

Узето у целини књига Василија Крстића о бискупу Штросмајеру изузетно је значајно остварење. Она нема полемички карактер с ранијом литературом која је Штросмајера штедела и тада познатих ставова, који га нису представљали у најбољем светлу. Штросмајерова лична историја, његова духовна и лична биографија

¹³ R. W. Seton – Watson, *Die Südslavische Frage im Habsburgen Reche*, Berlin 1913, 591.

представљају у појединачном случају историју трансформације идеологије либералног католицизма од 1830. у „социјални католицизам“, чија ће систематски изграђена друштвена доктрина послужити модерним тоталитарним системима XX века. Дана, не само тоталитарним.

Милорад Екмечић

Савка Суботић, *Успомене*, приредила Ана Столић, Београд 2001, 176.

Мали број мемоарских списа, нарочито оних који су настали у 19. веку, написале су личности које нису припадале политичкој елити. Иако малобројни, ти мемоари дуго нису изазивали пажњу историчара. Будући да су се у рукописном облику налазили у архивима и библиотекама, остајали су скривени и од широк кругова читалаца. Ипак, ширење историографских интересовања и истраживања на подручја изван уског тока политичких збивања утицало је и на пораст занимања за мемоаре оних који нису имали истакнуту улогу у јавном животу. У ову групу мемоарске литературе спадају и женски мемоари. Током последње три године објављене су успомене трију наших жена које су живе у 19. и почетком 20. века - краљице Наталије, Маге Магазиновић и Савке Суботић. И док су мемоари краљице Наталије, због положаја на којем се њихова ауторка налазила, од великог интереса и за политичку историју, а успомене Маге Магазиновић сведочанство о једном особеном животном путу, неуобичајеном за ову средину, сећања Савке Суботић припадају најмалобројнијој групи мемоара – онима које су писали припадници за историчаре доскоро маргиналних друштвених група.

Иако је у поређењу са краљицом Наталијом и Магом Магазиновић била најближа ономе што се може назвати “обична жена”, Савка Суботић се ипак издвајала из средине у којој је живела. Рођена је 1834. године у Новом Саду, у породици богатог трговца Јована Полита. Захваљујући породичној имућности добила је највише образовање које је у то време било доступно женама. У седамнаестој години удала се за Јована Суботића, једног од најистакнутијих правника и политичара међу Србима у Угарској и Хрватској. Већина оновремених жена имала је исти, предодређени животни пут - биле су посвећене искључиво породици и домаћим пословима; комшилук и родбина чинили су друштвени круг у којем су се кретале и из којег су ретко излазиле. Од жена које су припадале горњим друштвеним слојевима очекивало се и нешто више - да буду достојне пратиље својих мужева. Савка Суботић се, међутим, није задовољила том улогом и удобном позицијом у заветрини имућног и утицајног мужа, већ је почела да ради самостално на побољшању друштвеног положаја жена. У оквиру женских друштава која су у то време оснивана бавила се добротворним радом; поред хуманитарног карактера, тај рад је имао за циљ и излазак жена из оквира породице на јавну сцену као и њихово међусобно повезивање. Међутим, главна делатност Савке Суботић била је усмерена ка отварању женских школа, нарочито оних које би женској деци пружиле

жиле виши ниво образовања. Све до средине 19. века српске девојчице у Угарској знање су стицале у “учебним и васпитателним заводима у којима се наука само у кругу вртела”. Кроз такво школовање прошла је и Савка Суботић, о чему је оставила духовите записе у *Успоменама*. Напоре које је улагала у оснивање женских образовних институција свесрдно је подржавао и њен муж. За женску еманципацију нису се залагале само жене, већ и знатан број мушкараца који су увиђали да без подизања образовног нивоа жена нема друштвеног напретка; залажући се женско образовање, они, међутим, често нису имали у првом плану добробит самих жена, већ општи, национални интерес.

Напори Савке Суботић уродили су плодом. Њеним залагањем основана је 1867. године “Прва женска задруга” у Новом Саду која је имала за циљ да помаже школовање женске деце за учитељице. Још већи успех Суботићеве представљало је оснивање виших женских школа у Панчеву и Новом Саду.

Успомене су много више скица времена и света у којима је њихова ауторка живела него лична исповест. Најраније успомене Савке Суботић досежу у време пре револуције 1848, а завршавају се, у њеним записима, 1904. године. Кроз њих се може пратити живот једне имућне и, по свим мерилима, успешне породице у залеђу политичких збивања. Обухватајући широк временски распон, *Успомене* одсликавају мене кроз које је пролазило српско друштво у Угарској; те мене су биле последица како политичких збивања, од којих је најјачи утицај свакако оставила револуција 1848, тако и “неумитности времена”.

За разлику од већине мемоариста, Савка Суботић није дошла у искушење да идеализује време и људе о којима је писала. Уздржаност и одмереност главне су карактеристике њених *Успомена*, а нарочито описа породичног живота. Суботићева је оставила и неочекивано мало података о својој друштвеној делатности која је превазилазила оквире добротворног рада. Недостатак амбиције да истакне себе, своју породицу и свој рад у први план, омогућили су јој да створи непристрасну слику света и времена у којем је живела.

Приређивач *Успомена* Ана Столић снабдела је књигу исцрпним предговором и илустративним материјалом.

Александра Вулетић

Smail Balić, *Islam für Europa Neue Perspektiven einer alten Religion*,
Kölner Veröffentlichungen zur Religionsgeschichte, hrsg. von Michael Klocker und
Udo Tworuschka, Band 31, Bohlau Verlag Köln Weimar, Wien 2001, 258

Један од задатака ове књиге је и да укаже на заједничке корене јеврејства, хришћанства и ислама. А да би се до тога дошло, треба потпомагати дијалог и међурелигијску екумену, јер заједничким радом религија приближавамо се светском миру, истиче, у Уводу књиге, њен аутор, недавно преминули, др Смаил Балић.

Тешко да има погодније личности, читамо у Предговору, која би била позванија да објасни постојеће неспоразуме. Јер, „историја исламско-европских односа је и историја неспоразума. Савремену слику ислама у Европи стварају углавном извештаји медија из Ирана и са Блиског истока, који појам ‘ислам’ готово искључиво доводе у везу са екстремним, насилним групацијама, отуда је, у новије време, ислам у Европи често повезан са фундаментализмом, а овај са спремношћу за насиље. Тако се ислам у јавном мњењу – можда уз алузију на улогу жене – сматра заосталим и непросвећеним“.

На другој страни, западни либерализам разуме се, у многим муслиманским друштвима, као декаденција, што делимично треба довести у везу са ТВ серијама, и то углавном онима америчког порекла, које се емитују широм света, а које често дају слику једног сексуално разузданог Запада, који карактеришу нарушени породични односи, одсуство респекта пред традиционалним ауторитетима и верским прописима, као и велика мера материјализма.

Због тога није никаква случајност што је аутор ове књиге Аустријанац босанског порекла (живи у Аустрији више од 60 година), издање је аустријско, а Аустрија је – то треба истаћи – једина земља у ЕУ у којој је ислам државно призната верска заједница. Још у време Хабзбуршке монархије дошло је до веома плодносног сусрета између хришћанско-европске заједничке државе и њеног муслиманског дела – Босне. Већ негде 1874. године ислам ханефитског правца законски је признат у Аустрији, да би 1912. још једном био законски потврђен и проширен. У сусрету с Хабзбуршком монархијом и босански муслимани током једног интензивног процеса европеизације рано су научили да изађу на крај с реалитетима модерног света. Ово заједничко аустријско-босанско искуство могло би бити од великог значаја за данашњи положај ислама у Европи. Утолико више када се узме у обзир да тренутно у ЕУ живи читавих 12 милиона муслимана, од тога 320 000 у самој Аустрији; с тим, да је ислам на путу да у неким европским државама, па и у Аустрији, постане друга по величини верска заједница.

Књига садржи раније објављене, као и нове Балићеве радове и покушава да да одговор на многа фундаментална питања нашег времена, као што су: Живети с исламом у Европи; Ислам и демократија; Ислам и хришћанство; Религија и политика у исламу; Постоји ли верски рат? Шта каже ислам о људским правима; Техника и заштита човекове околине; Исламизам значи нестабилност и несигурност; Ислам и национализам; Босна, парадигма европског ислама.

Ту су, наравно, и питања да ли ислам може да егзистира у једном секуларном друштву и питање секуларног друштва као изазова и шансе.

Доста простора посвећено је и жени: Равноправност жене; О покривању главе – ни говора у Кур’ану. Балић оспорава најпре повремену тврдњу да жена из верских разлога не може да обавља све послове, што поткрепљује следећим примерима: Мухаммад ат-Табари (умро 923) сматрао је да жена може да буде активна у пословном животу. За ханефите може бити и судија, а за Ибн Хазм ал-Андалусија (умро 1064) подразумевало се да жена може као регент да управља судбином једне земље. У време културног процвата ислама жена је имала друштвену улогу која

је била слична оној коју је имао мушкарац. У маварској Шпанији жене су биле чак професори у цамијама, и то пред публиком оба пола. Не може се, такође, одржати ни тврдња да аскетски однос према другом полу има исламске корене; веровесник Мухамед, зна се, руковао се са женама када су му долазиле да искажу своју оданост исламу. Мухамеду се приписује и изрека „Не ометајте Алахове слушкиње у посећивању цамија“. Уз то, не сматра се ваљаном ни молитва обављена с прекривеним лицем. Треба истаћи да се и Џемалудин Чаушевић, један од високих верских достојанственика у Босни, залагао почетком прошлог века за скидање зара и равноправност жена, што је резултирало скромним успехом. „Не може се замислити“ – закључује на крају Балић – „да у ери информатике жена може бити трајно одсечена од свих токова живота. Такође, живљење на монашки начин (безбројни молитвени ритуали који гутају много времена, спречавање слободног мишљења, одржавање обележја, сталешких, полних и верских, која раздвајају и друго) не може се довести у склад са духом времена. Потреси су неизбежни. Уз то, треба се надати да ће се ислам и хришћанство поново осврнути на оно што им је заједничко у учењу.“

Књига се завршава неколиким порукама из Кур'ана за људе нашег времена. Ево неколико ајета: „... Нека вас мржња коју према неким људима носите никада не наведе да неправедни будете! Праведни будите то је најближе честитости, и бојте се Аллаха јер Аллах добро зна што чините!“ (5,8). „У вјеру није дозвољено силом нагонити...“ (2, 256). „О синови Адемови, лијепо се обуците кад хоћете молитву да обавите! И једите и пијте, само не претјерујте; Он не воли оне који претјерују“ (7, 31). „И борите се на Аллаховом путу против оних који се боре против вас, али ви не отпочињите борбу! – Аллах, доиста, не воли оне који заподијевају кавг“ (2, 190).

Олга Зиројевић

Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*,
Политичко-историјска студија о Првом српском устанку 1804–1813,
 Фонд „Први српски устанак“, Аранђеловац,
 Српска књижевна задруга, Београд 2002, 230

Идући у сусрет обележавању једног од најважнијих догађаја нововековне српске историје, двестагодишњице Првог српског устанка, присетимо се речи умног Стојана Новаковића (1842–1915), аутора књиге која је предмет овог приказа, записаних у предговору првог издања, које је угледало светлост дана године 1904. Тада већ искусни државник и научник каквог отечество до тада није имало, у свом препознатљивом маниру, смирено и без вишка емоција, на стогодишњицу о почетка Првог српског устанка и Српске револуције објављује дело под називом *Васкрс државе српске*, дајући тако најбољи поклон отечеству За тај велики догађај, који, како то лепо уочава Новаковић, „укрепљава и соколи поменом великих дела“. А какво је дело било у питању открива нам аутор, који, очигледно срећан

што му се књига појављује баш у години значајног јубилеја, примећује да „она (годишњица) позива мисаоне и забринуте да поново прегледају посао народни“. Отуда радује сазнање о појави репринт издања поменутог дела (период 1931. 1954) у данима који осликавају једну нову (модерну) Србију, ослобођену страха и аутократске власти и за коју, да се послужимо Новаковићевом мисли, „тек почиње низ повољних година“. Заслуга што се ово вредно дело не само српске већ и европске историографије (објављено на немачком језику 1912) симболично појављује у време свеобухватне духовне обнове српског народа и његове државе („Васкрс“) припада Уређивачком одбору (одг. уредник Милан Весовић), састављен од уважених чланова САНУ и професора Београдског универзитета, као и писцу поговора и једном од најбољих познавалаца Новаковићевог живота и рада, угледном историчару Михаилу Војводићу. То посебно истичемо јер је Новаковић ову књигу написао управо у години (1903) која је у историографији одређена као прекретница (Мајски преврат) и која је требало да поменом славних дана отечевствене историје пробуди успомена на генерацију „бољих и старијих“ и да укаже онима који су предводили Србију тада да без страха крену „путевима судбине народне“. Зато и не чуди што је цела 1904. година протекла у знаку обележавања стогодишњице од почетка Првог српског устанка. Основни смисао и подршку том догађају дале су просветне установе (од основне до Велике школе) које су низом пригодних предавања, екскурзија (посета Орашцу) и посебних радова (Светосавских темата) обележиле овај догађај, исказујући тако у исто време и поштовање и дивљење славним прецима. Тим светковинама прикључио се и С. Новаковић на начин како је он то најбоље знао – књигом, која свакако представља његово најбоље историографско дело. И данас делује фасцинантно сазнање да је овај врсни научник, професор и политичар од каријере успео да за свега неколико недеља приреди за штампу дело упркос бројним обавезама (политичким пре свега) које је имао на почетку XX века. А како је успео, питали су се многи који су се бавили овим славним српским научником који је својим делом обележио можда и најважније године српске историје, када се, како је сам говорио, „са муком стварало грађанско друштво“ у Краљевини Србији. Новаковић је на почетку новог доба (XX век) већ био у научном смислу у потпуности сазрео као „историчар“ и истраживач српске прошлости, који је као ретко ко од његових савременика добро познавао историјске изворе посвећене првом периоду Српске револуције (1804–1813). Многи су се питали, на шта је упозорио у предговору М. Војводић, зашто Новаковић није раније написао ово дело. Војводић наводи уверљив разлог, с којим се и ми слажемо, да је то Новаковић учинио како како се не би „замерио Обреновићима“. Ово објашњење сасвим је прихватљиво, јер су ризици били велики за оне који би се на било који начин огрешили о владарски дом Обреновића. Нема сумње да је то добро учинио искусни „политички делатник“ какав је био Новаковић. Образлажући разлоге свог интересовања за Први српски устанак он нам открива у исто време и методолошки приступ у обради ове теме. А он се састојао у жељи аутора „да узме на око цео Карађорђевог устанак од почетка до краја“, као и да склопи политичку слику на основу доступних му извора. За поштова-

ње је било Новаковићево опредељење да избегне приказивање догађаја „до детаља“ чиме је себи дао већу слободу за сагледавање овог периода у једном ширем историјском контексту (дипломатске историје). То се види и по, за ондашњи ниво научног рада, вешто осмишљеној композиционој структури, коју сачињава дванаест глава, које у исто време могу бити и посебне студије по дубини анализе проблема којим се аутор бавио, што свакако представља посебан квалитет ове Новаковићеве књиге, и у исти мах показује његово сјајно познавање дипломатске историје Европе тога доба. Због тога се он и могао ухватити у коштац с комплексном темом као што је Први српски устанак, сагледавши је управо из угла дипломатске историје, што пре њега нико није учинио. Задатак који је у том смислу себи поставио био је не само да утврди узроке који су довели до почетка револуције већ и да са становишта међународног права покаже како се устаничка Србија, предвођена вождом Карађорђем сналазила у вртлогу ратова који су били тада вођени у Европи, односно да утврди стварну позицију српске државе, која се обнављала у тадашњој констелацији међународних односа и дипломатском надмудривању у намери да се заузму што боље позиције у доба Наполеонових ратова. Новаковић је ефектно показао да се у том ковитлацу Срби нису добро снашли, што је последицу имало ситуацију да Србија остане усамљена, изневерена од својих савезника. Не мање важна запажања Новаковића о сукобу унутар српског друштва (глава осма) који је вођен између војда и устаничких старешина, што је слабило снагу и елан устаника и допринело, уз промене на међународном плану (напад Наполеона на Русију), брзом слому устанка. Иако је тај слом Новаковић назвао „катастрофом 1813“ (једанаеста глава), он је и у поразу српских устаника јасно видео перспективу, која је изражена управо у наслову овог дела. Она је своје упориште имала у тачки осам Букурешког мировног уговора из 1812. године, која ће у међународно правном смислу представљати „правни темељ“, на основу ког је вожд другог устанка Милош Обреновић обезбедио аутономију српској кнежевини.

Од првог издања ове књиге (1904) протекао је готово читав век, али њена научна вредност с протоком времена није ослабила. Напротив, она има своје почасно место у српској историографији, а томе је допринела свакако и изванредна студија у форми поговора из пера Михаила Војводића, која јој је удахнула и неопходну „дозу“ модерности.

Арсен Ђуровић

IN MEMORIAM

**Тома Поповић
(1930–2002)**

Смрћу Томе Поповића 04. маја 2002. године, Историјски институт изгубио је једног од својих уважених сарадника и вредних истраживача, који је својим научним радовима оставио дубок траг и заузео значајно место у српској историографији.

Тома Поповић рођен је 15. јуна 1930. године у Сплиту. Основно и средње образовање стекао је у Београду, где је и дипломирао 1958. године на групи за историју Филозофског факултета. Најпре је радио као професор у осмогодишњој школи у Сјеници, а затим као архивист у Државном архиву СР Србије. Докторску дисертацију *Турска и Дубровник у XVI веку (Политички односи)* одбранио је 1965. године на Филозофском факултету у Београду. У Историјском институту САНУ био је запослен од 1962. године па до пензионисања 1996. године. За научног сарадника изабран је 1967, вишег научног сарадника 1973, а за научног саветника 1978. године. Боравио је на студијским боравцима у Сенигаљи и Мајнцу. Био је и стипендиста фондације Alexander Von Humbolt.

Тома Поповић бавио се прошлошћу српског народа под османском влашћу (XVI–XVIII век), привредним везама Османског царства и околних европских држава, нарочито оних смештених у басену Медитерана, као и друштвеним односима у оквиру самог Османског царства. У његове радове било је уткано обиље драгоцених података, које је прикупио приликом обимних и дуготрајних архивских истраживања у архивима Дубровника, Задра, Котора, Венеције, Анконе, Сенигаље, Ђенове, Фиренце и Аугзбурга.

У научном опусу Томе Поповића најистакнутије место заузима књига *Турска и Дубровник у XVI веку* (Београд 1973). Овај изузетно значајан век у односима између моћног царства и мале, али веома значајне медитеранске државе Т. Поповић сместио је у контекст ширих политичких прилика које су владале у Европи XVI века, у време стварања значајних апсолутистичких монархија и одржавања равнотеже међу њима. На западу то су биле Шпанија и Француска, на истоку Османског царство. На међи ова два цивилизацијска круга Дубровник је успео да опстане, неопходан и једнима и другима, јер је једини био способан да преузме улогу посредника у трговини између Османског царства и европских држава, и то пре свега због разгранате мреже својих колонија како на Балканском полуострву, тако и на Западу, као и због снаге своје морнарице. Својом књигом Т. Поповић је успео да покаже сву сложеност тих односа, почев од улоге Дубровника у турско-млетачком рату (1499–1503) до одјека аустро-турског рата (1593) у Дубровнику.

Иако су и други веома значајни радови Томе Поповића посвећени Дубровнику и Дубровчанима и њиховом значају како за историју српског народа, тако и за историју Европе превасходно у XVI веку (*Dubrovnik za vreme Kiparskog rata 1569–1572* (1969); *Трговачки односи Дубровника и Анконе у другој половини XVI века* (1970); *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. до краја XVI века* (1970); *Дубровачка колонија у Крушевцу* (1972), *Дубровачка архивска грађа о Београду II, III* (1976, 1986); *Дубровачка колонија у Нишу. Ниш у делима путописаца* (1983), ова по територијалном опсегу мала, али важна медитеранска трговачка република није била искључиви предмет његовог научног интересовања. Од осталих његових радова и студија пре свега све мора скренути пажњу на преглед привредних токова у XVI и XVII веку, објављеном у III тому Историје српског народа (1993), а затим и на радове посвећене догађајима у Београду у време аустро-турског рата 1566. године (1960), управној организацији херцеговачког санџака у XVI веку (1960), словенским пребезима у Сенигали (1974), трговцима муслиманима у балканској спољној трговини у XV веку (1986), сеобама Срба у XVI и XVII веку (1990), балканској *чаршији* у XVI и XVII веку (1991), структури турског града (1997). Т. Поповић је приредио и изузетно интересантне мемоаре Нићифора Нинковића (1972), као и у историографској науци изузетно цењена писма Бартоломеу Борђанију 1593–1595 (1984).

Међу својим колегама Тома Поповић остаће запамћен не само као вредан радник и савестан истраживач већ и као пријатељ, који је увек несебично, не штедећи себе, био спреман да пружи помоћ или савет. Изузетан труд и пажњу посветио је научном усавршавању млађих сарадника, за које је увек имао времена и стрпљења.

Опраштајући се од Томе Поповића не опраштамо се само од научног саветника Историјског института, који је сву своју стваралачку енергију усмерио ка изучавању прошлости српског народа под османском влашћу и веза Османског царства с Медитераном и западном Европом, већ и од колеге и пријатеља чију ћемо успомену чувати у трајном сећању.

Ема Миљковић Бојанић

Славица Мереник
Маша Милорадовић

БИБЛИОГРАФИЈА др ТОМЕ ПОПОВИЋА

Монографије

Турска и Дубровник у XVI веку / Тома Поповић. – Београд : Српска књижевна задруга, 1973. – 506 стр. ; илустр. : 24 ст.
Резиме. – Напомене. – Регистар.

Чланци у монографијама

Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. до краја XVI века / Тома Поповић
У: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. године : Зборник радова приказаних на научном скупу одржаном од 22. до 24. маја 1967. год. у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова. – Београд : САНУ, 1970. – Стр. 143-148.

Дубровачка колонија у Крушевцу у XVI веку / Тома Поповић
У: Крушевац кроз векове : зборник реферата са Симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. године у Крушевцу. – Крушевац : Народни музеј, 1972. – Стр. 73-79.

Економска подлога устанака крајем XVI и почетком XVII века / Тома Поповић. - Résumé.
У: Симпозијум Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка првог светског рата. – Београд : Историјски институт, 1976. - Стр. 57–62.

Дубровачка колонија у Нишу / Тома Поповић
У: Историја Ниша 1. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године / главни уредник Даница Милић – Београд : Историјски институт ; Ниш : Градина ; Просвета, 1983. - Стр. 169–174.

Ниш у делима путописаца / Тома Поповић
У: Историја Ниша 1. Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године / главни уредник Даница Милић – Београд : Историјски институт ; Ниш : Градина ; Просвета, 1983. - Стр. 174–196.

Сеоба Срба у XVI веку и XVII веку / Тома Поповић
У: Сеобе српског народа од XIV до XX века : зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе народа. - Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1990. - Стр. 47-52.

La "čarši" balkanique aux XVI et XVII siècles / Toma Popović. – Bibliografija: str. 65.
– Rezime: Balkanska čaršija XVI i XVII veka.

U: La culture urbaine des Balkans / [redigé par Verena Han et Marina Adamović]. – Belgrade : Academie serbe des sciences et des arts, Institut des etudes balkaniques, 1991. – Str. 59-65.

Дубровчани у Смедереву, Латини у балканској чаршији / Тома Поповић. – Résumé: Les Ragusains a Smederevo, les Latins dans une čaršija balkanique

У: Социјална структура српских градских насеља / уредници Јованка Калић, Милосав Чоловић. - Смедерево : Музеј у Смедереву ; Београд : Одељење за историју Филозофског факултета, 1992. - Стр. 139-148.

Привреда у XVI и XVII веку : сеоска и градска привреда. Рударство / Тома Поповић

У: Историја српског народа. Књ. 3, т. 1, Срби под туђинском влашћу : 1537-1699 / написали Радован Самарџић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић. - Београд : Српска књижевна задруга, 1993. – 575-645 стр.

Привреда у XVI и XVII веку : сеоска и градска привреда. Рударство / Тома Поповић

У: Историја српског народа. Књ. 3, Срби под туђинском влашћу : 1537-1699. Т. 1 / написали Радован Самарџић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић. - 2. изд. - Београд : Српска књижевна задруга, 1994. – 575-645.

Пирот од XV до XVII века / Тома Поповић

У: Пиротска буна 1836. (са посебним освртом на ослободилачки покрет у Пироту и Понишављу од турског освајања до ослобођења 1877/78.), научни скуп, Пирот, 14-16. јуни 1996. ; одговорни уредник Борислава Лилић. - Пирот : Наша слобода, 1997. – Стр. 59-71.

Структура турског града - чаршија и махале / Тома Поповић. – Summary.

У: Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век) : Међународни научни скуп 11-13. децембар 1996. - Београд : Историјски институт САНУ, 1997. – Стр. 81-86.

Привреда у XVI и XVII веку : сеоска и градска привреда. Рударство / Тома Поповић

У: Историја српског народа. Књ. 3, Срби под туђинском влашћу : 1537-1699. Т. 1 / написали Радован Самарџић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић. - 3. изд. - Београд : Српска књижевна задруга, 2000. – Стр. 575-645.

Чланци у часописима

О догађајима у Београду у време Аустријско-турског рата 1566. године / Тома Поповић. – Résumé.

У: Годишњак града Београда. – ISSN 0436-1105. - Књ. 7 (1960), стр. 37-58.

Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlje / Toma Popović.
– Zusammenfassung
U: Prilozi za orijentalnu filologiju. – ISSN 0555-1153. - 10-11 (1961), str. 267-271.

Upravna organizacija hercegovačkog sandžaka u XVI veku / Toma Popović. – Zusammenfassung
U: Prilozi za orijentalnu filologiju. – ISSN 0555-1153. - 12-13 (1965), str. 75-120.

Уговор о делу сликара Николе Андријиног, Дубровчанина, склопљен у Анкони 10. јула 1572. године / Тома Поповић.
У: Зборник за ликовне уметности / Матица српска. – ISSN 0543-1247. - 4, 4 (1968), стр. 263-264.

Dubrovnik za vreme Kiparskog rata (1569-1572) / Toma Popović. – Резюме. Summary. Résumé.
У: Војноисторијски гласник. – ISSN 0042-8442. - God. 20, br. 1 (1969), str. 135-191.

Ejnehanova kriza / Toma Popović. – Summary.
U: Prilozi za orijentalnu filologiju. – ISSN 0555-1153. - 14-15 (1969), str. 51-71.

Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku / Toma Popović. – Summary.
U: Prilozi za orijentalnu filologiju. – ISSN 0555-1153. - 16-17 (1970), str. 93-99.

Трговачки односи Дубровника и Анконе у другој половини XVI века / Тома Поповић. – Riassunto.
У: Зборник Филозофског факултета (Београд). - ISSN 0350-848x. - Књ. 11-1 (1970), стр. 443-462.

Dubrovnik i Ankona u jevrejskoj trgovini XVI veka / Toma Popović. – Summary.
U: Zbornik / Jevrejski istorijski muzej. - ISSN 0353-0612. – Br. 1 (1971), str. 41-53.

Словенски пребези у Сенигалџи / Тома Поповић
У: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. - ISSN 0350-6673. - Књ. 40, бр. 1-2 (1974), стр. 36-51.

Kraj katalonske trgovine u Dubrovniku i Dalmaciji / Toma Popović
У: Jugoslovenski istorijski časopis. - ISSN 0350-2902. - 3-4 (1975), str. 19-32.
Résumé.

Privredna politika ustaničke Srbije / Toma Popović
У: Jugoslovenski istorijski časopis. - ISSN 0350-2902. - 3-4 (1976), str. 41-55.

Француски повереник у Београду 1593-1606. године / Тома Поповић. - Résumé.
У: Историјски часопис. - ISSN 0350-2902. – Књ. 29-30 (1982-1983), стр. 171-180.

Трговци муслимани у балканској спољној трговини у XV веку / Тома Поповић. - Zusammenfassung.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ.33 (1986), стр. 57-82.

Фирентинци у Босни и Србији у XVI веку / Тома Поповић. - Белешке. - Résumé.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Бр.34 (1987), стр. 113-118.

Извоз балканског крзна у XVI веку / Тома Поповић. - Белешке. - Résumé.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ.35 (1988), стр. 45-53.

Извоз рибе и корала у XVI веку / Тома Поповић. - Белешке. - Résumé.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ.35 (1988), стр. 39-44.

Кордовани и монтонини у балканском извозу XVI века / Тома Поповић. - Résumé. - Белешке.

У: Историјски часопис. - Књ. 36 (1989), стр. 65-79.

Јевреји и дубровачка царинска уредба из 1688. године / Тома Поповић. - Résumé.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ. 37 (1990), стр. 219-227.

Хасан-паша Предојевић / Тома Поповић. - Белешке. - Résumé.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ. 37 (1990), стр. 63-72.

Један турски извештај о Бици код Петроварадина од 3. до 5. августа 1716. године / Тома Поповић.

У: Зборник Матице српске за историју. - ISSN 0352-5716. - 44 (1991), стр. 204-205.

Пословна књига Николе Миоше - дубровачког трговца у Млецима (1581-1591) / Тома Поповић. - Résumé.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ. 38 (1991), стр. 265-273.

Дубровачки Јевреји у трговини Турске и Италије крајем XVI века / Тома Поповић. - Белешке. - Summary.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ. 39 (1992), стр. 71-78.

Извоз балканског воска у XVI и XVII веку / Тома Поповић. - Белешке. - Summary.

У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - 42/43 (1995/96), стр. 63-74.

Јован Томић, живот и дело / Тома Поповић. - Белешке. - The Summary.

У: Историјски записи. - ISSN 0021-2652. - Год. 72, бр. 1/2 (1999), стр. 95-103.

Историјски извори

Жизниописанија моја : 1807-1842 / Нићифор Нинковић ; текст приредио Тома Поповић. - Нови Сад : Матица Српска, 1972. - 432 стр. ; илустр. : 24 см. - (Библиотека Корист и разонода)

Нићифор Нинковић : галантни мемоари једног берберина / Радован Самарцић: стр. 7-29. - Биографија Нићифора Нинковића / Т.[ома] П.[оповић] : стр. 431-432.

Дубровачка архивска грађа о Београду. Књ. 2., 1572-1593 / Јорјо Тадић, Тома Поповић. - Београд : Историјски архив, 1976. - 395 стр. ; 24 см.

Писма Бартоломеу Борђанију : (1593-1595) / [приредио] Тома Поповић. - Београд : Српска академија наука и уметности, 1984. - 249 стр. ; 33 см. - (Споменик / Српска академија наука и уметности ; 124. Одељење историјских наука ; 3)
На спор. насл. стр.: *Lettere a Bartolomeo Borgianni*. - Текст на срп. и итал. језику. - Штампано двостубачно. - Бартоломео Борђани / Тома Поповић: стр. 7-17. - Регистри.

Дубровачка архивска грађа о Београду. Књ. 3, 1593-1606 / [сакупио и приредио] Тома Поповић. - Београд : Историјски архив, Историјски институт, 1986. - 515 стр. ; 24 см.

Жизниописанија моја / Нићифор Нинковић ; приредио Тома Поповић. - Београд : Нолит, 1988. - 429 стр. ; 20 см. - (Српска књижевност. Мемоари, дневници, аутобиографије)
Претеча модерне српске прозе / Милисав Савић: стр. 401-415. - Биографска белешка / Весна Матовић: стр. 422-424.

Прикази

Веселин Костић, Културне везе између југословенских земаља и Енглеске до 1700. године, Београд, САНУ, 1972, стр. 565 / Тома Поповић.
У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ. 21 (1974), стр. 282-284.

Један значајан научни скуп о првом српском устанку / Тома Поповић
У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ. 21 (1974), стр. 288-289.

Остало

Јорјо Тадић (1899-1969) / Тома Поповић
У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ. 18 (1971), стр. 7-11.

Филип де Парет. (Поводом студије Б. Храбака, Конзуларна служба Дубровчана у Александрији у XV и XVI столећу, Хисторијски зборник XXXI-XXXII, 1978-1979, 213-252) / Тома Поповић
У: Историјски часопис. - ISSN 0350-0802. - Књ. 27 (1980), стр. 259-263.

Илустрована историја света / Самерсет Фрај ; превод Олга Ђекић. - Београд : "Вук Караџић", 1980. - 474 стр. : илустр. ; 26 цм.
Превод дела: *History of the World / Somerset Fry*. - Предговор / Тома Поповић: стр. 7-9. - Кратак преглед историје југословенских народа / Радован Самарцић: стр. 440-474.

Радован Самарџић (1922-1994) / Тома Поповић

У: Историјски часопис. – ISSN 0350-0802. - Књ. 42-43 (1995-1996), стр. 499-502.

Босна и Херцеговина : од средњег века до новијег времена : међународни научни скуп, 13-15. децембар 1994. / одговорни уредник Славенко Терзић ; редакциони одбор Милан Васић, Славко Гавриловић, Милорад Екмечић, Десанка Ковачевић-Којић, Чедомир Попов, Тома Поповић, Владимир Стојанчевић, Славенко Терзић. - Београд : Историјски институт САНУ ; Нови Сад : Православна реч, 1995 (Београд : Студио дизајн). - 470 стр., [2] стр. с таблама, [6] пресавијених листова с геогр. картама : илустр. ; 25 цм. - (Зборник радова / Историјски институт Српске академије наука и уметности ; књ. 12)

IN MEMORIAM

Вељан Атанасовски

Рођен је 18. марта 1919. у Тетову. Основну школу и ниже разреде гимназије учио је у месту рођења, а учитељску школу завршио је 1938. године у Београду. Радио је као учитељ у Тетову (1931–1941), затим у селима у околини Велике Плане, Косова и Прокупља. Радећи као наставник у унутрашњости, ванредно је студирао. Групу за историју завршио је 1954. на Филозофском факултету у Београду. Пре избора за асистента Историјског института САНУ (1960) написао је докторску дисертацију *Пад Херцеговине*, коју је 1965. одбранио на Филозофском факултету у Београду. Следеће године изабран је за научног сарадника. У овом знању радио је у Историјском институту САНУ до пензионисања 1979. године.

Атанасовски је изучавао средњовековну прошлост Србије, Босне и Дубровника. Његови радови утемељени су на чврстој изворној подлози. Грађу је прикупљао у Дубровачком архиву, затим у архиву и библиотекама Венеције.

(текст је преузет из Енциклопедије српске историографије)

Славица Мереник
Маша Милорадовић

БИБЛИОГРАФИЈА др ВЕЉАНА АТАНАСОВСКОГ

Монографије

Пад Херцеговине / Вељан Атанасовски. – Београд : Народна књига ; Историјски институт, 1979. - 262 стр. ; илустр. : 24 cm.
Riassunto. - Zusammenfassung.

Чланци у часописима

Турско-угарски сукоби до 1402. / Вељан Трпковић. – Zusammenfassung.
У: Историјски гласник. – ISSN 0021-2644. – Св. 1-2 (1959), стр. 93-121.

Бранивојевићи / Вељан Трпковић. – Résumé.
У: Историјски гласник. – ISSN 0021-2644. – Св. 3-4 (1960), стр. 55-85.

Кад је Стеван II Котроманић први пут продро у Хум / Вељан Трпковић
У: Историјски гласник. – ISSN 0021-2644. – Св. 1-2 (1960), стр. 151-154.

Вилајет Приморје / Вељан Трпковић. – Zusammenfassung.
Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине. – ISSN 0350-1981. - 14 (1963), стр. 229-237.

Око “уступања” Стона и Пељешица Дубровчанима (1326-1333) / Вељан Трпковић.
– Zusammenfassung.
У: Историјски гласник. – ISSN 0021-2644. – Св. 1 (1963), стр. 39-60.

Хумска земља / Вељан Трпковић. – Résumé.
У: Зборник Филозофског факултета (Београд). - ISSN 0350-848x. - 8, 1 (1964), стр. 225-260.